

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK.....	1
BEVEZETÉS.....	3
I. A VAJDAHUNYADI VÁR KUTATÁSTÖRTÉNETE.....	8
II. BIRTOKLÁSTÖRTÉNETI ADATOK.....	25
III. A VÁR HELYREÁLLÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE.....	35
1. ELŐZMÉNYEK.....	35
<i>1.1. Arányi Lajos.....</i>	<i>36</i>
<i>1.2. Friedrich Schmidt.....</i>	<i>38</i>
2. AZ ELSŐ MAGYAR ÁLLAMI MŰEMLÉK-HELYREÁLLÍTÁS.....	40
<i>2.1. Schulcz Ferenc és a királyi vadászkastély terve.....</i>	<i>40</i>
<i>2.2. Steindl Imre. Átépités és helyreállítás között.....</i>	<i>45</i>
<i>2.3. Piátsek Gyula. A szerény végkifejlet.....</i>	<i>52</i>
3. A MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT.....	53
<i>3.1. Khuen Antal.....</i>	<i>53</i>
<i>3.2. Átmeneti állapot (1890-1907).....</i>	<i>56</i>
<i>3.3. Möller István (1907-1917).....</i>	<i>59</i>
4. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT.....	62
5. AZ UTOLSÓ NAGY HELYREÁLLÍTÁS KORA.....	64
<i>5.1. A helyreállításban résztvevő intézmények.....</i>	<i>64</i>
<i>5.2. A helyreállítási munkálatok menete.....</i>	<i>67</i>
IV. A VÁR RÉSZLETES LEÍRÁSA.....	76
1. VÁRFALAK, TORNYOK.....	76
<i>1.1. A belső (korai) várfal.....</i>	<i>76</i>
<i>1.2. A külső (második) várfal és a kerek tornyok.....</i>	<i>77</i>
<i>1.3. A Nebojsza torony.....</i>	<i>80</i>
<i>1.4. Külső erődítések.....</i>	<i>82</i>
2. A RÉGI KAPUTORONY.....	82
3. A FEHÉR BÁSTYA (CIRKÁLÓ BÁSTYA).....	85
4. A BETHLEN-SZÁRNY.....	87

4.1. <i>Az álló szárny</i>	87
4.2. <i>Az elbontott szárny</i>	90
5. A KÁPOLNA.....	91
6. A PALOTASZÁRNY.....	95
6.1. <i>A palota</i>	95
6.1.1. A földszint.....	96
6.1.2. Az emelet.....	100
6.1.3. A sziklaüreg.....	103
6.2. <i>Az erkélysor</i>	104
6.2.1. Az erkély homlokzata.....	104
6.2.2. Az erkélysor belső terei.....	107
6.3. <i>A csigalépcső-torony</i>	109
6.4. <i>Az elbontott külső grádics</i>	111
7. AZ ÉSZAKI SZÁRNY ÉS A MÁTYÁS-LOGGIA.....	111
7.1. <i>A Mátyás-loggia</i>	111
7.1.1. A homlokzat.....	112
7.1.2. A földszinti és emeleti folyosó.....	113
7.1.3. A falképek.....	114
7.2. <i>Az északi szárny</i>	119
7.2.1. A pinceszint.....	119
7.2.2. A földszint (Sáfárház).....	119
7.2.3. Az emelet (Aranyház).....	120
7.3. <i>Az árkádós folyosó (Kis loggia)</i>	121
8. AZ ÚJ KAPUTORONY.....	122
9. A HÍDVÉDTORNYOK.....	123
10. A DÉLI SZÁRNY (ZÓLYOMI-SZÁRNY).....	125
V. A VÁR KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE.....	127
BEVEZETÉS.....	127
1. A VÁR FEKVÉSE.....	130
2. ELSŐ PERIÓDUS.....	130
3. MÁSODIK PERIÓDUS.....	132
3.1. <i>A külső várfal</i>	132
3.2. <i>A tornyok</i>	132
3.3. <i>A kaputornyok</i>	133
3.4. <i>A Nebojsza torony és a vészfolyosó</i>	134
3.5. <i>A Mátyás-loggia és a címerfal</i>	135

<u>3.6. Épületszárnyak.....</u>	<u>139</u>
<u>3.7. A kápolna.....</u>	<u>139</u>
<u>3.8. Következtetések.....</u>	<u>140</u>
<u>3.8.1. Az erődítés jellege és eredete.....</u>	<u>140</u>
<u>3.8.2. A második periódus időpontja.....</u>	<u>142</u>
<u>3.8.3. Stíluskapcsolatok. A Mátyás-loggia.....</u>	<u>143</u>
<u>3.8.4. Stíluskapcsolatok. A címerfal heraldikai programja.....</u>	<u>143</u>
<u>3.8.5. Stíluskapcsolatok. A karéjos keretelésű címertípus.....</u>	<u>145</u>
<u>3.8.5. Stíluskapcsolatok. A lombornamentikás kifestés.....</u>	<u>147</u>
4. HARMADIK PERIÓDUS.....	148
<u>4.1. A kápolna.....</u>	<u>148</u>
<u>4.2. A palotaszárny.....</u>	<u>149</u>
<u>4.3. A kerek tornyok módosítása.....</u>	<u>151</u>
<u>4.4. Következtetések.....</u>	<u>153</u>
<u>4.4.1. A harmadik periódus sajátosságai.....</u>	<u>153</u>
<u>4.4.2. A vingárdi templom építése.....</u>	<u>155</u>
<u>4.4.3. Stíluskapcsolatok. A vajdahunyadi ajtókeret típus.....</u>	<u>156</u>
<u>4.4.4. Stíluskapcsolatok. A csigalépcső-torony ajtajának timpanonja.....</u>	<u>158</u>
<u>4.4.5. Stíluskapcsolatok. A Valois-címer.....</u>	<u>159</u>
<u>4.4.6. Stíluskapcsolatok. A kandalló.....</u>	<u>159</u>
<u>4.4.7. Stíluskapcsolatok. A kápolnakarzat mellvédje.....</u>	<u>160</u>
<u>4.4.8. Stíluskapcsolatok. A karéjos keretű címerek.....</u>	<u>160</u>
<u>4.4.9. Összegzés.....</u>	<u>161</u>
5. NEGYEDIK PERIÓDUS.....	164
<u>5.1. Az Új kaputorony és az északi szárny zárt erkélyei.....</u>	<u>164</u>
<u>5.2. A palotaszárny erkélysora.....</u>	<u>166</u>
<u>5.3. A Mátyás-loggia Mátyás-kori átalakítása.....</u>	<u>168</u>
<u>5.4. A Mátyás-loggia alakos falképei.....</u>	<u>169</u>
<u>5.5. A vár külső kifestése.....</u>	<u>171</u>
<u>5.6. Következtetések.....</u>	<u>171</u>
<u>KÖVETKEZTETÉSEK.....</u>	<u>174</u>
<u>RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK.....</u>	<u>182</u>

BEVEZETÉS

„A Zsigmond- és Mátyás-korszak gótikáját Hunyadi János építkezései kötik össze” fogalmazott tömören és lényegre törően Gerevich László.¹ Valóban, Hunyadi János nem csak a magyar történelemnek, hanem a magyarországi építészettörténetnek egyik fejezetét teremtette meg. Olyan fejezet, amely két nagy építkező uralkodó közé ékelődik. Arányait tekintve sem Zsigmond, sem Mátyás építkezéseivel nem mérhető össze, azonban kétségtelen, hogy I. Ulászló és V. László az építkezések terén Hunyadi árnyékában maradtak.

A Hunyadinak tulajdonított építkezések köre Möller István óta – aki először foglalta össze e témát – folytonosan bővült az elmúlt egy évszázad kutatásainak köszönhetően, és habár nagyon sok attribúció meglehetősen kérdéses, annyi biztos, hogy a vajdahunyadi vár jelentette építkezéseinek a gerincét. Vajdahunyad nem játszott fontos szerepet a család mindennapi életében, mégis mindig különös tisztelettel viselkedtek iránta, aminek egyértelmű bizonyítéka, a folytonos építkezések mellett, a hunyadi örökös ispáni méltóság alapítása Mátyás által Corvin János számára. Ami egykoron családi körben volt tisztelet tárgya, a 19. században már a magyar nemzet építészeti ereklyéjévé vált. Így foglalt magának méltó helyet az első millenniumi emlékünnepek alkalmával emelt, a magyar építészet fejlődését és kimagasló emlékeit szimbolizáló épületsoportban is.

A vajdahunyadi vár ma már több szempontból is felbecsülhetetlen értéket képvisel. Mindenek előtt birtoklása és építése olyan családhoz kötődik szorosan, amely a magyar történelemnek a nemzeti tudatba is beépült dicsőséges fejezetét teremtette meg. E kapcsolat azért is mélyülhetett el ilyen mértékben, mivel a vár teljes megjelenésében, és szinte minden részletében, egyértelműen tanúskodik a Hunyadiakhoz való kötődéséről. A vár másik „érdeme”, hogy középkori várépítészetünk számtalan emlékével szemben nem pusztult el teljesen, vagy vált rommá, hanem, a Hunyadiak tiszteletet sugalló bélyegét viselve magán, kissé megviselt állapotban, de sikeresen vészelté át az elmúlt évszázadok megpróbáltatásait. Nem utolsó sorban olyan alkotásról van szó, amely a maga korában is rendhagyónak számított a magán jellegű várépítészet műfajában, így történetesen ennek egyik kulcsfontosságú emlékével állhatunk szemben. Ráadásul születési ideje is egy amúgy kevésbé ismert építészettörténeti korszakba esik.

A fokozottan népszerűségnek örvendő vajdahunyadi vár jelentőségéhez méltóan volt képviselve a kutatástörténetben is. Arányi 1867-ben megjelent könyve korának egyik legjobb és legalaposabb műemléki monográfiája volt. Jóval ismertebb Möller István részletes tanulmánya a várról, aki a legújabb kutatási módszereket felhasználva, legyenek azok építészeti, művészettörténeti vagy régészeti jellegűek, máig ható érvénnyel választotta szét az

¹ A magyarországi művészet története. Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest: 1956. 231.

egy-egy építési periódusokat. Az impériumváltás azonban törést okozott a vár kutatástörténetében. Hosszas szünet után az 1940-es évektől jelentek meg ismét a várra vonatkozó publikációk, amelyek úgy tűnik, mára megalapozták e műemlék történetének újabb monografikus megközelítését. Az utóbbi évtizedekben azonban fény derült rá, hogy több helyen is szükséges módosítani a vár építéstörténetével kapcsolatban kialakult hagyományos nézeteket, illetve újra kell értékelni a vár helyét a középkori építészettörténetben. Mindezek mellett a várkutatásban számos új kérdés is felmerült, amelyekre egy modern monografikus feldolgozásban illik válaszolni. Tehát minden jel arra utal, hogy ismét érdemes napirendre tűzni a Vajdahunyadi vár ügyét, annál is inkább, mivel az időközben megjelent részlettanulmányok nem csak, hogy egyértelműen tanúskodnak egy ilyen jellegű próbálkozás szükségességéről, hanem meg is alapozzák azt.

A vár építéstörténete számos olyan problémát vet fel, amelyek megoldásához a történeti, művészettörténeti és régészeti módszerek alkalmazása egyaránt szükséges. Sőt a történelem segédtudományainak egy részét is alkalomadtán segítségül kell hívni. E szerteágazó kutatási irányvonalak eredményezték disszertációm bonyolult szerkezetét. Nem ez lenne az első eset a vár kutatástörténetében, hiszen Arányi monográfiája is hasonló bonyolult szerkezetre épül. Művében lényegében háromszor írja le a várat, részben megismételve, részben új információkat szolgáltatva annak egyes részeiről. Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk valamely épületszárnyról, több fejezetből szükséges összegyűjteni a rá vonatkozó adatokat. Ezzel szemben Möller műve sokkal lineárisabb, azonban ő nem törekedett teljességre, hanem első sorban az építéstörténeti elképzeléseit alátámasztó információkat teregette ki.

A jelen disszertáció szerkezeti szempontból Arányi művére emlékeztet, igaz ebben az esetben az ismétlést egészen más tematikájú fejezetek tették szükségesé. Első sorban a kutatástörténet – restaurálás-történet, restaurálás-történet – vár leírása, illetve a vár leírása – építéstörténet vonatkozású fejezetekben fordul ez elő. Ahhoz tehát, hogy valamely építményről teljes képet kapjunk több fejezet áttekintése szükséges. Éppen ezért a törzsszöveg részletesebb strukturális felépítésével próbáltam elősegíteni a tájékozódást.

A vár egyes szárnyaira, illetve helyiségeire vonatkozó megnevezések állandóan változtak, még rövid időn belül is. Ez egyértelműen kiderül, ha például összehasonlítjuk a várra vonatkozó inventáriumokban található megnevezéseket. Később, különösen Arányi és Möller az addig „névtelen” épületrészeket is elkeresztelték, hangsúlyozva azok vélt vagy valós funkcióját, illetve építőjét. Disszertációm is tartalmaz néhány ilyen jellegű javaslatot, első sorban a könnyebb fogalmazás kedvéért (pl. Steindl-tornác), vagy hogy korigáljon téves

attribúciókat (pl. a Zólyomi-szárny helyett déli szárny). A legnagyobb terminológiai gondot a Mátyás-loggia megnevezés okoz. Eredeti állapotában nem sok köze volt a loggiákhoz, és csak az utolsó helyreállítás alkalmával virágoztatták fel a loggia olyan kellékével, mint például a bábos korlát. Azért sem sikeres az építmény megnevezése, mivel építése nem Mátyás, hanem Hunyadi nevéhez kapcsolódik. Bajoni inventáriumában az alsó folyosó „hosszú folyosó”, a felső pedig „széles tornác” néven szerepel. Talán a tornác lenne a legjobb megnevezés. Minden esetre elég nehéz lenne elfogadtatni az arisztokratikus loggia helyett, a parasztosan hangzó tornácot egy olyan építmény esetében, amely külön kultusznak örvendett a váron belül. Mivel mélyen beépült a köztudatba, a disszertációban én is Mátyás-loggiának nevezem, de előbb vagy utóbb szükséges lesz a feláldozása egy szerencsésebb terminus érdekében. Alapjában véve Bajoni Jánosnak 1681-ben készült inventáriumára szolgál alapul a vár különböző helyiségeinek megnevezése tekintetében. Az összegyűjtött névvariánsok külön táblázatban szerepelnek a disszertáció tábláinak elején.

Ismert tény, hogy a 19-20. század folyamán a vár jelentős restauráláson, részben átépítésen ment keresztül. Ezek a beavatkozások jelentős mértékben módosították a vár bizonyos részeit, így ma már bármilyen építéstörténettel kapcsolatos kutatásnak alapvető előfeltétele a vár helyreállítás-történetének tisztázása. Az egymást követő beavatkozások eltérő jellegű módosításokat eredményeztek. Ennek következtében, az eredeti részletek mellett feltűnnek úgy hitelesnek tekinthető másolatok, mint fiktív historizáló kiegészítések is. Így tehát a 19-20. századi helyreállítási munkálatok során keletkezett faragványok is lehetnek építéstörténetileg mérvadóak, amennyiben más források alapján igazolni lehet hitelességüket. A disszertációban egyfelől megpróbáltam nyomon követni a helyreállítások menetét, mint folyamat és kultúrtörténeti jelenség, itt azonban nem részletezhettem a vár minden egyes részének helyreállítását, mivel ez éppen az események fonalát szakította volna meg. A vár részletes leírása és értékelése a helyreállítások szempontjából külön fejezetbe került. Lényegében ez teszi ki a disszertáció legnagyobb részét. Másfelől fontosnak tartottam a várra vonatkozó fontosabb tudományos művek áttekintését és rendszerbe szedését, mivel sok esetben egymásnak ellentmondó, vagy nem egészen egyértelmű véleménynyilvánítások nehezítik a vár történetének a megértését.

Figyelembe véve a vár helyreállításának alapos elemzése során levonható következtetéseket, a helyszíni megfigyeléseket, illetve az eddigi kutatás által elért eredményeket íródott meg a vár építéstörténetére vonatkozó fejezet. Azonban az építéstörténeten túlmenően a párhuzamok és stílusösszefüggések kérdése a legproblematikusabb. Először is tudomásul kell venni, hogy a magyar várépítészet sajátos

termékével állunk szemben, amely a hasonló emlékek magas fokú pusztulása következtében még sajátosabb helyzetbe került, azt a benyomást keltve mintha egyedi alkotás lenne. Másfelől mindig is kérdéses volt megtalálni egy épületnek azon specifikus vonásait, amelyek alkalomadtán mérvadóak lehetnek az összefüggések kimutatása tekintetében. Itt ugyanis a kutatók részéről meglehetősen magas fokú szubjektívizmus érvényesül, és ez alapjaiban befolyásolhatja a végkövetkeztetéseket. Mindezek tudatában igyekeztem felhívni a figyelmet a vár néhány sajátos vonására, de hogy ítélethozatalom helyes volt-e vagy sem, a későbbi kutatások minden bizonnyal eldöntik majd.

A vár építéstörténetére vonatkozó következtetésem lényegében problémafelvetőek. A disszertáció keretei között lehetetlen minden felmerült kérdést elmélyíteni, először is ezek nagy száma miatt, hiszen Vajdahunyad kapcsán a 15. századi várépítészet problematikájának teljes skáláját érinteni lehet. A részletezésnek azért is kellett határt szabni, illetve lényegre törni, mivel kismonográfiák sorát eredményezte volna, ez pedig szétfeszítette volna a disszertáció kereteit. Mindazonáltal minden esetben megpróbáltam felhívni a figyelmet a saját ítéletem szerint fontosnak tartott jelenségekre, és megoldásokat javasolni a vár építéstörténetét és párhuzamait illetően.

A disszertáció megvalósításával kapcsolatban köszönettel tartozom Kovács Andrásnak, aki még diákéveim legelején javasolta ezt a kutatási témát. Köszönöm továbbá Marosi Ernő kitartó segítségét, aki a téma vezetésével kapcsolatos tanácsadáson túlmenően sok módszertani kérdés és szemléletmód tekintetében is befolyásolta munkámat. Hálával tartozom Búzás Gergelynek, aki önzetlenül segített számos építéstörténeti kérdésben, illetve Sisa Józsefnek, aki a vár helyreállításával kapcsolatban hívta fel a figyelmemet érdekes összefüggésekre. Nem utolsó sorban köszönöm családomnak a több mint egy évtizedes folytonos megértést, türelmet és anyagi áldozatot, amely lehetővé tette ezt a munkát.

I. A VAJDAHUNYADI VÁR KUTATÁSTÖRTÉNETE

„Oly sok iratott és mondatott utolsó időben Vajda-Hunyad váráról, hogy tán fölöslegesnek tetszik ha ezen tárgyhoz szólok; de az ily romban heverő monumentális épület olyan mint a leltár nélküli elhagyott könyvtár, melyben a szorgalmas bűvár éveken át mindig új és új felfedezéseket tehet.” (Schulcz Ferenc, 1869)

A vajdahunyadi vár valóban nagy könyvtárnak bizonyult, és amint az alábbiakból is kiderül, bőven adott felfedeznivalót építészek, történészek, művészettörténészek és régészek számára egyaránt. Közel két évszázados kutatástörténetében a modern történettudomány minden korszaka képviselteti magát. Hogy a vár kutatása ilyen régi és gazdag múltra tekinthet vissza több oka van: egyfelől legkorábbi birtokosa, a Hunyadi család biztosította a vár számára örök hírnevet, másfelől pedig azon szerencsés középkori épületeink közé tartozik, amelyeket nem erősen romos állapotban lehet csak tanulmányozni, hanem most is teljes kiépítettségében pompázik, igaz a 19-20. századi helyreállítások névjegyét viselve magán. Egy dolog azonban bizonyos: a vár kutatástörténete roppant tanulságos, szemléletes és izgalmas, mint egy „leltár nélküli elhagyott könyvtár”.

A vár első szorgalmas „kutatója” Felsőszálláspataki Kenderesi Ferenc (+1854) volt, annak a családnak a leszármazottja, amelyik még Hunyadi János idején vált meg Hunyad megyei kenézi állapotától és került a magyar nemesség sorába, később pedig az erdélyi magyar kultúra neves pártfogója lett. Apja, Mihály, mint a magyar irodalom és színművészet buzgó pártolója, Wesselényi Miklóssal együtt tette le a Kolozsvári Színház alapját. Ferenc, az apa által teremtett családi hagyomány méltó folytatója, számos írást publikált az akkor vezető időszak kiadványokban. Vármegyei jegyző létére meglepően jó birtoklástörténetet írt, és első alkalommal tette közzé a vár 1681-ben készült legrészletesebb lajstromát.² Tehát a ma oly nagy népszerűségnek örvendő inventáriumok forrásértékére már igen korán felfigyeltek még azok is, akik kedvtelésből foglalkoztak történelemmel. Kenderesi esetében a neveltetésen kívül kétségtelenül hivatali munkássága teremtette meg a történeti forrásokkal való affinitását. Vajdahunyaddal szemben tanúsított érdeklődésének első sorban történelmi motiváltsága volt, viszont figyelemre méltó, hogy a várat, mint építészeti alkotást is értékelte.

A műemlékek különben hosszú utat tettek meg, míg végül a művészettörténet sajtótította ki őket. A történetírók műveikben mindig is teret biztosítottak egy-egy jelentősebb

² Kenderesi: Vajdahunyad 53-69; Kenderesi: Vajda-Hunyad 25-55; Kenderesi: Leírás 25-44.

építészeti emlékek, igaz itt az épület a történelmi események apropója volt. A 19. század elejétől továbblépést jelentettek a történelem és földrajz ötvöződésének *historiai, geographiai és statistikai leírás* címet viselő termékei, amelyek előfutárai a későbbi műemlék-topográfiai műveknek.³ E korai kísérletezésekkel párhuzamosan, a középkorral kapcsolatos ideálképek megteremtésében oly nagy szerepet játszó romantikus irodalom úgyszintén kivette részét az egyes műemlékek kultuszának megteremtésében, és egyúttal a szélesebb olvasóközönség figyelmét is felhívta a történelmi emlékek jelentőségére. „Ha Scott Walter szerencsésen tudta hazájának hajdani várait érdeklő meséinek bájos tárgyává tenni, miért ne törekedhessenek Magyar költőink is a valódi történetet költői leleményekkel egyben-kötni? – és e'béli munkájokkal a szép-literatura mezejét, mind annyi virágokkal ékesíteni? – erre méltó tárgyat bőven kaphatnak őseink történetében, és hazánk régi omladékaiban.”⁴ Még abban a korban vagyunk, amikor nem műemlékeink hanem „régii omladékaik” voltak, és nem művészettörténészeknek, vagy régészeknek kellett megénekelni ezek dicsőségét hanem a „szép-literatúrának”. A magyar irodalom első neves személyisége, akit a vajdahunyadi vár megérintett Kazinczy Ferenc volt: „...meglátván végre, s a gigászi nagyság közönséges emberi alak nagyságává válván, ítéletünk az igazság mértékénél is alábbra süllyed, s egy Friedrich, egy Kánt, előttünk annyikká sorvadnak, mint a'mik mi vagyunk...”⁵ Tordai Lengyel István várgondnok 1823-ban 19 szakaszos versben siratta meg a vár szomorú állapotát, Petőfit viszont nem annyira a vár, mint inkább a benne lakozó Hunyadi János szellemisége ihlette:

Mily hős lakott itt, a nagy Hunyadi!
Itten lakott ő, tán olykor éppen itt
Gondolkodék a bástya tetején.
Innen tekintett a jövőbe ő
Ahonnan most a múltba nézek én.
(Petőfi Sándor: Vajdahunyadon)

A reformkorszak vége felé viszont már megjelent az a nemzedék, amelyik közül egyesek, mint 48-as emigránsok, rövid de hasznos és tanulságos külföldi tanulmányutat tettek meg, a Bach-rendszert követően hazatértek, és az itthon maradottakkal lerakták a modern

³ A műemlékeknek nagyobb teret szentelt például: Mocsáry Antal. Nemes Nógrád Vármegyének Historiai, Geographiai és Statistikai Esmertetése. 4 köt. Pest, 1826.

⁴ Kemény József. „Szent-Léleki vár emléke.” Árpádia. Honi történetek zsebkönyve. Szerk. Kovacsóczy Mihály. Kassa. I (1833): 75.

⁵ „Töredékek Kazinczynak Erdélyi Leveleiből.” Tudományos Gyűjtemény. 2 köt. Pest, 1817. 94-96.

magyar régészet és művészettörténet alapjait. Ennek a kiváló nemzedéknek voltak a képviselői: Pulszky Ferenc, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold stb. A 19. században még az archeológia fedőneve alatt foglalkoztak a műemlékekkel, ugyanis akkoriban nem a modern régészet értelmében használták ezt a szót, hanem régiségekkel való foglalkozást jelentett, az ókori és középkori épületek pedig régiségnek számítottak. Sőt az archeológiai kiadványokban (*Archaeologiai Közlemények*, *Archaeologiai Értesítő*), különösen a korábbi évfolyamokban, első sorban művészettörténeti tárgyú cikkeket publikáltak. Az *Archaeologiai Közlemények* alcíme is ezt a szemléletet tükrözi: *A hazai műemlékek ismertetése*. A művészettörténet és régészet összefonódását jól tükrözi Henszlmann Imre pályafutása, aki, habár művészettörténeti munkákat tett le az asztalra, úgymond archeológiát tanított a budapesti egyetemen és hosszú ideig szerkesztője volt az előbb említett két kiadványnak. Generációjának egyik legfontosabb célkitűzése az építészeti értékekkel szemben tanúsított közömbös magatartás megváltoztatása volt, és ezt szolgálta „a magyar műemlékvédelem gondolatának születési bizonyítványa” is: *Felszólítás minden, a nemzeti becsületet szívéen viselő magyarhoz a hazai műemlékek ügyében*.⁶ Már a felszólítás bevezető mondatából fény derül célkitűzéseikre: „Míg más nemzetek múltjuk mindazon ereklyéit, melyek egykori míveltségük és fényök felől tanúságot tesznek, nagy gondnal, magányos, egyesületi és országos költséggel fenntartják, megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban a mívelt világgal közlik...addig mi, hidegek régi dicsőségünk s annak emlékei iránt, azokat is miket elmúlt századok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük, vagy magunk elveszejtjük, a legtiszteleteseb romokat széthányjuk, hogy új házaink néhány kövel olcsóbban épüljenek, falfestményeket bemeszelünk, hogy azok vagy vallási nézeteinket ne botránkoztassák, vagy tarkább képeknek engedjenek helyt...” Megszívlelendő szavak, hiszen sajnos ma is időszerűek.

A magyar műemlékvédelem eme heroikus korának egyik bölcsője a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága volt. Henszlmann a társaságon keresztül is kívánt hatni a közvéleményre, ahol különben otthonosan mozgott, ugyanis eredetileg orvosi pályára készült. Sikere kétségtelenül nagy volt, hiszen orvos társait is megnyerte a műemlékvédelem ügyének. Ezek között szerepel Arányi Lajos (+1887) – sebész – akinek Vajdahunyaddal kapcsolatos munkássága a vár kutatástörténetének egy teljes fejezetét képezi.

Kenderesi Ferenc után jó néhány évtizedig nem akadt rajongója a várnak, viszont egy szomorú esemény következtében az épület mégis felhívta magára a figyelmet: 1854-ban később sem tisztázott körülmények között leégett. A vár pusztulására olyan konjunktúrában

⁶ A magyar művészettörténet-írás programjai. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999. 30-31.

került sor, amikor a Magyarország és Erdély területén is illetékes bécsi központú Central-Comission zur Erfoschung und Erhaltung der Baudenkmale tevékenységének még a kezdetén járt, műemlékekre fordítható saját pénzkerettel nem is rendelkezett. Ebben a kilátástalan helyzetben Arányi Lajos személyében „orvosára” talált a vár, aki több medikus kollegájához hasonlóan a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságán keresztül kapcsolódott be a magyarországi műemlékvédelmi mozgalomba.⁷ Arányinak végül sikerült nem csak a nagyközönséget, hanem az illetékes szerveket is megmozgatnia, igaz erre családi vagyonának jelentős részét áldozta fel. Többször leutazott a várhoz, hogy felmérje azt, és hogy alapos leírást készítsen róla, emellett számos előadást tartott a várról, három példányban készítette el a makettjét, és egy ma forrásértékű könyvet is kiadott róla.⁸ „Agitator, vagy traceur-féle szerepet vállaltam magamra, s a magyar intelligencia szívére iparkodtam a végvonaglásban sinlődő v. hunyadi vár fölgyógyítását kötni” állítja magáról Arányi, aki a fogalmazást tekintve sem hazudtolta meg eredeti hivatását.⁹ A vár történetének legnagyobb lendületű monografikus feldolgozása Arányi Lajos tollából származik. 1867 óta mindmáig nem jelent meg hasonló részletességű mű a várról. Könyve rendkívüli alkotásnak számított abban az időben, amihez ma még hozzá kell adni a szöveg és az ábrák forrásértékét, hiszen azóta a várat szinte teljes mértékben restaurálták. Értéke tehát felbecsülhetetlen a vár kutatása szempontjából is.

Arányi munkáját szinte a nulláról kezdte. Kenderesi Ferenc írásai és egy rövid német nyelvű összefoglalón kívül csak az írott források és maga a vár csupasz falaival, azonban megkutatható állapotában állt rendelkezésére.¹⁰ A vállalt feladat nagyszerűségével, illetve terhével tisztában volt, és ennek ma megmosolyogtató pátosszal adott hangot művének elején: „Nagy fát mozzatok. Álmaim teljeseését igyekszem előmozdítani. Azt álmodtam, hogy a végbomlásnak indult V.-Hunyad várát láttam régi fényében tündökleni.” A könyv gyakorlatilag alapos leírása a várnak. Rövid történeti bevezető után olyan részletességgel írja le a vár 1866 körüli állapotát, hogy óhatatlanul az orvostudomány precíz módszereinek hatására kell gondolnunk, szerencsére, ugyanis ezek több évszázados tapasztalatra épülnek, míg a műemlékkutatás módszertana csak akkor volt kialakulóban. Ennek a kapcsolatnak különben Hippolyte Taine volt a nemzetközi híré művelője, aki különféle tudományágakból vett át fogalmakat és modelleket. Arányi kiválóan tükrözi ezt a szemléletet: „mint orvos kitelhető erőfeszítéssel megvizsgálván a várnak kóros állapotát, azon diagnosist állapítottam meg, hogy a vár in agona van, azaz: hogy haldokló – s a megmentés egyetlen egy eszmén

⁷ Keserü: Várabrázolások 235; Műemlékvédelem korszakai 35.

⁸ Arányi: Vajda-Hunyad.

⁹ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 117/1873.

¹⁰ Schmidt: Stamburg.

sarkallik, s ez az, hogy a várat lethargiába kell mesterségesen juttatni, vagyis tetszhalotti állapotba, melyből azt, mikor akarjuk (természetesen a méltán remélhető legfelsőbb engedély mellett) ismét életbe, és pedig virító ép életbe juttathatjuk.”¹¹ Mintha nem egy várról, hanem egy ember sorsáról lenne szó. Abban a korban orvosi szakszavakkal kétségtelenül jobban megértette magát Arányi, mintha archeológiai *terminus technicus*okat használt volna. A következő fejezetben a vár 1681-ben Bajoni János által készített inventáriumát teszi közzé, amit Kenderesi Ferenc publikált először, viszont tele hibával. Arányi nem csak, hogy kijavította a hibák nagy részét, hanem a szövegbe beleszötte saját megjegyzéseit, így egy második részletes leírás született a várról. A könyv szövegét számos ábra egészíti ki, köztük a vár mind a négy szintjének alaprajza, távlati képek, a fontosabb épületek hossz- és keresztmetszete, az ajtó-és ablakkeretek rajzai, bordaprofilok, illetve a faldekoráció színesben kinyomtatott mustrái. Mindezek jól tükrözik azt a teljességre és tökéletességre való igényt, amire Arányi törekedett. Az ábrákhoz fűzött magyarázat adta az alkalmat a szerzőnek, hogy immár harmadszorra is leírja a vár részeit, valamint, hogy további kiegészítő adatokkal szolgáljon. Művének átfedésekkel teli struktúrája következtében roppant nehéz benne a tájékozódás, viszont éppen e miatt szerencsére részletes leírást kapunk egy hosszú és mélyreható restaurálás elé néző várról.

Könyve különben az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttének a jegyében született, és e rendszer megvalósítójának, ahogy Arányi írja „a haza nagy fiának”, Deák Ferencnek ajánlotta. Nem csak Deák Ferenc neve lett megglobogtatva a várral kapcsolatban, hanem a magyar királyé, Ferenc Józsefé is. A kiegyezés és a helyreállítás megkezdésének e magasztos pillanatában felmerült ugyanis annak a lehetősége, hogy Vajdahunyadot vadászkastélynak rendezzék be a király számára. Immár nem okozott gondot, hogy a Hunyadiak legendás családi fészke annak a Habsburgnak a vadászkastélya legyen, aki leverte az 1848-as magyar forradalmat. “A vár helyreállításának célja mindenképp az, hogy az mint történeti és műemlék a nemzetnek megtartassék; később benne bármely intézetet elhelyezni az épületre nézve káros lenne, minthogy minden ilyes intézet sok változáson megy keresztül, mely változások az épületre is befolyának. Ezen monumentumnak pedig a maga teljes épségében kell fenntartani, úgy a hogy a dicső Hunyadyak korszakában volt. Egy célja lehetne csak e várnak, melyre kies fekvésénél fogva is nagyon alkalmas: k i r á l y i v á r! Az volt és az legyen a jövendőben is! Kormányzó építtette, király folytatta. Ezen épület oly szent, hogy abban csak a legmagasabb személy, a király lakhatik. De kérdés, hogy az udvar részére lenne-e ezen nem igen nagy várban elég helyiség? Erre azt felelem, hogy i g e n. A királyi család és

¹¹ Arányi Lajos. „Vajda-Hunyad vára ügyében 10 pont.” Vasárnapi Újság 13.52 (1866): 635-636.

környezete részére van elég hely, a szolgák serege és az istálló személyzet pedig, mint a Hunyadyak korában, úgy ma is az elővárban tanyázhatik; különben is, ő Fölségének erdélyi kirándulásai – leginkább udvari vadászatokra szánhatók, mire a várhoz tartozó koronai erdőségek igen alkalmasak – aligha fognának nagyon számos kísérettel tartani.”¹² E zseniális ötlet mögött nagyon sok érdek húzódott, kezdve a vajdahunyadi munkanélküliség csökkenésének lehetőségétől egészen addig a reményig, hogy a vár helyreállításának teljes befejezésére is lesz pénz. Tulajdonképpen ez az a pillanat, amikor a műemlékvédelem, a romantikus hazafiság és a politika egymásratalált és meghozta gyümölcsét: az országos költségvetésből pénzt juttattak a vár helyreállítására. Sok esetben még ma is ez a műemlék-helyreállítások mozgatórugója. Természetesen itt figyelembe kell venni azt a nagy hatású, Hunyadiak körül kibontakozott kultuszt, amely a romantikus történetírást jellemezte, és amelynek egyik megalapozója gróf Teleki József volt, a Hunyadiak korának legnagyobb monográfusa.¹³ Ebben a légkörben indult meg tehát a vár helyreállítása 1868-ban és vált nem csak a gótikus magyar építészet egyik szimbólumává, hanem a magyar műemlékvédelem egyik próbakövévé is.

A restaurálás első szakaszát Schulcz Ferenc, majd sajnálatos korai halála után Steindl Imre, végül pedig Piacsek Gyula vezette. Schulcz Ferenc szemmel láthatóan igyekezett eleget tenni a vár helyreállításával szemben tanúsított nagy érdeklődésnek és rendszeresen juttatott tudósításokat úgy szakkiadványokhoz, mint a sajtónak. Az *Archeológiai Értesítő* és a *Századok* inkább a szakemberekhez szóltak és gyakorlatilag lefedték a kialakulófélben levő segédtudományok képviselőinek körét, a *Vasárnapi Újság* és egyéb kiadványok pedig a szélesebb közönséghez. Ezzel szemben Steindl Imrének a helyreállítási munkálatok tekintetében teljesen más hozzáállása volt. Mint kiderült, a nagyobb dicsőséget és jövedelmet biztosító egyéb munkák jobban foglalkoztatták, a várral alig törődött, és következésképpen sosem számolt be a restaurálás menetéről. A helyzet nem változott a Steindl segédjéből építésvezetővé kinevezett Piacsek Gyula alatt sem. Gyakorlatilag nem tudnánk mi történt ez idő alatt a várnál, ha nem íródott volna egy sajátos műfajba tartozó röpirat az 1876-ig végzett munkálatokról. A nagyon pontos, helyszíni megfigyeléseken alapuló de egyoldalú beszámolót Schulcz József és Ángyán György írták.¹⁴ A mű rendkívül fontos számunkra, mivel ma már ez az egyetlen forrásunk arra nézve, mit végzett Steindl Imre és Piacsek Gyula Vajdahunyadon. Ettől függetlenül óvatosan kell kezelni az írást, mivel szemléleti szempontból részrehajló.

¹² Schulcz Ferenc előadása a Magyar Történelmi Társulat 1869 március 4-i ülésén: Schulcz: Vajda-Hunyad 437-438.

¹³ Teleki: Hunyadiak.

¹⁴ Schulcz-Ángyán: Vajda-Hunyad.

Schulcz Ferenc teljes tevékenységét és terveit a két szerző minden fenntartás nélkül elfogadta, noha arra már Arányi is utalt, hogy Schulcz, terveit illetően, “a kellő határt túlszárnyalta”. A röpirat a kormány és az országgyűlés figyelmébe lett ajánlva egy szakértőkből álló bizottság kiküldése érdekében, amelynek feladata lett volna megállapítani milyen pénzügyi jellegű visszaélések, és építészeti jellegű károk történtek az 1870 után végzett restaurálás során, amikor “bekövetkezett a pöffeszkedés, goromba tudatlanság és fennhéjzás szédelgő korszaka.” Steindl Imre és Piacsek Gyula Vajdahunyadon kifejtett munkásságával kapcsolatban a két szerző következtetése igen csak vaskos: “Kivetkőztettétek a vajda-hunyadi várat minden történeti műbecscsel bíró eredetiségéből, lábbal tapodtatok minden műízlést, tartásotok szerencséteknek, ha a nemzet neveiteket elfeledheti !” Sajnos ma már ilyen kritikák nem íródnak, pedig téma bőven akadna. Steindl Imrének nem adatott meg az a szerencse, hogy vajdahunyadi szereplését a nemzet elfelejtse, talán éppen e röpiratnak köszönhetően. Igaz, ez messzemenően nem árnyékolta be fényes karrierjét, amely az Országház megtervezésében csúcsonyult ki. Egyes szakmai körök összefogására jellemző, hogy Henszlmann Imre védelmébe vette Steindlt, aki szerinte „szakszerűleg folytatta a helyreállítást”, kijelentésének megindokolására azonban már nem vállalkozott.

A vajdahunyadi várnál nagy pénzeket megindult helyreállítás fokozatosan ellaposodott, Piacsek Gyula szomorú szereplése után pedig leállt. Nem sokkal ezután, 1881-ben végre megszületett a műemlékek védelméről szóló régóta várt törvény, a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) pedig végleges formát öltött. Intézményes és szakmai háttér tehát lett volna a restaurálás folytatásához, azonban ekkor már pénz nem volt. Minimális költségvetéssel dolgozott a várnál a MOB másodépítésze, gróf Khuen Antal (1881-1890 között), majd halála után Schulek Frigyes (1896-1899 között), aki Schulcz Ferenc és Steindl Imre mellett a purista szemléletű restaurálás építésmesterének, a bécsi Schmidt Frigyesnek volt a tanítványa. Schmidt tanítványai tehát több mint 30 éven keresztül irányították a vajdahunyadi vár helyreállítási munkálatait. Nem egy szerencsés fejezete a műemlékvédelem korai szakaszának. Mint minden kezdetet, sok botladozás, helytelen értelmezés jellemezte, ami viszont a legrosszabb, hogy azt a purista szemléletet képviselte, amely több építészeti stílust megőrző műemlékek esetében végzetes lehetett. Vajdahunyadon kizárólag a gótikus részeket tartották meg, a vár nagyszerűségét pedig neogótikus kiegészítésekkel igyekeztek fokozni. Szemléletében és motiváltságában is rossz volt a Vajdahunyad-terv, azonban szerencsére az utókor tanult ebből.

A letargiába került helyreállítással szinte fordított arányban egyre nagyobb méreteket öltött a vár kultusza, így az egyik legismertebb magyar műemlék lett. Fénypontja az 1896-os

millenniumi ünneppsorozat volt, amikor a Városligetben Alpár Ignác tervei szerint elkészült a jellegzetes magyar műemlékeket és stíluskorszakokat bemutató épületcsoport is. Ebben a gótikát nem egy „csúcsíves” templom, hanem a Hunyadiakhoz szorosan kötődő és épen megmaradt alkotás, Hunyadvára képviselte. Kétségtelenül nagy megtiszteltetés érte a világi építészeti egy olyan korban, amikor a gótika a templomépítészetről szólt. Az akkoriban ideiglenesnek szánt kiállítási kompozíció olyan népszerűségnek örvendett, hogy végül maradandó formában is megépítették, a vár ismertségére pedig jellemző, hogy az egész komplexumot Vajdahunyad várának nevezték el.¹⁵

A 19. század végén még mindig az archeológia tudománya egyesítette magában az időközben egyre önállóodó régészetet és művészettörténetet-építészettörténetet. Ennek talán az a fő oka, hogy szakmailag, de különösen a szakkiadványok terén a Magyar Tudományos Akadémia Archeológiai Bizottsága uralta a mezőnyt. A kormány ennek a bizottságnak és nem a MOB-nak utalt ki pénzt (javadalmat, ahogy akkoriban nevezték), amiből fedezni lehetett a kiadványokat. A kormány számára az Akadémia jelentette a megfelelő garanciát, hogy a támogatással megjelent publikációk eleget tesznek a szakmai kívánalmaknak. Az Archeológiai Bizottság adta ki továbbra is az *Archeológiai Értesítőt* és *Közleményeket*, illetve a nagyobb építészettörténeti munkák számára új sorozatot indítottak „archeológusan csengő” címmel: *Magyarországi Régészeti Műemlékek* (a nagyszombati és székesfehérvári templomokról szóló kötet főcíme: *Monumenta Hungariae archaeologica aevi medii*). A MOB azonban nem adta fel a harcot, hogy saját kiadványt indítson a hatáskörébe tartozó műemlékekről és így született meg végül, viszonylag későn, a *Magyarország műemlékei* című sorozat. Tulajdonképpen ez volt a magyar műemlékvédelemnek, és gyakorlatilag az építészettörténeti kutatásoknak az első saját kiadványa. A világháború sajnos hamar véget vetett a sorozatnak, amiből mindössze négy kötet jelent meg. Monumentális kiadványról van szó, amely úgy tartalmi, mint kiadványi szempontjából is híven tükrözi az Osztrák-Magyar Monarchia nehezen utolérhető szellemi és anyagi erőforrásait. Gerecze Péter szerkesztésében, a sorozat második kötetében jelent meg a műemlékeknek az a helyrajzi adattára, amely ma is nélkülözhetetlen kelléke a kutatásnak. A Hunyadiakkal kapcsolatos építkezések problematikája központi szerepet tölt be a másik három kötetben. A velük kapcsolatos számos tanulmány mellett itt jelent meg Möller István alapvető munkája is a vajdahunyadi vár építéstörténetéről, továbbá rendszeres beszámoló a vajdahunyadi várnál végzett helyreállítási munkálatokról.

¹⁵ Magyar művészet 1890-1919. Szerk. Németh Lajos. Budapest, 1981. 196, 637.

Arányi nagyszabású monográfiája ellenére mégsem az ő nevét örökítette meg az utókor a várral kapcsolatban, hanem Möller Istvánét. Ebben több tényező is közrejátszott, ezek közül talán a legfontosabb, hogy Arányi művéből hiányzott a vár építéstörténete, a periodizáció. Ezt a feladatot Möller végezte el negyven évvel később.

Möller István mindenek előtt a vár helyreállítását irányító építész volt, az első és sajnos az utolsó, aki összefüggő beszámolót tett közzé következtetéseiről. Karrierjének még a legelején kapcsolatba került a várral, hiszen ott találjuk főnöke, gróf Khuen Antal oldalán. Egy nagyobb szünet után, 1907-től egészen az első világháborúig ő vezette a vár helyreállítási munkálatait. Több évtizedes itteni munkássága során nem csak hogy a vár nagyon jó ismerője lett, hanem a korábbi restaurálások számos hibáját kijavította, ami által új arculatot adott a várnak. Művével alapos, világosan megfogalmazott, számos illusztrációval és alaprajzokkal kiegészített munkát tett le az asztalra.¹⁶ Módszeréről később a következő vallomást tette: „Mint a várnak évtizedeken át restauráló építésze, feladatommá tettem építési korainak felkutatását. Vizsgálataimnál figyelembe vettem az alaprajzi elrendezéseket, a felépítés módozatait és tekintetbe vettem az átalakításokat, melyek a támadás mindenkori eszközeihez alkalmazkodtak és a növekedő lakásszükségletet is kielégítették. Megvizsgáltam a kövek formai alakítását, az építészeti részleteket, a profilképzésnek és az alkalmazott profilszerkesztésnek elveit, de ezenfelül megfigyeltem a gyakorlati szempontokat is, a technikai kivitel, a kövek közötti habarcs összetételét, a felhasznált építőanyagok mineműségét, eredetét és megmunkálását, nemkülönben a kövek elhelyezésének módját. Ezen gyakorlati szempontokat műtörténészeink vizsgálataiknál eddig nem vették figyelembe. Ennek tulajdonítható, hogy ott, ahol elég írott adat nem állt rendelkezésre a kormeghatározás kérdésében műtörténelmünkben annyi ellentmondást találunk.”¹⁷ Építészeti szemléletet tükröző, első sorban morfológiai jelenségekre összpontosító módszerekről van szó. Módszere korszakalkotó, hiszen a felsorolt szempontokat a művészettörténeti és régészeti kutatás is egyaránt magáévá tette. Kétségtelenül ma is ritka az a szakember, aki a Möller által felsorolt jelenségek mindegyikére odafigyel kutatásai során.

A könyv az egyik legnagyobb hatású mű, amely valaha is íródott a magyar építészettörténeti szakirodalomban. A várról azóta született minden írásban Möller alaprajzaival és az általa elkülönített építési fázisokkal találkozunk. Volt aki nyíltan, volt aki burkoltan, de mindenki Möller munkájára épített, és építünk ma is, őt megkerülni nem lehet. Azóta csak finomításokra került sor az egyes fázisok datálása és a stíluskapcsolatok terén,

¹⁶ Möller: Vajdahunyad.

¹⁷ Möller: Erdély 34.

ettől függetlenül viszont színesen publikált periodizációs alaprajzának többnyire silány reprodukciója minden kiadványban visszaköszönt az olvasóra.

Möller könyvének megjelenése különben nagyon felkavarta a kedélyeket, de nem alaposnak tűnő építészettörténeti következtetései, hanem egy jóval nagyobb horderejű kérdés újbóli felvetése miatt. Hunyadi János származásáról van szó. A származás egyre terebélyesedő problematikája tulajdonképpen régi historikusaink hagyatéka volt és a módszereiben letisztuló 19. századi történettudomány számos kísérletet tett a kérdés megválaszolására. Nagy nevek ragadtak tollat ez ügyben és bocsátkoztak egymással szenvedélyes vitába: Teleki József, Réthy László, Fraknói Vilmos, Wertner Mór, Karácsonyi János és még sokan mások.¹⁸ Varju Elemérnek és Möllernek – habár egyik sem volt művészettörténész – éppen a *Magyarország műemlékeiben* megjelent alapos tanulmányaival a művészettörténet-építészettörténet is helyet kerített magának ebben a kimondottan történetinek tűnő vitában. Amint Fraknói szavaiból kiderül a történészek nem is zárkóztak el az „archeológia” által szolgáltatott eredményektől: „A történetírás segédtudományai között a legelső helyet a régiségtan foglalja el. Világosságot vet azon korszakokra, a melyekből írott emlékek nem maradtak fenn, és a nemzetek életének azon megnyilatkozásaira, a melyekről a fennmaradt írott emlékek nem beszélnek. A történetíró köteles tehát a régiségtan munkásainak irodalmi tevékenységét éber érdeklődéssel kíséni, eredményét gondosan értékesíteni.”¹⁹ Möller számára a vajdahunyadi falképek kínálták az alkalmat, hogy a Hunyadi család eredetéről véleményét közzé tegye, azok a falképek, amelyeket még Arányi tárt fel 1867 előtt a Mátyás-loggia emeleti folyosójának árkádos oldalán. A szerző szerint a freskók „világosságot vetnek Hunyadi János származására, mely eddig még bizonytalanságban van.” Möller mesteri meggyőző erővel hozta kapcsolatba a falképeket Hunyadi János eredetével és ifjúságának néhány mozzanatával, alátámasztva a Zsigmondtól való származásról szóló vonzóbb történetet. A vita Hunyadi János származásáról újból fellángolt. Fraknói a *Turulban* határozottan visszautasította Möller családtörténeti fejtegetéseit, aki szerint „az érdemdús műtörténész, mikor combinatiók alapján történeti igazságnak tünteti föl azt, amit a történetírás kezdettől fogva mesének tart, illetékessége határain túllépett.” Möllernek azonban támogatója is akadt, éppen a *Magyarország műemlékei* szerkesztőjének, báró Forster Gyulának a személyében. Forster Fraknói cikkének címét szó szerint idézve reagált a *Turulban* megjelent kritikára félreérthetetlenül jelezve írásának indítékát. Így született két azonos címet viselő de egymással szembenálló cikk, tükrözve azt az egészséges kritikai légkört, amely annak a

¹⁸ Lupescu: Hunyadi 390-396.

¹⁹ Fraknói Vilmos: „Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók.” *Turul* 32.2 (1914): 53.

korszaknak történettudományát jellemezte. Nem döntetlennel végződő mérkőzés volt ez, hanem mint az a későbbiekben egyre elfogadottabb lett, a Karácsonyi-Fraknói-Varju által képviselt nem olyan fényes, de igaz román eredetelmélet győzött.

A vajdahunyadi vár helyreállításán, és építéstörténetének megírásán túlmenően Möllernak további jelentős szerepe van a Hunyadi építkezéseire vonatkozó kutatásban. Nem egészen világos, hogy a sors játszott-e közre, vagy tudatos pályaépítésről van-e szó, de Möller volt az aki a legtöbb Hunyadi Jánoshoz köthető erdélyi épület helyreállítását irányította: a vajdahunyadi vár mellett a kolozsvári egykori domonkos és a tövisi egykori ferences kolostorokat, a gyulafehérvári székesegyházat, a marosszentimrei és alsóorbói templomokat. Ezzel szoros összefüggésben született meg Hunyadi János építkezéseinek első összefoglalása, amit először a *Magyarország műemlékei* első kötetében publikált, majd 1929-ben *Erdély nevezetesebb műemlékei* cím alatt kisebb formátumú könyv alakjában is megjelentetett.²⁰ Érdeme tehát nem csak Vajdahunyadra korlátozódik hanem ő az első érdemi szerzője a magyar építéstörténet egy addig még meg nem írt fejezetének. Sőt, ez az első önálló munka, amely Erdély középkori építészetéről szól.

Az 1905-ben megjelent cikkben Möller Hunyadi Jánosnak tulajdonítja a vajdahunyadi és temesvári várak, a kolozsvári, vajdahunyadi és tövisi ferences kolostorok, a gyulafehérvári székesegyház, illetve a marosszentimrei és alsóorbói templomok építését, átépítését. Ezzel szemben a könyvben tovább bővíti a kört a dévai várral és a gyulafehérvári Hunyadi-síremlékekkel. Szemléletes ahogy restaurátori munkássága rányomta bélyegét e két publikációra: míg az elsőben néhány mondatban tárgyalta a vajdahunyadi várat, a másodikban már ennek szánta a legnagyobb figyelmet, tükrözve az időközben végzett helyreállítások eredményeit. A könyv amúgy az egyik legszubjektívebb mű, ami ebben a műfajban íródott. Szubjektív a hangneme, és ez talán érthető is egy olyan ember esetében, akitől a trianoni döntés elvágta addigi fő tevékenységi területét. Szubjektív azonban az egész mű koncepciója is, mivel a könyv tanúsága szerint Erdélynek mindössze azok a nevezetesebb műemlékei amelyeknél Möller maga dolgozott. Legalább is ezeket részletesen tárgyalja, míg más építészeti emlékeket csak futólagosan megemlíti. Ettől függetlenül Möller mindkét írásának jelentősége vitathatatlan, hiszen Entz Gézára és Virgil Vătășianura is nagy hatással volt a Hunyadi-fejezet megírásában.

Möllerrel egy nagy korszak zárul le a vár történetében. Ez vonatkozik nem csak a helyreállításra, hanem építéstörténetének megírására is. Maga a vár is gazdát cserélt. 1920 után immár a román történeti kutatás és műemlékvédelem „hatáskörébe” tartozó várról

²⁰ Möller: Erdély.

többnyire hazafias szemléletű írások jelentek meg, és a vár helyreállítása is leállt. Mindössze Vătăşianu egyik korai cikke emelkedett az átlag fölé, de nézeteit részletesebben is kifejtette 1959-ben megjelent könyvében.²¹

A magyar művészettörténeti irodalomnak természetesen továbbra is organikus részét képezték az elcsatolt területek műemlékei. „Ha arra a szomorú fekete vonalra, a reánk erőszakolt trianoni határra tekintünk, sajnálkozással látjuk, hogy milyen gyéren maradtak Csonka-Magyarországon műemlékek, s ha azután az elszakított országrészek térképét nézzük, megdöbbenve látjuk, hogy milyen nagy számban vették el tőlünk a magyar építőművészetnek örökbecsű alkotásait, ezeréves kultúránknak kőbevésett okmányait. Tekintsünk eme idegenbe jutott emlékekre olyan érzéssel, hogy azoknak minden köve még túlról is hozzánk beszél. Tartsuk számon őket, írjunk és beszéljünk róluk, mint olyanokról, melyek – amíg csak fennállanak – a mi kultúránknak hirdetői maradnak.”²² Az első világháborút követően Vajdahunyad várának jelentőségét első sorban Balogh Jolán hangsúlyozta ki. Írásai több szempontból is korszaknyitóak a vár kutatástörténetében. Először is mert kimondottan művészettörténeti szemmel vizsgálta a várat. Például a sokat vitatott freskók esetében nem annyira a Hunyadi-eredet kérdése foglalkoztatta, mint inkább a falképek gótikus és reneszánsz motívumainak az eredete. Szerinte a freskók a budai reneszánsz hatása alatt álló helyi mester alkotásai, de németországi és tiroli hatások is megfigyelhetők rajta.²³ A falképek tematikájával kapcsolatban már nem esett szó többet a Hunyadi eredetről, Genthon István és ő is azon a véleményen voltak, miszerint udvari-szerelmi jelenet, társasjáték ábrázolásáról van szó. Különbőn Rómer Flóris már korábban is a lovagi irodalomban kereste a falképek ihlető forrást.²⁴ A falképek stílusával kapcsolatban Balogh Jolán utólag árnyaltabb elemzést végzett és elkülönített egy korábbi – francia ihletésű? – gótikus periódust a folyosó északi oldalán, az árkádos oldal falképeit pedig valamivel későbbinek tartotta, ahol „már a renaissance elemek is mutatkoznak.”²⁵ A Möller által feltételezett egyetlen stíluskapcsolatot, a francia hatást nem fogadta el: „A francia várakra jellemző hatalmas, kerek bástyák, melyek mindig szabályos távolságokban, következetes rendszerben vannak elhelyezve, Vajdahunyadon hiányoznak.”²⁶ Nem a legsikeresebb kritikája volt ez, ugyanis a vár négy kerek tornyát Hunyadi János szabályos távolságban építtette, amennyire a terepviszonyok ezt lehetővé tették. Különbőn

²¹ Vătăşianu: Castelul Corvinilor 420-431.

²² Möller: Erdély 3-4.

²³ Balogh 1943 115, 117. Az észak olasz reneszánsz hatására már korábban utalt Genthon István. „Az ortodoxia művészete Erdélyben.” Magyar Szemle 22 (1934): 242-248; Uő. Erdély művészete. Budapest, 1936.

²⁴ Rómer: Falképek 146-149.

²⁵ Balogh 1966 201-202. Újabbán a loggia freskóit Mikó Árpád illesztette a „zöld szoba” koncepcióba Mikó: Ádámos 117.

²⁶ Balogh 1939 542.

Möller nem is az alaprajzi elrendeződés alapján feltételezte a francia kapcsolatot, hanem a kápolna karzatának mellvédjét díszítő mérmű alapján. Hunyadi építkezésein belül Balogh a gyulafehérvári műhelynek tulajdonított nagyobb jelentőséget, a vajdahunyadi vár építése is e műhely munkája lett volna. Egyfajta korai próbálkozás volt ez tisztázni a Hunyadihoz köthető építkezések közti összefüggést. Balogh Jolán másik érdeme, hogy meghatározta a vár helyét az erdélyi korai reneszánsz művészetben, ahol kétségtelenül ő részesítette a legnagyobb megtiszteltetésben. A reneszánsz világi építészet első erdélyi megnyilvánulásának tekintette és az ottani reneszánsz építkezések élére állította: „az erdélyi építészetben renaissance elvek, motívumok – mai tudásunk szerint – először a vajdahunyadi váron tűnnek fel, a késő gótikus részletekkel kapcsolatban.”²⁷

Nagyobb szünet után igazi lendületet a vár restaurálásában és kutatásában Hunyadi János halálának 500. évfordulója hozott, amely egyaránt mozgósította a román és magyar szakembereket. 1956-ban a Román Akadémia meghívására magyar történészek is résztvettek a Bukarestben tartott nemzetközi konferencián, az esemény kapcsán pedig számos cikk és könyv jelent meg Hunyadiról. Ezekbe illeszkedik a magyarországi várkutatás akkori szaktekintélye, Gerő László tollából származó cikk is.²⁸ Gerő alig két évvel korábban jelentette meg könyvét a magyar várépítészetéről, ahol nagy hatású vártipológiájának alapjait is lefektette.²⁹ A vajdahunyadi várról írt cikkében először is ebbe a tipológiába igyekezett beilleszteni Hunyadi János családi rezidenciáját. Eszerint Hunyadi első vára, négy kerek tornyával külső tornyos várnak számít, pontosabban átmenetet képez a külső tornyos várak korába, mivel a vajdahunyadi tornyok még nem iktatták ki teljesen a holtteret. Ma már ez a tipológia idejétmúltnak tekinthető, ugyanis a tipológiába nem illeszthető számos kivétel gyakorlatilag összeroppantotta Gerő konstrukcióját. Másik feltételezése Paolo Santini olasz hadmérnök állítólagos részvételével kapcsolatos a vajdahunyadi vár terveinek a kidolgozásában. Gerő szerint Hunyadi János a hadmérnök javaslatára hagyott fel a vár erődítési munkálataival, mivel meggyőzte, hogy fekvésénél fogva az új fegyverekkel szemben nem védhető. Gyakorlatilag egy olyan álláspont, amit sem alátámasztani, sem megcáfolni nem lehet.

A második világháború utáni román művészettörténeti kutatásnak kétségtelenül Virgil Vătăşianu volt az egyik legmeghatározóbb egyénisége, aki Vajdahunyadról már a két világháború között publikált egy cikket. Ezt ültette át, bizonyos módosításokkal a „Román

²⁷ Balogh 1943 78.

²⁸ Gerő: Vajdahunyad 81-92. A magyar várépítészetéről addig megjelent néhány szakjellegetek tekinthető könyvben szintén helyet kapott a vár: Könyöki József. A középkori várak. Budapest, 1906; Varju Elemér. Magyar várak. Budapest, 1933. 186-193.

²⁹ Gerő László. Magyarországi várépítészet. Budapest, 1955.

Országok” művészetéről írt, 1959-ben megjelent monográfiájába.³⁰ Vătășianu ezzel a könyvvel a román művészettörténeti kutatás régi adóságát törlesztette, amely 1920 óta állandóan terítéken volt. A könyv számos érdeme közül az egyik legfontosabb, hogy hozzáférhetővé tette a szélesebb román olvasóközönség és a magyarul nem tudó szakemberek számára a magyar művészettörténeti kutatás addigi eredményeit is. Emellett a szerző több megfigyelését, észrevételét tette közkinccsé, ami természetesen Vajdahunyad várára is érvényes.

A vár esetében alapjában véve Möller periodizációs javaslatát fogadta el, csak helyenként próbált meg rajta finomítani. Így került be Möller a várról írt későbbi román művek bibliográfiájába. A vár legkorábbi szakaszát, amit Möller 13. századnak vélt, Vătășianu a 14. sz. elejére datálta mindössze az élszedett ajtókeretek alapján. Nagyon fontos megfigyelése viszont Hunyadi építkezései második szakaszának egy sajátos vonása: az ajtókeretek sarkainak a lekerekítése. Nem igazán tudta kontextusba helyezni, és mindössze annyit állapított meg róla, hogy Erdélyben elszigetelt jelenségről van szó. Kétségtelenül Hunyadi építkezéseinek egyik legspecifikusabb vonására figyelt fel. A stílus eredetét illetően viszont nagyon óvatos volt, gyakorlatilag nem foglalt állást. Másik fontos megjegyzése, amire Vătășianutól függetlenül az újabb magyar kutatásban szintén utalás történt, hogy a palota erkélysora valójában Mátyás-kori építkezés. Véleménye szerint 1452 után kezdték el építeni és Szilágyi Erzsébet fejezte be. Vătășianu különben rövid ideig az 1953-ban elkezdett helyreállítási munkálatoknak az Akadémia által kiküldött művészettörténeti tanácsadója is volt. E munkálatok tanulságait sajnos már nem állt módjában belefoglalni a könyvébe, amely időközben megjelent. A vár bizonyos részeinek helyreállítása során került konfliktusba Oliver Velescuval, aki már korábban a várnál dolgozott. Két kulcsfontosságú témában is különbözött a véleményük, amelyek jelentős mértékben meghatározták a vár arculatát. A palota emeleti boltozatának rekonstrukciója során Velescu a földszinti teremhez hasonló gyámköves megoldást javasolt, míg Vătășianu a merészebb gyámkő nélküli megoldást találta helyesnek. Szintén eltérő állásponton voltak a loggia helyreállítása során is. Velescu szerint a loggiát tiszta reneszánsz formában kellett „helyreállítani”, míg Vătășianu ragaszkodott egy 1867-ben készült rajzhoz, amely a helyreállítások megkezdése előtt készült. Mindkét esetben Velescu álláspontja érvényesült, amit a várról írt népszerűsítő munkájában is ismertetett.³¹

Szintén a helyreállítási munkálatok alkalmával került sor a vár néhány részének régészeti kutatására is. Habár a várnál végzett ásatásoknak nagy hagyománya volt, mindössze

³⁰ Vătășianu: Arta feudală.

³¹ Velescu: Hunedoara. Az akkori helyreállítás második szakaszát részletesen ismertette: Bányuj: Vajdahunyad 1608-1617.

a legutolsó került közlésre. Khuen Antal idejében például a palota alatt tárták fel a korábbi vár falait, 1956-57-ben pedig Octavian Floca végzett régészeti ásatást a kápolnában. Sajnos egyiket sem publikálták. 1966-67 között Alexandru Bogdan ásott néhány szelvényt a Régi Kaputorony tengelyében, illetve közvetlenül a kaputorony mellett.³² Az itteni rétegjelenségeket nem lehet egyértelműen a vár különböző építési fázisaihoz kötni. Az ásatások egyedüli mérvadó eredménye egy I. Ulászló-kori pénzveret, amely a külső várfal építését datálja. Később Gheorghe Anghel foglalta össze a vár építéstörténetére vonatkozó ismereteket, többnyire megismételve Virgil Vătăşianu és Alexandru Bogdan nézeteit.³³ Mindössze a Nebojsza torony építését helyezte későbbre, Hunyadi János második építkezéseinek fázisába.

A második világháború után megindult régészeti ásatások és műemlék-helyreállítások közepette, a vajdahunyadi vár, mint egyes rekonstrukciók lehetséges modellje újból napirendre került. A Gerevich László által vezetett budavári ásatások során egyre több adat került a felszínre Zsigmond királynak addig csak írott forrásokból és néhány metszet alapján ismert palotájáról. A palotával kapcsolatban felmerült kérdések megválaszolása nagy jelentőségű, ugyanis Zsigmond talán legfontosabb budai építkezéséről van szó, amely hosszú ideig meghatározta a vár második udvarának arculatát. Balogh Jolán már korábban utalt a palota és Hunyadi János vajdahunyadi építkezéseinek összefüggésére, amit Gerevich a magyarországi művészet történetéről írt új összefoglaló művében tovább fejlesztett.³⁴ Ennek ellenére a két palota közti kapcsolat valós alapja homályban maradt, mígnem Gerevich meg nem jelentette a budavári ásatások monográfiáját.³⁵ A könyv, amely a magyarországi középkori régészet módszertanát teremtette meg, a Zsigmond-palota (tévesen Friss palota) homlokzatának első rekonstrukciós rajzát is tartalmazza. A rajzon mindenki könnyen ráismerhet a vajdahunyadi palota erkélysoros homlokzatára, amire a szerző különben maga is utal. A budai palotára alkalmazott vajdahunyadi erkély modellt az 1990-es évekig senki nem kérdőjelezte meg. Ekkor a palota rekonstrukciójával foglalkozó Buzás Gergely, és kimondottan e témában vele egyetértő Székér György is már erkélyek nélkül rajzolta meg Zsigmond palotájának homlokzatát.³⁶

³² Bogdan: *Contribuții* 18-25.

³³ Gheorghe Anghel. „Castelul de la Hunedoara (Noi puncte de vedere asupra fazelor de construcție.” *Sargetia* 12-13 (1974-1975): 363-376; Anghel: *Fortificații* 124-134.

³⁴ Balogh 1939 542; Gerevich László. „Késő-gótika Magyarországon.” *A Magyarországi művészet története.* Szerk. Dercsényi Dezső. Budapest, 1961 (2. kiadás). 231.

³⁵ Gerevich: *Buda* 30.

³⁶ Buzás-Végh: *Zsigmond-palota* 124-131; Feld-Szekér: *Zsigmond-palota* 248-257.

A Buda-Vajdahunyad páros végül referencia pontja lett a középkori magyar művészettörténetnek, amit talán Marosi Ernő cikke tükröz a legegységelműben.³⁷ A magyar építészettörténet egy új fejezete kristályosodott ki benne, aminek alapjait még Möller István fektette le. Hunyadi János nem csak a magyar történelemnek, hanem a magyarországi építészettörténetnek teremtette meg azt a fejezetét, amely két nagy építkező uralkodó közé ékelődik. Arányait tekintve sem Zsigmond, sem Mátyás király építkezéseivel nem mérhető össze, viszont kétségtelen, hogy I. Ulászló és V. László az építkezések terén árnyékában maradtak. Éppen ezért az 1437-1458 közötti időszakot illetően a művészettörténészek figyelme átsiklik az udvari építészetről a főúri építkezésekre, amit elsősorban Hunyadi János nevéhez fűződő színvonalas alkotások jellemeznek.³⁸ Az 1980-as 90-es években Marosi Ernő által szerkesztett, vagy Entz Géza által írt átfogó művészettörténeti-építészettörténeti munkák végeredményben ezt a szemléletet tükrözik.³⁹

A homlokzattal kapcsolatos kutatásoknak végül Vajdahunyadra nézve is jelentősége volt, ugyanis ma már egyértelmű, hogy az erkélysor, amire alapjában véve a Buda-Vajdahunyad konstrukció épült, Mátyás király és nem Hunyadi János építkezéseinek az eredménye.⁴⁰ A vajdahunyadi palota különben nem csak a budai, hanem az esztergomi érseki palota rekonstrukciójához is alapul szolgált. Az esztergominál végzett kutatások vezették Vukov Konstantint arra a következtetésre, hogy a vajdahunyadi palota emeleti termét ne két hajósnak, hanem egységes terűnek tekintse.⁴¹ Veszélyes kelepccének bizonyult ez az elmélet. Az emeleti tér eredeti állapotára utaló nyomok mindössze Arányi és Velescu könyvében szerepelnek, a szerző ezek figyelmen kívül hagyása következtében jutott amúgy vonzónak tűnő következtetésére.

A vár 16-17. századi átépítéséről nagyon kevés szó esett a szakirodalomban. A korai reneszánsz vonások megjelenését, mint említettem Balogh Jolán elemezte, a későbbiekben Möller István, újabban pedig Kovács András foglalta össze.⁴² A várnak kétségtelenül ez a legkevesebbet kutatott része, alapos feldolgozása még várat magára.

Az 1868-ban elkezdett és kisebb-nagyobb szünetekkel az 1960-as évekig tartó helyreállítási munkálatok elemzésének is elérkezett az ideje. Sisa József a 19. századi

³⁷ Marosi: Buda és Vajdahunyad 293-310.

³⁸ Tulajdonképpen még nincs tisztázva, hogy Hunyadi építkezései milyen mértékben főúriak, illetve udvariak, ugyanis kormányzóként formailag is eleget tett annak amit „udvarinak” szoktunk nevezni, továbbá 1446 után olyan országos bevételekhez is jutott, amiket minden bizonnyal mecénáskodásra és saját építkezéseire is fordított.

³⁹ MagyMűv és Entz: Erdély.

⁴⁰ Buzás: Későgótikus építészet 137-138.

⁴¹ Vukov: Kételyek 1-7.

⁴² Kovács: Reneszánsz.

helyreállítások menetét foglalta össze, magam pedig a loggia elemzésén keresztül mutattam be az egymást váltogató helyreállítási szemléletek érvényesülését.⁴³

Mint a fentiekből is kiderül Vajdahunyad váráról nagyon „sok iratott és mondatott”, vannak ma már megoldottnak tekinthető építéstörténeti fejezetei, több kérdés azonban még tisztázatlan maradt, annak ellenére, hogy a szakemberek régóta elemzés tárgyává tették. A számos részlettanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy lassan elérkezett az ideje egy új, átfogó vártörténet megírására.

⁴³ Sisa 2000 97-108; Sisa 2004 143-147; Lupescu: Mátyás-loggia 331-342.

II. BIRTOKLÁSTÖRTÉNETI ADATOK

Vajdahunjad – a középkori forrásokban Hunyad – a megye egyik legkorábbi települése volt. Területén jelentős 11. századi temetőre bukkantak már a 19. században, illetve a Szent Péter-hegyen helyezkedő sáncvár is koraiságát bizonyítja.⁴⁴ Ez lehetett a megyének is nevet adó ispánsági központ. A 13. század második felére azonban a helyzet jelentős mértékben megváltozott. Központi szerepét fokozatosan átvette Hátszeg és Déva vára, ez utóbbinak várnagya rendszerint a megye ispánja is volt. Vajdahunjad a megyén belül egy szerény kerület központja lett, de még a mezővárosi szintet is alig érte el. A birtok jelentőségét inkább a területén mosható nemesfémek és kiterjedt erdői biztosították. A királyi birtok 1409-ben került magántulajdonba.

1409. október 18-án Zsigmond király Vajknak és családjának adományozta Vajdahunjadot. A korábbi hiedelemmel ellentétben kimondottan a településről és határáról van szó, nem egy több településből álló nagyobb birtokról. Több adat is bizonyítja, hogy a szomszédos falvak akkor még királyi tulajdonban maradtak. A másik téves közhiedelem, amit Engel Pál cáfolt meg, egy esetleges vár létezésére vonatkozik. Az adománylevélben nincs szó várról, sőt várhelyről sem.⁴⁵ Az adományozás a megyében lezajló új jelenségnek volt a része, aminek következtében kenézi jogon birtokolt, románok által lakott falvak kerültek magántulajdonba. 1404-ben például Zsigmond a Kendefi család ősenek, Malomvízi Jánosnak adományozta Nuksórárt, szintén örökjogon. Ez egyúttal néhány katolizált román család előtt az érvényesülés lehetőségét villantotta fel.

Már Vajk megkezdte a vajdahunyadi birtok bővítését, majd folytatta testvére, László (korábbi nevén Radul), halála után pedig a két Hunyadi testvér. Ifj. János halálát követően Hunyadi János maradt a családi javak egyedüli birtokosa. Lassan az uradalmak formáját kezdte magára öltetni a birtok. A család lépésről lépésre szerezte meg a környező falvakat, illetve betelepítésekkel is szaporította a falvak számát. Az uradalom központjába vár épült, amelynek korai építési periódusa elég kérdéses. Annyi bizonyos, hogy Hunyadi építkezéseit megelőzően itt már létezett egy vár. Első írásos említése alig 1443-ból való, ez az adat azonban már a Hunyadi János által átépített várra vonatkozik.⁴⁶

Hunyadi birtokgyarapítása a megyében igen intenzív volt. Nem csak Vajdahunjad uradalmát szaporította, hanem megszerezte Déva és Hátszeg várát is. Dévát 1443-ben

⁴⁴ A település és vár történetét a Hunyadi család kihalásáig külön tanulmányban írtam meg: Lupescu: Domeniul 7-34.

⁴⁵ Engel: Archontológia 330.

⁴⁶ Lukcsics: Pápák oklevelei II 208.

kaphatta adományba I. Ulászlótól Görgény várával együtt, de végleges formában csak 1447-ben lett a tulajdona. Hátszeg váráról csak későbbi adatok tájékoztatnak miszerint Hunyadi János birtoka volt, de minden bizonnyal ezt is elég korán megszerezte. E várakkal együtt természetesen a vonzáskörükhöz tartozó birtokokat is igyekezett megkaparintani, nem csekély eredménnyel. Szinte az egész megye birtokosa lett.

Az az igazság, hogy kormányzói évei alatt ő is visszaélt a hatalmával, amikor például birtokszerzésről volt szó. Midőn 1453-ban V. Lászlóval visszamenőleg meg kellett erősíteni a korábbi évek birtokszerzéseit, Hunyadi minden kétes megyei birtokát Déva várához csatolta mivel a király erre adott ki privilégiális adománylevelet. Dévát ugyanis az országgyűlés adományozta Hunyadinak 1447-ben. Ezáltal a Dévára vonatkozó adománylevélen keresztül jutott hivatalosan a többi Hunyad megyei birtokok tulajdonába, függetlenül attól, hogy a birtokok valójában a hátszegi, vagy a vajdahunyadi várak uradalmához tartoztak. Ezzel magyarázható a dévai váruradalom furcsa felépítése 1453-ban, amely azután soha többet nem fordul elő.⁴⁷

Hunyadi János halála után idősebbik fia, László lett a vár birtokosa, majd lefejezését követően, a fiatalabbik fiú, Mátyás. Ez idő alatt a Hunyadi-birtokok adminisztrációja Szilágyi Erzsébet kezében volt, majd Mátyás királlyá választását követően pontosan el lett különítve mit tartott meg a király, és mi maradt Erzsébet tulajdonában (pl. Debrecen, Munkács). Vajdahunyad Mátyás birtokában maradt, és mint ilyet adományozta 1482-ben fiának, Corvin Jánosnak. Ez már egy új korszakot jelentett Mátyás birtokadományozási politikájában, amikor szinte kizárólagosan házasságon kívül született fiát jutatta birtokokhoz. Két örökös méltóságot is alapított Corvin számára, aminek két megyét áldozott fel: Liptó és Hunyad. Első lépésben 1479-ben, vagy kevéssel előtte, létre hozta a hunyadi örökös ispánságot, majd 1482-ben a várat is neki adományozta. A családi ősi fészek ilyen formában vált a fiatal herceg legitimitásának az eszközévé.

A hunyadi örökös ispánság alapítása jelentős következményekkel járt a megyére és az ottani Hunyadi-birtokokra nézve. Először is ez azt jelentette, hogy a megye irányítója Corvin János, illetve leszármazottjai lesznek, tehát a vajda már nem nevezhetett ki oda ispánokat. A tényleges ispáni teendőket ezután a mindenkori vajdahunyadi várnagy látta el. Ezáltal megnőtt a vajdahunyadi vár és személyzetének a jelentősége. Rendszerint két várnaggyal és két alvárnaggyal, meg egyéb hivatalnokokkal találkozunk a következő periódusban. Vajdahunyad egyben a régióban található családi birtokoknak is a központjává vált. Alája rendelték a hátszegi uradalmat, illetve a Temes megyei kerületeket (Ikus, Morzsina,

⁴⁷ Lupescu: Domeniul 18-19.

Vizesmonostor, Suggya, Bosar, Tverd). Az uradalomnak így kialakult struktúrája a következő századokban is megmaradt, mindössze a törökök foglalták el a Temes megyei kerületek egy részét.

Corvin János halálát (+1504) követően néhány év leforgása alatt kihalt a Hunyadi-Corvin dinasztia (1508).

Utódok híján, a mesébe illő örökség az egyedüli tulajdonosnak, Frangepán Beatrixnak is megpecsételte a sorsát. 1509. január 25-én a magyar történelem egyik legnagyobb politikai házasságát kötötték meg II. Ulászló hathatós közbenjárása révén: György Brandenburg örgrófja vette feleségül Beatrixot. Így remélte a király biztosítani az örgróf támogatását fia, Lajos számára. Az esküvőre Gyulán került sor, majd a solymosi-lippai és a hunyadi uradalmat látogatták meg, mintegy bevezetve György örgróft az új birtokokba. A változás jele, hogy mindegyik várnagytól írásban is rögzített hűségnyilatkozatot kértek. Békés János, a vajdahunyadi vár várnagya 1509. március 20-án tette le a hűségnyilatkozatot.⁴⁸

Akár első férje, Frangepán Beatrix is fiatalon halt meg, 1510 tavaszán. Ő volt az utolsó, aki még kapcsolódott a Hunyadi-Corvin dinasztiához. Halálával mindaz, amit Hunyadi János kezdett el építeni teljesen idegen kezekbe került.

II. Ulászló 1510. március 22-én adományozta Brandenburgi Györgynek a Hunyadi-örökséget, többek között Vajdahunyd várát.⁴⁹ 1512-ben a Mátyás király által fia számára létrehozott és a várral összekapcsolt Hunyad megye örökös ispánságát is megkapta.⁵⁰ Szabad rendelkezési jogát magyarországi birtokai felett a király 1515. december 11-én tovább szélesítette, amikor azt a kiváltságot is megkapta, hogy birtokait eladhatja, elzálogosíthatja.⁵¹

A vajdahunyadi váruradalomra vonatkozó gazdag iratanyag tanúsága szerint György örgróf komolyan odafigyelt magyarországi birtokainak az igazgatására. A vezető funkciókat rendszerint saját emberei foglalták el, a várnagyoktól pedig hűségesküt vett. Még jobbágyait is védelmébe vette, amikor a Dózsa György vezette lázadást követő megtorlási hullámban Zaránd megye hatósága „zaklatta” őket. A szigorúan vett adózás azonban idővel megviselte György örgróf jobbágyait, akik az 1520-as években már rendszeresen panaszkodtak az adók és a várnagyok visszaélései miatt.⁵²

A mohácsi csatát követő politikai átrendeződések kedvezőtlenül alakultak az örgróf számára, akinek erdélyi, vagy Erdély szomszédságában fekvő birtokai az ellenséges Szapolyai János király által uralt országrész területére estek. A kettőjük közti konfliktus korábbi eredetű

⁴⁸ Pataki: Domeniul 139-140.

⁴⁹ Pataki: Domeniul 141-143.

⁵⁰ Pataki: Domeniul 155.

⁵¹ Pataki: Domeniul 174-175.

⁵² Pataki: Domeniul 183-185.

volt, amely a Dózsa-féle lázadást követően vált nyílt jellegűvé, ugyanis Szapolyai János megszállta az örgróf solmyosi és lippai birtokait. 1526 után János király minden eszközt megragadott, hogy megszerezze György örgróf birtokait, amelyek nagysága és stratégiai fekvése különös értékűvé tette őket. Az örgróf különben már 1525. júniusban elhagyta Magyarországot és csak 1527-ben tért vissza rövid időre midőn Ferdinándot magyar királlyá koronázták.

A mohácsi csatát követően a vajdahunyadi vár várnagyai, a szászokkal együttműködve Ferdinánd fontos támaszai voltak Erdélyben. Szapolyai táborának erősödése következtében azonban szigetszerű ellenállási gócponttá zsugorodott a vár, különösen 1528 végétől, amikor Szapolyai visszatért Lengyelországból. György örgróf régebbi tervét valóra váltva most már tényleg hajlandó lett volna eladni a szintén veszélyeztetett gyulai birtokkal együtt, és ennek érdekében egyik megbízottját küldte Erdélybe (Johann Lötzt). Vajdahunyadot első sorban a szász bíró, Matthias Armbruster szerette volna megvásárolni a szász egyetem számára. A vár helyzetét tovább gyengítette, hogy mindkét várnagya, András deák és Jorg Stolcz kölcsönösen vádolták be egymást György örgrófnál. Ehhez még hozzá kell számítani, hogy Stolcz nyíltan támogatta a lutheri tanok terjesztését, ami csak tovább fokozta a vár elszigetelődését.⁵³ 1530-ban, amikor a szintén György örgróf tulajdonában levő Gyula vára is Szapolyai kezébe került, a vajdahunyadi várnagyok minden előkészületet megtettek, hogy kiálljanak egy esetleges ostromot.

Az örgróf végül I. Ferdinándnak adta át a várat megőrzés végett 1531. szeptember 17-én.⁵⁴ Ezzel megszűnt a Brandenburgi korszak a vár birtoklástörténetében.

1534 júniusában János király bizalmi embere, Cibak Imre váradi püspök és erdélyi vajda fogta ostrom alá a várat. Kezdeti ellenállás után a vár őrzői úgy döntöttek, hogy értelmetlen és lehetetlen a további ellenállás, így István pap közvetítése révén átadták azt a püspöknek. Cibak Imre nem sokáig tudhatta kezén a várat mivel még ugyanazon év augusztus 12-én Lodovico Gritti emberei meggyilkolták. A vár, hatalmas uradalmával Szapolyai János birtokába került. Alig két évig maradt királyi tulajdonban ugyanis 1536-ban János király többek között Vajdahunyaddal honorálta meg Török Bálint világra-szóló pártváltását.⁵⁵

Enyingi Török Imre, Corvin János egykori embere, a 16. század legelején még nem sejtette, hogy fia néhány évtizeddel később maga lesz a Hunyadi család régi birtokának a tulajdonosa. Fia, Török Bálint apján is túltett, amikor vagyongyarapításról, birtokszerezésről

⁵³ Faragó László: A reformatio kezdete Hunyadmegyében. HTRTÉ 13 (1902): 53-56.

⁵⁴ Pataki: Hunedoara, 262-265.

⁵⁵ Kis Bálint: Az enyingi Török család. Turul 1893 22-27; Bessenyei József: Enyingi Török Bálint okmánytára. Budapest, 1994.

vagy politikai érvényesülésről volt szó. Fordulatokban gazdag pályafutásának utolsó állomása Szapolyai János pártja volt, miután Ferdinánd táborában a vránai perjelség miatt összeütközésbe került a Zrinyiekkal, illetve egy merényletgyanús akció miatt jó barátjával, Bakics Pállal. Az átállásra 1536. júniusban került sor, aminek nem csak belpolitikai, hanem nemzetközi visszhangja is volt. Ferdinánd kétségtelenül jelentős emberét veszítette el, új ura, Szapolyai János pedig éppen dunántúli főkapitánynak nevezte ki. 1536. szeptember 30-án János király ünnepélyes keretek között nemcsak megbocsátotta Török Bálint korábbi bűneit, hanem az igen nagykiterjedésű és tiszteletreméltó vajdahunyadi uradalmat is neki adományozta a megye örökös ispáni tisztevel egyetemben.⁵⁶ Az uradalom azonban, a Brandenburgi birtoklás utolsó szakaszának eseményei következtében kissé összezsugorodott, és már csak a kimondottan Hunyad megyei részek tartoztak hozzá Hunyad és Hátszeg mezővárosokkal. A következő években Bálint Szapolyai János törökbarát politikájának egyik fontos támasza lett. Pályafutásának csúcsát jelentette, amikor 1540. szeptemberben a kiskorú János Zsigmond megválasztásakor Izabella királyné, György barát és Petrovics Péter mellett az ország kormányzójának választották meg. A dicsőség azonban rövid ideig tartott. A közismerten törökbarát Bálint éppen Szulejmán szultán politikai döntéseinek áldozata lett. Midőn a szultán megszállta Budát, 1541 aug. 29-én Török Bálintot visszatartotta táborában, majd pedig fogságba vetette. Felesége, Pemfflinger Katalin több éven keresztül próbálkozott férje kiszabadításával de hasztalanul. Bálint 1550 őszén halt meg, felesége pedig három évvel később követte.

Török Bálint két fia, id. János és Ferenc egymás között osztották fel az atyai örökséget. Id. János az erdélyi, Ferenc pedig a magyarországi birtokokat tartotta meg.⁵⁷ Vajdahunyad id. Török János fő tartózkodási helye lett, ahol a család történetének egyik drámai eseményére is sor került: 1557. július 16-án feleségét, Balassa Borbálát, házasságtörés gyanúja miatt éppen a vajdahunyadi vár udvarán fejeztette le. Meghalt 1562. jun. 7-én. Két fia maradt: ifj. János és Bálint. Ifj. János és a másik ágból származó István 1582-ben Vajdahunyadról kelteztek, azaz a várat lényegében az egész család birtokolta.⁵⁸ A család két ágának közös birtoklásáról tanúskodik Báthory Zsigmond fejedelem 1584. március 1-én kelt levele is, amelyben az egész vajdahunyadi várat ifj. Jánosnak és általa a másik ágat képviselő Istvánnak adományozta.⁵⁹ Ifj. János 1588-ban meghalt, javait kiskorú fia, Bálint örökölte, aki felett a gyámságot anyjának testvére Iffjú János fejedelmi tanácsos és Fehér megyei ispán

⁵⁶ Pesty: Krassó IV 22-23.

⁵⁷ Veress Endre: Déva és környéke Castaldo idejében. HTRTÉ 9 (1898): 37.

⁵⁸ Muntean Miklós: A vajda-hunyadi gör. cath. egyház levéltára. HTRTÉ 9 (1898): 120.

⁵⁹ Schmidt: Stamburg I. sz. melléklet.

gyakorolta. A 16. század közepétől csonkán maradt vajdahunyadi uradalmat is sikerült a családnak kiegészíteni. Erre a tizenötéves háború első szakaszában került sor, amikor a Maros vonalán az erdélyi fejedelemség területileg megnagyobbodott. A törököktől visszafoglalt területre esett többek között az uradalom két régi részbirtoka is, Morzsina és Monostor (összesen 62 faluval), amelyet Báthory Zsigmond fejedelem 1597-ben ifjabb Bálintnak és a magyarországi ágat képviselő Istvánnak adományozta.⁶⁰ Ifj. Bálint a 16. század legelején halt meg még a háborús évek alatt. Ebben a periódusban első sorban Török Kata használta a várat, aki 1604 és 1606 között háromszor ment férjhez: először Bogáti Miklóshoz, majd nagymihályi Csáki Istvánhoz, végül pedig Dengelegi Mihályhoz. Török István, mint pápai kapitány nem tartózkodott Erdélyben. A tizenötéves háború befejezésével, illetve ifjabb Bálint halálával újból rendezni kellett a családi birtok megosztását, amire Török István és Kata között 1607-ben került sor. A mindkét fél részére elkülönített birtokokon túlmenően a vár osztatlan közös tulajdont képezett de lényegében Kata lakta. Harmadik férje halálát követően, Katának az akkori erdélyi fejedelemmel, Báthori Gáborral volt viszonya. Az idill 1612-ig tartott, amikor a fejedelem Katának a szebeniek ellenében kiagyalt egyik gyászos öldöklési terve miatt megorrolt rá. Amíg a fejedelem támogatását élvezte, Kata a két lányával zavartalanul lakta a vajdahunyadi várat, sőt új adománylevelet is kapott rá Báthory Gábortól. Mi több, 1612-ben a fejedelem Fehér-, Hunyad- és Kisküllő megyékben levő összes javait élete hosszára mindennemű adózások alól kivette. 1612 után azonban megváltozott a helyzet és a fejedelmi támogatás nélkül maradt özvegynek tisztázni kellett a fejedelmi adománylevelet unokatestvére, Török István pápai főkapitány előtt, aki a Hunyad megyei örökös ispáni címet is viselte. Kata azt is megígérte Istvánnak, hogy ügyelni fog az épületre és helyreállítja.⁶¹ Kata végül a Báthory Gáborral folytatott viszony áldozata lett. 1614-ben ugyanis Bethlen Gábor vérfertőzéssel vádolta, a Medgyesi országgyűlés határozata értelmében pedig birtokait elkobozták. A következő évben, mivel Török István, a család utolsó férfisarja kiköltözött Magyarországra, és utódai amúgy sem voltak, vajdahunyadi birtokrészét elzálogosította a fejedelemnek 12 000 magyar forintért.⁶² Bethlen Gábor gyakorlatilag így tett szert a teljes vajdahunyadi uradalomra, amely Istvánnak 1618-ban bekövetkezett halála után teljes mértékben a fejedelem tulajdonába került.

Mint ismert, a gyermektelen Bethlen Gábor különös gondot fordított unokaöccsére, ifj. Bethlen Istvánra, akit kiváló nevelésben részesített, hogy majd talán az örökébe lépjen. A fejedelemségre való felkészítés egyik mozzanata volt Bethlen Gábor azon gesztusa is, amikor

⁶⁰ Turul 1893 23.

⁶¹ Turul 1893 24.

⁶² Schmidt: Stamburg III. sz. melléklet.

1620. március 3-án az összekuporgatott vajdahunyadi uradalmat unokaöccsének adományozta.⁶³ Az ekkor készített birtokösszeírás szerint az uradalom 4 városból, 105 teljes birtokból és 7 részbirtokból állt, ami három kerületre oszlott: Vajdahunyad-Hátszeg, Monostor és Morzsina. Ifj. István ekkor mindössze 12 éves volt, az uradalom igazgatásával apja foglalkozott. Szécsi Máriával kötött házasságát (1627) követően elsődlegesen ők használták a várat. Úgyszintén tulajdonukban volt a szomszédos Déva vára is. Ifj. István fiatalon halt meg, 1633-ban, özvegyen maradt feleségére pedig igen nagy nyomást gyakorolt apósa, id. Bethlen István és ennek egyedüli életben maradt fia, Péter, hogy legalább a birtokok egy része visszakerüljön hozzájuk. Ebben közrejátszott az a tény is, hogy mindkét gyerekük már korábban meghalt. A családi egyezményt még ugyanazon év március 1-én kötötték meg Szécsi Máriára nézve roppant kedvezőtlenül. Ennek értelmében Mária lemond az ecsedi várról, ellenben megtartja Vajdahunyadot és Dévát a hozzájuk tartozó jószágokkal és a Bábolna nevű udvarházzal, de csak addig, amíg meghalt férjének nevét viseli. Ha férjhez megy, tartozik visszaadni Vajdahunyadot és Bábolnát, csak Déva várát birtokolhatja haláláig. A hozományán vásárolt tasnádi jószág és a váradi ház teljesen a Máriáé marad. Az özvegy sorsa ezt követően olyan regényesen alakult, hogy az a magyar szépirodalomba is bevonult. Az egy éves gyász letelte után, 1634-ben Rozsályi Kun Istvánnal kötött házasságot, viszont mint utólag kiderült, az új férj nem igazán bizonyult jó támasznak a birtokait féltő Mária számára. Az ecsedi egyezmény értelmében Vajdahunyadot át kellett volna adnia a Bethleneknek. Erre azonban nem került sor, nem annyira új férjének erélyes fellépése következtében, hanem mert Mária meglehetősen jó viszonyban volt I. Rákóczi György fejedelemmel. Ezt a felállást csak tovább erősítette a Bethlenek fellépése a fejedelemmel szemben. Így magyarázható, hogy végül csak 1636-ban kezdte meg Szécsi Mária a vajdahunyadi vár kiürítését, és alig a következő évben adta át Bethlen Péternek, aki ez idő alatt kétszer is beperelte Máriát.⁶⁴

Bethlen Péter, aki apjától átvette a hunyadi és máramarosi örökös ispánságokat is, illetve felesége, Illyésházi Kata igen nagy hangsúlyt fektettek Vajdahunyadra. Kegyuraságuk érvényesülésének szép bizonyítéka az ottani református templom, amit 1644-ben fejeztek be. Illyésházi Kata azonban csakhamar Szécsi Mária sorsára jutott miután 1646-ban az ő férje is meghalt. Id. Bethlen István megérte azt a szülői drámát, hogy mindkét fiát még életében vesztette el. Két évvel később ő is meghalt, a családi birtokokon pedig az akkor már férjhez ment női leszármazottak osztoztak: Kata, Anna és Druzsina. Vajdahunyad vára Bethlen Kata,

⁶³ Schmidt: Stamburg II. sz. melléklet (birtokfelsorolással). Koncz József: A hunyadvári uradalom 1620-ban. HTRTE 12 (1901): 151-152.

⁶⁴ Acsády Ignác: Széchy Mária (1610-1679). Budapest, 1885.

férjezett Zólyomi Dávidné kezébe került. Férje már 1633 óta I. Rákóczi György rendelkezése révén börtönben volt és 1649-ben meg is halt. Gyermeük, Miklós viszont anyjától megörökölte a várat és ezáltal Vajdahunyad új birtokosa a Zólyomi család lett.

Zólyomi Miklós pályafutása is igen rosszul alakult. 1648-ban feleségül vette Lorántffy Zsuzsanna unokahúgát, Alia Máriát. Kevéssel ezután a házasságot felbontották, így a viszony a Rákócziakkal ismét rosszra fordult. Nem csoda, hogy Barcsai Ákos egyik szövetségese lett, aki Hunyad megye főispánjának nevezte ki. Pártállása miatt azonban az Erdélybe sereggel visszatérő II. Rákóczi György katonáinak egy része ostrom alá fogta Vajdahunyad várát, ahova Miklós visszahúzódott. Erre valamikor 1659 decemberében, vagy a következő év januárjában került sor, Szeben ostromával párhuzamosan. Mindössze néhány napig tudott ellenállni. A várat felprédálták a zsákmány egy részét Rákóczynak adták át. II. Rákóczi György kezébe került a vár, amit a megyével együtt Kapi Györgyre bízott. Zólyomi Miklóst az ecsedi várba záratta, ahonnan csak a fejedelem halála után szabadult ki sógornője, Bethlen Druzsina és ennek férje, Rhédei Ferenc közbenjárására. Miklós visszakapta javait, a Hunyad megyei főispánsággal egyetemben. Kemény Jánossal is összetűzésbe került, újból fogságra vetették, ahonnan Kemény halála után ismét szabadult. Úgy tűnt Apafi fejedelemsége nyugodalmat biztosít számára, azonban újabb fogság várt rá. Miklóst bevádolták Apafi Mihály fejedelem előtt, hogy a fejedelemségre tör, aki őt Fogaras várába záratta, a megye ispáni tisztét pedig Kun Istvánra bízta. Kilenc hónapba telt, amíg kiderült, hogy a vádak alaptalanok, de az ispánságot nem kapta vissza. Zólyomi Miklós, a biztonság kedvéért, Erdélyen kívüli területre vonult.⁶⁵

A gondok Zólyomi Miklós körül továbbra sem oldódtak meg ugyanis az anyjától, Bethlen Katától örökölt javakra igényt tartottak Kata lánytestvérei, Anna és Druzsina is, illetve Török Miklós hugának, Török Krisztinának a lánya, Barkóczy Sándorné. A családi konfliktust ez utóbbi idézte elő, amikor 1666-ban peres úton követelte a Török Krisztina révén neki járó birtokokat. Ebbe kapcsolódott azután bele Bethlen Druzsina, valamint Bethlen Anna veje, Thököly István. Az ügy végül a fejedelmi táblához került, ahol a befolyásos Thököly István elérte, hogy a hunyadi uradalmat felerészben megszerezze Török Miklóstól. Miklós tehetetlenül nézte amint rokonai valósággal szétmarcangolják anyai örökségét. Végül Vajdahunyadon összehajszolt és a törökökhöz menekült (1667). A későbbiekben a török Porta rendszerint őt használta fel, ha riogatni akarta Apafit ellenfejedelmekkel.

Thököly István 1667. március elején érkezett Vajdahunyadra, vele volt fia, Imre, a későbbi birtokos. Ugyanakkor érkezett oda Barkóczy Sándor is feleségével. Április 27-én a

⁶⁵ Bethlen János: Erdély története 1629-1673. Budapest, 1993. 283-285.

vajdahunyadi román papokat is meghívták ebédre.⁶⁶ Az 1667-ben bekövetkezett változás azért lényeges mivel a korábbi korszakokkal ellentétben a várat immár több család birtokolta: Rhédei Ferencné, szül Bethlen Druzsina, Barkóczy Sándorné (Zólyomi Krisztina lánya) és Thököly István.

Thököly István sem sokáig örvendett Apafi támogatásának, mivel Vajdahunyad után más birtokok, különösen Huszt várának megszerzését is kitűzte céljául, amit a fejedelem már nem támogatott. Elképzeléseivel ellentétben Thökölynek végül rövidre sikeredett erdélyi tartózkodása, és még 1667-ben távozott innen. Közben Zólyomi Miklós igen erős lobbyzást folytatott a töröknél birtokainak visszaszerzése érdekében, mígnem török nyomásra Apafi még 1667 novemberében visszaadta a Thökölynek ítélt részt Vajdahunyadból. Miklós azonban többé nem tért vissza Erdélybe, birtokait pedig a fejedelem megtartotta.

A Thököly család természetesen sohasem mondott le a huszti és vajdahunyadi várakról. Thököly István halála után fia, Imre vette kézbe az ügyet, aminek tétje nem is annyira Vajdahunyad mint inkább a huszti uradalom volt, az ottani várral együtt. Imre 1671-ben jött Erdélybe, de alig 1673-ben sikerült egyezséget kötnie Apafi Mihállyal, aminek értelmében a fejedelem megtartja Husztot, de átengedi Vajdahunyadból a Zólyomi Miklós tulajdonában levő részt. Ez rövid ideig Thököly István birtokában is volt. A különbözetet a fejedelem készpénzzel fedezte.⁶⁷

Az 1670-80-as években készült urbáriumok és inventáriumok arról tanúskodnak, hogy Thököly Imre igyekezett rendet teremteni a kissé megviselt uradalomban. Rövid ideig lakta is a várat. 1677-ben például a varsói szerződés öröme mulatságot rendezett a várban ahova gróf Forval, a francia király egyik megbízottja is hivatalos volt. A vendégekkel az uradalomhoz tartozó Várhelyre is ellátogattak megtekinteni Ulpia Traiana Sarmisigetusa romjait.⁶⁸

Mint a bujdosók egyik fő támogatója, a fejedelem majd Teleki Mihály elutasító válasza után végül Thököly lett az általuk szervezett mozgalom vezetője. 1679-ben hagyta el Erdélyt, amikor még senki nem sejtette, hogy néhány év leforgása alatt teljesen megváltozik az addig fennálló politikai egyensúly. A Bécs 1683-as ostromát követő politikai átrendeződés közepette Thököly és Apafi egyre jobban eltávolodott egymástól, ami végül nyílt szakításhoz vezetett. A fejedelem, aki különben annakidején nehéz szívvel engedte ki kezéből a vajdahunyadi uradalmat, most Teleki Mihály támogatásával kirakatpert rendezett, aminek

⁶⁶ Ulain Ferencz: Thököly István Hunyadmegyében. HTRTÉ 12 (1901): 140-142.

⁶⁷ Schmidt: Stamburg VII. sz. melléklet.

⁶⁸ Angyal Dávid: Késmárki Thököly Imre. Budapest, 1888. 121.

következtében elkobozták Thököly erdélyi birtokait.⁶⁹ Az eseményre 1685 márciusában került sor a fogarasi országgyűlésen, mialatt a bujdosók vezére török fogságban volt. Apafi sohasem tudta jogi érvekkel megindokolni a birtokelkobzást, ez azonban nem változtatott a tényen: 1685. áprilisban végrehajtották a Fogarason hozott döntést. Erdélyi képviselői révén Thökölynek mindössze annyit sikerült elérni, hogy három lánytestvére részbirtokát Apafi nem kobozta el. A vajdahunyadi várat, a hozzátartozó birtokokat és a bányákat gyakorlatilag négy részre osztották. A család tehát továbbra is megtartotta a vár és az uradalom egy részét, amely a későbbiekben Thököly számára fontos támasznak bizonyult. Miután kiszabadult a török fogságból Thököly még ugyanabban az évben megjelent Erdélyben. Tartózkodási helye továbbra is a vajdahunyadi vár volt, 1686. június 3-án még innen keltezett.⁷⁰ Utolsó itteni tartózkodása végül csúfosan végződött: mindenét hátrahagyva menekült a törökhöz a Kálnoky Sámuel és Kabos Gábor vezette erdélyi had elöl.

A vár lényegében fejedelmi birtok maradt, és így került II. Apafi Mihály, majd Bethlen Kata halálát követően a kincstár kezelésébe (1725). 1744-ig átmenetileg árendában volt, majd pedig a kincstár igazgatta.⁷¹ Ekkor végezték az utolsó nagyobb módosításokat is a várban. A Bach korszak delelőjén, 1852-ben költözött oda a járásbíróház, amely úgy tűnik az 1854-es nagy tűzvészt okozta.⁷² Mint kincstári birtok végső soron a minisztérium feladata volt a helyrehozatala, és ez lehetett az oka, hogy a vajdahunyadi vár később az első állami helyreállítás példája lett. 1880-ig maradt a Pénzügyminisztérium hatáskörében, amikor országgyűlési határozat révén a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelésébe került. Így maradt ez az első világháború végéig, amikor az impériumváltást követően a város tulajdonába került. Jelenleg is városi tulajdonban van.

⁶⁹ Szabó Károly: Tököly Imre hűtlenségi pere Erdélyben, 1685-ben. Századok 1869 209-231.

⁷⁰ HTRTE 11 (1900): 140.

⁷¹ Kenderesi Ferencz: Vajda Hunyadi vár és ennek környéke. Tudományos Gyűjtemény. V. Pest, 1831. 80-93.

⁷² Arányi: Vajda-Hunyad 7.

III. A VÁR HELYREÁLLÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE

1. Előzmények

A vajdahunyadi vár azt követően lett főszereplője a magyar műemlékvédelem hőskorának, hogy 1854. április 13-án leégett. A körülményeket, hogyan került sor az eseményre nem sikerült tisztázni, azonban olyan vélemény is elhangzott, hogy a vár szándékos gyújtogatásnak esett áldozatául.⁷³ A 18. század harmadik évtizede óta kincstári tulajdonban levő vár a bánya- és gazdatisztek kezelésébe került, majd kevésbé a tűzvész előtt, 1852-ben az erdészeti hivatal valamint a vajdahunyadi járási hivatal számára lett berendezve. A tűzvész következtében a várban minden hivatali tevékenység megszűnt.

A 19. század ötvenes éveiben, valójában egyetlen olyan magyar intézmény vagy szervezet sem létezett, amelyik szakszerűen képes lett volna felkarolni a vár ügyét. Hogy nem ment feledésbe az annak volt köszönhető, hogy történelmi jelentőségénél fogva a nemzeti értékeket egyre jobban értékelő magyar közönség figyelemmel kísérte e műemlék sorsát.⁷⁴ Az egyetlen illetékes intézmény, az 1853-ban megalakult, bécsi Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale volt. Mindaz amit a Central-Comission a vár ügyében tett, jól tükrözött nem csak azt a tényt, hogy frissen megalakult intézményről volt szó, hanem azt is, hogy igen szerény anyagi háttérrel rendelkezett. Éppen ezért vidéki képviselői, ún. konzervátorai révén inkább a helyi erők, illetve a tulajdonosok bevonását tűzte ki céljául, akik esetleg támogathatták valamely épület helyreállítását. A vajdahunyadi vár esete jól tükrözi ezt a stratégiát. Az egyik erdélyi konzervátor, Lorenz (Lórény) József 1855-ben tudósította a Central-Comissiont a tűzvészről.⁷⁵ A bizottság az erdélyi helytartótanácsot szerette volna bevonni a vár használhatóvá tételébe. A helytartótanács válasza nem sokat váratott magára, és csekély két év múlva elküldte elutasító válaszát. Hasonló eredménnyel végződött a belügyminisztériumnál tett próbálkozás is. Egyedül a Kereskedelmi Minisztérium volt hajlandó a kért 17000 forintból 400 forinttal hozzájárulni a vár védelméhez, amit ideiglenes tetők elkészítésére fordítottak.⁷⁶ Ezzel le is zárult a vár helyrehozatalának első fejezete.

⁷³ Schulcz-Ángyán: Vajda-Hunyad 2.

⁷⁴ Ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott Teleki József nagyszabású monográfiája a Hunyadiak koráról ami a korszak egyik legnagyobb tudományos vállalkozása volt és éppen ezekben az években jelentek meg a kötetei (1852-1855).

⁷⁵ Műemlékvédelem korszakai 55-56.

⁷⁶ Arányi: Vajda-Hunyad 8.

Sajnos a következő korszak sem volt szerencsés időszaka a műemlék-helyreállításoknak, sőt egyenesen kedvezőtlen periódusnak lehet tekinteni. Ez volt az a korszak, amikor a bécsi Central-Comission hatásköre már nem érvényesült Magyarországon (1860 után), viszont hazai intézményes kerete még nem volt a műemlékvédelemnek. Mindössze a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének 1863-tól ismét megszervezett gyűlései képezték a műemlékvédelemmel kapcsolatos véleménynyilvánítások és agitációk színterét, ahol Arányi Lajosnak köszönhetően a vajdahunyadi vár is főszerephez jutott. Az kétségtelen, hogy az ott tartott előadások tudományos jelentőségén túlmenően, az egyesület, a belső berkeiben folytatott lobbizás révén bizonyos műemlékekre kiható fontos döntések születésének a színtere volt. Szóba jöhetett még az Akadémia Archaeológiai Bizottsága is, ez azonban a műemlékvédelem szempontjából inkább konzultatív szerepet töltött be azokban az években, sosem volt szolid háttérintézménye valamely helyreállításnak. Hogy mégis megindulhatott a vár „restaurációja” az nem annyira intézményeknek, mint inkább bizonyos embereknek volt köszönhető, akik közül Arányi Lajos és Friedrich Schmidt játszottak kulcsfontosságú szerepet.

1.1. Arányi Lajos

Orvos képzettsége ellenére a magyar műemlékvédelem hőskorának egyik kulcsfontosságú figurája volt, akinek neve mindig ott szerepelt a legkorábbi szakintézmények vezetőségi közösségében. Mint a Magyar Tudományos Akadémia tagja, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Wenczel Gusztáv, Eötvös József, Kemény József mellett rendszeresen részt vett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának nagygyűlésein.⁷⁷ Tagja volt az MTA Archeológiai Bizottságának valamint a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának. Műemlékvédelmi vonatkozású tevékenységét különösen Vajdahunyad vára kötötte le, és nem kis összeget áldozott családi vagyonából, hogy dokumentációt készítsen a várról, ezt kiadja könyv formájában, és hogy a közvélemény figyelmét felhívja a vár sorsára.

Arányi 1863-ban került először kapcsolatba a várral midőn a marosvásárhelyi vándorgyűlésről kerülő úton ment vissza Budapestre. Nagy hatással volt rá az impozáns vár, amely viszont tető nélkül és pusztán álló falakkal méltóságán aluli állapotban tárult fel Arányi szemei előtt. Akkor ő még nem tudhatta, hogy sorsa mennyire össze fog fonódni a várral,

⁷⁷ Műemlékvédelem korszakai 35.

olyannyira, hogy miután 1873-ben nemességet kapott a Hunyadvári előnevet is felvette.⁷⁸ Elszántságát e műemlék megmentése érdekében jól tükrözi, hogy összesen hatszor látogatott el a távoli Vajdahunyadra az alapos dokumentálódás érdekében. Első nagyobb beszámolóját a vár állapotáról a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának 1865-ben tartott pozsonyi nagygyűlésén tartotta, és ugyanekkor, a nagyobb hatás elérése érdekében bemutatta a vár makettjét is.⁷⁹ Sikeres fellépését bizonyítja, hogy a társaság magára vállalta a várról megjelenő monográfia költségeinek egy részét, valamint eldöntötték, hogy küldöttséget menesztenek Ferenc József császárhoz “mely küldöttség hódolatteljesen oly értelmű kérvényt nyújtana át, miszerint V.-Hunyad várának a további romlásstóli megóvására szükséges intézkedéseket elrendelni kegyeskedjék”. A vár makettje több példányban készült el: egy Ferdinánd trónörökös számára, egy a pesti és egy a kolozsvári Nemzeti Múzeum részére.⁸⁰ Jellemző a kor műemlékvédelmének még alig nevezhető első lépéseire, hogy a vár helyreállítási tervének elkészítésével a társaság az orvos Arányit bízta meg.

1866-ban Arányi több felhívást szerkesztett, amelyek a Vasárnapi Újságban és a várról írott monográfiájában jelentek meg.⁸¹ Az 1867-ben megjelent könyv egyike volt a kor legszínvonalasabb hazai műemlék-monográfiáinak, amelyben a művészettörténeti és a régészeti kutatómódszerek még vegyesen kerültek alkalmazásra. Tulajdonképpen a monográfia megjelenéséhez kapcsolódik a vár helyreállításának újbóli, és ezúttal sikeres felvetése. Arányi ugyanis a könyvhöz készített felméréseket Bécsbe küldte, és ezek egy ideig Friedrich Schmidtnél, az építészeti akadémia tanáránál voltak. Itt Zichy Ödönnek alkalma volt azokat látni és felbecsülni a vár jelentőségét, valamint helyreállításának szükségességét.⁸² Arányi agitációjának hullámai tehát egyre szélesebb körben hatottak, mígnem a magyar társadalom értelmiségi rétegét meghaladva immár bizonyos politikai köröket is mozgásba hozott. Rendkívüli sikerről van szó, ha figyelembe vesszük, hogy a műemlékvédelmi mozgalom embrionális szakaszában vagyunk, amikor a műemlékvédelem még nem tört magának utat a politikai szférába.

Arányi kezdeményezése a korai műemlékvédelem igazi sikertörténete volt. A műemlékek iránt érdeklődő értelmiségi körön túlmenően sikerült a magyar politikai társadalmat is megnyerni, habár ezek kiállása még nem volt egészen egyértelmű.

⁷⁸ Kempelen Béla. Magyar nemes családok. I. 149.

⁷⁹ Arányi Lajos: “Vajda-Hunyad várának hajdani és jelen állapota.” *Magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlésének munkálatai*. Pest, 9 (1866), 353-424, 443-453.

⁸⁰ A három makett közül mindössze egy őrződött meg, talán az, amelyik a kolozsvári Nemzeti Múzeum számára készült. Jelenleg kiállítva a vajdahunyadi vár emeleti lovagtermében.

⁸¹ Arányi Lajos: “Vajda-Hunyad vára ügyében 10 pont.” *Vasárnapi Újság*, 13/52 (1866): 635-636.

⁸² Arányi beadványa a Műemlékek Ideiglenes Bizottságához: KÖH. Kézirattár. MOB iratok 117/1873.

Megnyerésükben kétségtelenül szerepet játszott a kedvező politikai kontextus is, amit az 1867-es kiegyezés teremtett meg. A vajdahunyadi vár ügyében bekövetkezett 1867-68-as fordulat nem választható el a monarchiában ugyanekkor alárendelt viszonyától megszabaduló Magyarország nemzeti törekvéseitől sem, aminek egyik nyilvánvaló bizonyítéka Arányi gesztusa volt, amikor a várról írt monográfiáját Deák Ferencnek ajánlotta.

1.2. Friedrich Schmidt

Az 1859-től Bécsben tevékenykedő Friedrich Schmidt, mint a Habsburg birodalom legbefolyásosabb építész-restaurátora fontos szerepet játszott a 19. századi magyar műemlékvédelem történetében is.⁸³ Befolyását megtartotta a Central-Comission magyarországi hatáskörének megszűnését követően (1860 után), mivel véleményét számos műemlékhelyreállítási terv kapcsán a későbbiekben is kikérték. Több helyreállítási terv elkészítésével és kivitelezésével bízták meg, ezeket azonban rendszerint tanítványaira bízta, különösen a birodalom nem kimondottan osztrák tartományaiban találhatóakat. Magyarország esetében mindössze a pécsi székesegyház restaurációját vállalta el, az ottani püspök határozott kívánságának téve eleget.

A vajdahunyadi vár helyreállításában Schmidtnek igen jelentős közvetlen és közvetett szerepe volt. Mint említettem, az Arányi könyvéhez készült metszetek felkeltették érdeklődését a vár iránt és 1867-ben a Wiener Bauhüttehez tartozó tizennégy tanítványával és Schulcz Ferencsel, a vár későbbi restaurátorával együtt igen részletes felmérést készített a várról.⁸⁴ A rajzok ma már forrásértékűek, mivel az 1868-ban megkezdett helyreállítás előtti állapotokat rögzítik, így Arányi könyvével együtt egy véglegesen elveszett állapotot részletesen dokumentálnak. A rajzok azonban sajátos műfajba tartoznak, ugyanis nem kimondottan felmérési rajzok. Például, ha megfigyeljük a palotára vonatkozó rajzokat, ezek a felső lovagterem esetében kéthajós boltozott termet ábrázolnak, noha tudjuk, hogy akkoriban nem így nézett ki a terem. Az eredeti állapotot Arányi rajza rögzítette. Ugyanez a helyzet az erkélyek boltozatát feltüntető alaprajzon, ahol minden egyes bordaátmetsződésnél egy-egy címert rajzoltak. Azaz a felmérési és a rekonstrukciós rajz változó arányú együttes alkalmazásáról van szó, így ezeket csak megfelelő kritikával lehet érdemben használni. Nagy

⁸³ Sisa 2002 170-187; Jürgen Rath. Burgenrestaurierungen des Ringstrassen-Architekten Friedrich von Schmidt (1825 bis 1891). *Burgen und Schlösser* 45.1 (2004): 34-40.

⁸⁴ A rajzok egy része megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, a teljes sorozat pedig a KÖH könyvtárában.

a valószínűsége, hogy e rekonstrukciók megegyeznek a vár első helyreállítási tervjavaslatával, amit még Schmidt állított össze, így viszonyítani lehet őket a később született tervjavaslatokhoz. Különböző Schmidt, pontosabban a Wiener Bauhütte rajzai a helyreállításra vonatkozó legkorábbi dokumentációk alapjául szolgáltak, Schulcz Ferenc és Steindl Imre is velük dolgozott. Lényegében Möller István újabb felméréséig a Wiener Bauhütte rajzait használták a különféle tervekhez.

A felmérés irányításán túlmenően Schmidt Frigyes volt az, akit a kormány elsőnek kért fel a helyreállítás irányítására. A kormány pozitív hozzáállása első sorban Arányi agitációjának és Zichy Ödön támogatásának volt az eredménye. Mivel Schmidt 1867-ben már felmérte a várat és különben is a legnevesebb építész-restaurátor volt, 1868-ban Lónyai Menyhárt pénzügyminiszter őt kérte fel egy hozzávetőleges költségvetés elkészítésére. Schmidt ötéves restaurációs tervet dolgozott ki, évi 50 000 forintos költséggel, amely kimondottan a vár helyreállítását célozta meg, lakhatóságát nem. A művezetést nem vállalta el, hanem szokásához híven most is egyik tanítványát ajánlotta maga helyett, a magyarországi születésű Schulcz Ferencet. Érdekes, hogy Schmidt mindhárom jelentős magyarországi tanítványa egy adott időszakban a vajdahunyadi vár restaurátora volt: Schulcz után közvetlenül Steindl Imre, majd valamivel később Schulek Frigyes. Így Schmidt szellemisége közvetetten is érvényesült Vajdahunyadon, habár ezt a szellemiséget, mint alább kiderül, a tanítványok igen csak átértelmezték.

Az országgyűlés is elfogadta Schmidt költségvetését, itt azonban már hiányzott az egyhangúság: „ily szegény országban szabad-e annyi pénzt szükségtelen dologra fordítani? miért nem költünk inkább iskolákra és népnevelésre?”⁸⁵ Az országgyűlés kedvező döntésének elnyerésében jelentős szerep jutott Rómer Flórisnak, Arányi Lajosnak és Benedicti Albertnek.

Különösen érdekes nyomon követni a központból érkező hírek hatását Vajdahunyadon. Itt mindenkit lázba hozott a vár helyreállításának a híre, igaz ennek nem annyira intellektuális, mint inkább anyagi és erkölcsi motivációja volt. A megye 1867 augusztusában tett indítványa értelmében a helyreállítandó várat megyeszékhelynek akarta berendezni.⁸⁶ Ezt a kezdeményezést azonban hamar elsöpörte egy sokkal magasabb terv, amelynek szikrája a Magyar Történelmi Társulatnak 1868-ban Kolozsváron tartott gyűlésén pattant ki: „Vajda-Hunyad várának sokáig semmiesetre sem halasztható helyreállítása ügyében Kolozsvártt, társulatunk gyűlésekor azon eszme merült föl: óhajtható volna-e szent emlékü várat országos költségen s oly módon felépíteni, hogy a magyar királynak nyári

⁸⁵ Schulcz: Vajda-Hunyad 436.

⁸⁶ Századok 1867 220-221.

mulatóhelyül s vadászkastélyül szolgálna. Úgy sincs ő felségének egész Erdélyben sehol mulatóhelye, – erre pedig Hunyad mind regényes fekvésénél s mind azon körülménynél fogva fölötte alkalmas lenne, minthogy a vár és a hozzátartozó uradalom, melynek rengeteg erdői mindenféle vadakban bővelkednek – Tököly Imre nótája folytán kincstári birtok mind e mai napig. Bár felkarolnák e szép eszmét honatyáink, s a gyászoló Hunyad dicsően kelne ki újra sötét romjaiból!”⁸⁷ A kutatásban eddig hangoztatott hiedelemmel ellentétben tehát, a királyi vár gondolata valójában a helyreállítási munkálatok megindítása előtt már terítéken volt.

Az események ilyenszerű alakulása következtében a szerény Hunyad megyei város lakossága előtt nem remélt távlatok nyíltak meg. Nem csoda, hogy nagy lelkesedéssel várták, majd teljes odaadással résztvettek a helyreállítás lebonyolításában. „Egész Vajda-Hunyad örvend ezen feltámasztási munkának. A faneműek elkészítésére fűrészmalom épül; mindenki ajánlja szolgálatát, mindenki sűrög-forog, hogy a munka kellőleg haladjon, mert alig várják, hogy a fejedelmi várpalotában a királyi családot üdvözölhessék. Arról, hogy az ország költségén a vármegyének a várban székhely emeltessék, már szívesen lemondanak, hogy városuk, illetőleg királyi váruk, annál nagyobb dicsőségben részesülhessen.”⁸⁸ Ilyen hangulatban és elvárások közepette kezdte meg munkáját Schulcz Ferenc Vajdahunyadon.

2. Az első magyar állami műemlék-helyreállítás

2.1. Schulcz Ferenc és a királyi vadászkastély terve

Az 1860-as években a műemlékvédelemnek Magyarországon nem csak intézményes hiányosságai voltak, hanem megfelelő képzettségű szakemberek sem léteztek, akikhez fordulni lehetett volna. A helyreállítás szándékával végzett építészeti beavatkozásokat rendszerint helyi építészek vezették. Ilyen volt a kassai székesegyház legkorábbi építésze is, Gerster Károly, aki 1857-1863 között fejtette ott ki tevékenységét. A vajdahunyadi helyreállítási munkálatok megkezdéséig az egyetlen kivételt a Bécsben letelepedett August Essenwein jelentette, aki már építész-restaurátorként vezette a lébényi templom helyreállítását (1862-1864). A vajdahunyadi vár talán azért tekinthető szerencsésnek ebben a kedvezőtlen kontextusban, mivel a tényleges helyreállítás ügye egybe esett az első építész-restaurátorok

⁸⁷ Századok 1867 591.

⁸⁸ Századok 1869 70.

magyarországi fellépésével. Friedrich Schmidt tanítványairól, Schulcz Ferencről, Steindl Imréről, majd Schulek Frigyesről van szó, akiknek purista és historizáló szemlélete teljes összhangban volt a kor legnagyobb magyarországi építészteoretikusának, Henszlmann Imrének a nézeteivel. Habár Schmidt tanítványairól van szó, úgy tűnik e fiatal nemzedék a magyarországi környezetben kissé eltávolodott mesterének műemlékvédelmi nézeteitől. Schmidt ugyanis a Pugin által vallott elvek támogatója volt, amelyek August Reichensperger közvetítésével jutottak el hozzá. Pugin szerint a végsőkéig ragaszkodni kell mindahhoz, ami eredeti épületrészlet vagy faragvány és a lehető legkevesebbet módosítani az eredeti állapotban. Schulcz, Steindl és Schulek munkássága viszont arról tanúskodik, hogy a gyökeres átalakítástól sem riadtak vissza annak érdekében, hogy a végeredmény ideális állapotot tükrözzön. Azaz inkább Viollet-le-Duc szemléletével mutatnak rokonságot, amit minden bizonnyal Henszlmann révén tettek magukévá. Jellemző, hogy Schmidt nem helyeselte sem Steindl kassai tervét, sem Schulek javaslatát a budavári Nagyboldogasszony templom tornyára vonatkozóan. Schulcz csekély munkássága is arról tanúskodik, hogy teljes mértékben osztotta diáktársainak nézeteit. Kapcsolatát Henszlmannal jól tükrözi, hogy bécsi tanulmányait követően az Archaeológiai Bizottság együtt küldte ki őket Rómer Flórisssal a Szatmár és Máramaros vármegyék régiségeinek a kutatására.⁸⁹

Schulczot az 1868. október 29-én kelt rendeletével bízta meg a pénzügyminiszter a helyreállítással Schmidt terveinek megfelelően. A pályakezdő építész számára kétségtelenül komoly kihívást, de egyúttal nagy terhet is jelentett e megbízás. A magyar műemlékvédelem első államilag támogatott helyreállításáról volt szó, amit a nagy szaktekintélyek, a pénzt megszavazó politikusok és a szélesebb közönség is egyaránt nagy figyelemmel kísért. Továbbá a várnak a dicsőséges Hunyadi dinasztia által biztosított egyre növekvő kultusza, illetve az új nemes cél, a királyi vadász kastély terve, csak tovább növelte a kihívás komolyságát. Schulcz mindent megtett, hogy megfeleljen az elvárásoknak és roppant nagy odaadással végezte munkáját, talán túl nagygal, ugyanis a gyors tempó emésztette fel egészségét és vezetett korai halálához, amikor mindössze 32 éves volt.

Mivel 18. század eleje óta a vajdahunyadi vár kincstári birtok volt, az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte után a pénzügyminisztérium tulajdonába került. Emiatt a vár sajátos helyet foglalt el a magyar műemlékvédelemben, mivel helyreállítását mindig állami pénzből finanszírozták. A pénzügyösszeget az országgyűlés szavazta meg minden évben. Hasonló helyzetben még csak a zólyomi vár és az orsovai koronakápolna volt, de ezek helyreállítása

⁸⁹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XII. Budapest, 1908. 629-631.

csak a Műemlékek Országos Bizottságának megalakulását követően kezdődött. A vajdahunyadi vár tehát az első állami műemlék-helyreállítás.

Hogy milyen restaurálási elveknek hódolt Schulcz az kiderül nem csak az általa később átszerkesztett tervekből, hanem a Magyar Történelmi Társulat 1869-i ülésén tartott értekezéséből is: “Vajda-Hunyadra nézve Bethlen Gábor és az utána következő többi számos birtokosok korszaka csak annyiban nevezetes, hogy ezek a várat eredeti alakjából kiforgatták és elronták. Hunyady János és Mátyás korától Bethlenig nem telt le oly hosszú idő, és így alig lehet felfogni: miként bírt az ízlés és a műépítészet ily rövid idő alatt annyira hanyatlani, hogy amit a két Hunyady a legnemesebb ízléssel és legnagyobb erőmegfeszítéssel koruk és az utókor dicsőségére teremtett: azt a nagyműveltségű Bethlen már felfogni és méltányolni nem tudta ... a kor szelleme változott, és így azon nagy vétkek és csonkítások, melyeket Bethlen ezen műkincsen elkövetett: nem neki róhatók fel, hanem kora szellemének.”⁹⁰ Mielőtt Schulcz nekiállhatott volna a purista szemléletű “helyreállításnak”, ami Vajdahunyad esetében kétségtelenül az ún. “gótikus várat” jelentette, nem várt nehézségekkel kellett szembenéznie.

Schulcz 1868. november 25-én kezdte meg a munkálatokat két építésvezetővel. Éppen az utolsó pillanatban, ugyanis a palotaszárny földszinti termének boltozata majdnem beomlott. A vár időközben olyan állapotba került, hogy azonnali beavatkozást igényelt még a tél beállta előtt. Nem volt viszont összekötő híd, amin keresztül a várat rendszeren meg lehetett volna közelíteni, az egész területet benőtte a vadnövényzet és ellepte az omladék, használhatatlan volt a várhoz vezető út, nem lehetett faanyagot és egyéb építőanyagot vásárolni. Schulcz kénytelen volt újrafelhasználni a várban található padlódeszkákat és két udvari épület bontásából nyert téglákat. Egyes épületeket átmenetileg szalmával fedte be. A hídépítéshez szükséges faanyag csak a következő év márciusában érkezett meg. Ekkor helyreállították a főbejárati, valamint a hátsó bejárati hidat. Ez utóbbin hordták ki a várban több ezer taligát kitevő felgyülemlett törmeléket, amellyel a vártól keletre teraszt akartak kialakítani. A törmelékből nyert kövekkel rakták ki a várhoz vezető utat is. Iroda és rajztermet, valamint a deszkák előállításához malmot állítottak fel. Az építkezésekhez szükséges víz beszerzése érdekében kitisztították a vár kútját. Komoly gondot jelentett a kőfaragásban tapasztalt munkaerő hiánya. Schulcz, Bécsi kapcsolataira építve, éppen az ottani neogótikus műhely bölcsőjéből, a Votivkirche páholyából hozott „ügyes kőfaragókat”. Az eredeti vajdahunyadi faragványokhoz használt mészkövet forráshelyét két hónapi keresés után

⁹⁰ Schulcz, 1869, 431.

találta meg Déva mellett. 1869 tavaszán egy fűrészmalom is felállítottak. Az infrastruktúra kiépítése nagyjából 1869 tavaszán fejeződött be.⁹¹

Ami a munkálatokat illeti, először a palotaszárnynak álltak neki, mivel földszinti termének boltozata bedőléssel fenyegetett. A palota földszinti termének helyreállítása az egyedüli olyan emléke a Schulcz-korszaknak, amely átvészelte a későbbi helyreállításokat. Az emeleti terem eredeti formájának visszaállítását is tervezte, amelynek bordáit el is kezdte kifaragtatni, korai halála azonban ebben megakadályozta. Elbontottak minden dűledező falat és a magas kéményeket, amelyek bármelyik pillanatban összeomolhattak. Rendbe hozták a vár több erkélyét: az Új kaputorony emeleti helyiségének mindkét erkélyét, illetve az Aranyházhoz csatlakozó, Medveárokra tekintő két erkélyt. Az Aranyház helyreállítását is megkezdte. Kicserélték a deszkamennyezeteket, illetve feltárták az emeleti árkádos folyosó összes falképét. A szintén sürgős feladatnak számító tetőkészítést a következő épületrészekon végezte el: kápolna, palota, Aranyház, Zólyomi szárny, Bethlen szárny, Régi kaputorony, és a Nebojsza folyosója. Az eredeti ablakkeretek egy részét pontos másolatokkal cserélte ki.

Ez volt az az időszak, amikor a királyi vár gondolata virágkorát élte. A Történelmi Társulat egyik gyűlésén ezzel kapcsolatban így nyilatkozott Schulcz: “A vár helyreállításának célja mindenekelőtt az, hogy az mint történeti és műemlék a nemzetnek megtartassék; később benne bármely intézetet elhelyezni az épületre nézve káros lenne, minthogy minden ilyes intézet sok változáson megy keresztül, mely változások az épületre is befolyának. Ezen monumentumnak pedig a maga teljes épségében kell fenntartani, úgy a hogy a dicső Hunyadyak korszakában volt. Egy célja lehetne csak e várnak, melyre kies fekvésénél fogva is nagyon alkalmas: k i r á l y i v á r! Az volt és az legyen a jövőben is! Kormányzó építtette, király folytatta. Ezen épület oly szent, hogy abban csak a legmagasabb személy, a király lakhatik. De kérdés, hogy az udvar részére lenne-e ezen nem igen nagy várban elég helyiség? Erre azt felelem, hogy i g e n. A királyi család és környezete részére van elég hely, a szolgák serege és az istálló személyzet pedig, mint a Hunyadyak korában, úgy ma is az elővárban tanyázhatik; különben is, ő Fölségének erdélyi kirándulásai – leginkább udvari vadászatokra szánhatók, mire a várhoz tartozó koronai erdőségek igen alkalmasak – aligha fognának nagyon számos kísérettel tartani.”⁹²

A királyi vár magasztos gondolatát Lónyai Menyhárt pénzügyminiszter közbenjárására Schulcz személyesen is előadta Erzsébet királynőnek. A találkozóról mindössze annyit

⁹¹ Schulcz Ferencz 1869 június 4.-én kelt jelentése a vár helyreállítási munkálatairól: A Magyar Mérnök és Építész-egylet közlönye, 4 (1870): 40-43; Schulcz: Vajda-Hunyad 423-438; Schulcz – Ángyán: Vajda-Hunyad; az Archeológiai Értesítőben található beszámolók.

⁹² Schulcz Ferencz előadása a Magyar Történelmi Társulat 1869. március 4-i ülésén: Schulcz: Vajda-Hunyad 437-438.

tudunk, hogy a tervek be lettek mutatva a királynőnek, aki “nagy érdekeltséggel nézte ezen pompás rajzokat”.⁹³ Schulcz terveinek csak töredékét ismerjük. Három rajzot közölt a Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönyében, néhány szignóját viselő rajz található a KÖH tervtárában, a lényegi részt viszont Vajdahunyadon őrzik.⁹⁴ A javasolt helyreállítási terv szerint a várkomplexum három részből állt volna: királyi vár, elővár és királyi park. Az elővár lényegében a Huszárvárat jelentette, amelyet a személyzet népesített volna be. Rajta keresztül lehetett bejutni a királyi várba, azaz a középkori vár épületébe. A vártól délre és keletre parkot terveztek, amelynek kiterjedését telekkisajátítással szándékoztak bővíteni.⁹⁵ Az új terveknek megfelelően a vár tömegalakításában nem szenvedett volna változásokat, de részleteiben, különösen az új homlokzatok megépítése révén, elveszítette volna számos eredeti vonását. Ez a beavatkozás a legnagyobb veszélyt jelentette a vár eredeti állapotára nézve.

Schulcz 1869-ben dolgozta ki a vadászkastéllá váló átalakítás terveit, ehhez pedig a Schmidt által kiszámított 250 000 forinthez még ugyanannyit kért. Összesen 500 000 forintból tervezte átépíteni és lakhatóvá tenni a várat.

A rajzok tanúsága szerint helyenként mérművel díszített védőpártázat biztosít vizuális egységet a vár különböző szárnyai között (5. ábra). Pártázat koronázza nem csak a különféle bástyákat és tornyokat, hanem a palotaszárny külső homlokzatát is közvetlenül az erkélyek felett, ahol egyértelműen idegenszerű. A tetőzetek magassága valamivel visszafogottabb, mint a későbbi Steindl-féle terveken. A Hímes torony tetejére Hunyadi János vasszobrát tervezte. Különösen bravúros megoldásokról tanúskodik a vár észak-dél keresztmetszetét ábrázoló rajza (6. ábra). Ezen a várudvar keleti homlokzata tanulmányozható. A terv szerint a Régi kaputorony homlokzatát köpenyfal takarja, az első és második emeleten eltérő szerkezetű gótikus ablakokkal. A Bethlen-szárny homlokzatát is földszinti árkádos folyosó takarja, amely az emelet magasságában szintén árkádos folyosót tart, mellvédjén címerekkel. Az emeleti folyosót, gyámkövekre helyezve, átvezeti a kápolna homlokzatán egészen a Mátyás-loggiaig. Ezzel gyakorlatilag a kápolna eredetileg egységes homlokzatát középtáj megtöri. A kápolna homlokzatát az oromfal magasságában tovább terheli egy aránytalanul nagyra tervezett ablakkal, mellette a Hunyadi és a Szilágyi címerrel. A külső homlokzaton közkedvelt védőpártázat itt is megtalálható a Régi kaputorony és a Bethlen-szárny falkoronáján. Mivel a védőpártázat, funkciója révén egyértelműen a várak külső homlokzatának a kelléke volt, udvari homlokzaton való alkalmazása jól tükrözi Schulcznak a gótikus formákkal és

⁹³ Archeológiai Értesítő 3 (1870): 90.

⁹⁴ A Magyar Mérnök és Építész-egylet közlönye 4 (1870): 552, XLI-XLIII tábla.

⁹⁵ Steindl rajzán látható megjegyzés: „megszerzendő telek”. KÖH. Tervtár. Vajdahunyad 10166.

szerkezetekkel való visszaélését, amely végül anakronizmusba fulladt. A Mátyás-loggia homlokzata lényegében érintetlen maradt, ez eleve is kielégítő gótikus formában pompázott.

A purista szemléletű helyreállításnak azon válfajáról van szó tehát, amely fiktív neogótikus elemekkel egészíti ki az eredeti részeket, úgy ahogyan Viollet-le-Duc munkássága ezt jól tükrözte. Még így is Schulcz tervei talán elfogadhatóak lettek volna amennyiben a neogótikus részek szellemesen és értelmesen kapcsolódnak a vár eredeti tömegéhez. Azonban Schmidt visszafogott rekonstrukciós rajzaival szemben a távolódás egyértelmű. Schulcz túlkapasait egyes kortársak is tudatosították: Arányi Lajos, igaz Schulcz halála után, *falsum historicum*-nak nevezte a helyreállítási tervek alapján születendő várat.⁹⁶

Schulcz 1870. október 22-én halt meg, mindössze 32 éves korában, mielőtt még nekiállhatott volna az érdemi munkának. Érdekes, hogy egyik nekrológjának tanúsága szerint kortársai nem csak építésznek, hanem az akkori terminológiának megfelelően „régésznek” is tekintették: „hervasztó kór folytán elhunyt Schulcz Ferenczben a magyar régészettudomány és műépítészet virága hullott le... Schulcz korai halála országunkra nézve valóságos csapás.”⁹⁷ Ez utóbbi megállapítás jól sejteti azt a műemlékhelyreállításban jártas szakemberhiányt, amely 1870 körül még aktuális probléma volt Magyarországon. Az utókor ítéletétől függetlenül Schulcz hitt terveinek helyességében, úgy ahogyan kortársai közül szinte mindenki, munkáját pedig akkora odaadással végezte, hogy végül annak nem csak rabja, hanem áldozata is lett.

2.2. Steindl Imre. Átépités és helyreállítás között

Schulcz halála után, még 1870-ben Steindl Imrét bízta meg a pénzügyminiszter a helyreállítási munkálatok vezetésével. Szintén Friedrich Schmidt tanítványa volt és Schulcz jó barátja, így mindenki bizalommal fogadta kinevezését, mivel elődje szellemiségének méltó folytatóját látták benne.⁹⁸ Steindl alatt azonban jelentős változásokra került sor. Schulczhoz hasonlóan ő is rövid ideig maradt meg a vajdahunyadi nyeregben, ezt azonban nem halála, hanem több tényező szerencsétlen egybeesése okozta. Steindl két dolgot nehezített a vajdahunyadi munkálatokkal kapcsolatban: kevésnek találta a restaurálásra fordított pénzüsszeget, valamint olyan restaurálási tervet örökölt Schulcztól, amivel ő nem értett egyet. Az évi 50000 forintot “fukaron kiszámított alamizsnának” nevezte a más nemzetek által

⁹⁶ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 117/1873.

⁹⁷ Századok 1870 655.

⁹⁸ Steindl Imre munkásságának monografikus áttekintése: Sisa József: Steindl Imre. Budapest, 2005.

hasonló jelentőségű műemlékek restaurálására kiutalt összeghez viszonyítva (például a németek Wartburgra és Marienburgra szánt költségvetését hozta fel példának).⁹⁹ A „királyi vár” kiépítéséhez közel 2 000 000 forintot kért, azaz Schulcz költségvetési javaslatának a négyszeresét, Schmidtének pedig a nyolcszorosát. A Schulcztól örökölt terveket két rendben is módosította.¹⁰⁰ Ezzel kapcsolatban 1873 októberében Arányi egy beadvánnyal fordult a Műemlékek Ideiglenes Bizottságához, ahol látszólag Steindlt vette védelmébe kijelentve, hogy “ernyedetlen munkásságát egy keserves körülmény bénítja, s ez abban áll, hogy boldogult Schulcz a kellő határt túlszárnyaló lelkesedésében az egész várat óhajtotta gót stílusban restaurálni, holott a várnak csupán bizonyos részei voltak gótszabásúak”. Ha Schulcz terveit folytatnák “szemünk láttára egy *falsum historicumot* hoznának az építészek létre”. A továbbiakban Arányi kiállt a reneszánsz részletek helyreállítása mellett is.¹⁰¹

Steindl ugyan lemondott Schulcz néhány bravúros elképzeléséről, viszont újabb, hasonlóan merész, de esztétikai szempontból valamivel elfogadhatóbb javaslatokat tett. A rendelkezésünkre álló tervek alapján ma már egyértelmű, hogy Steindl két helyreállítási tervet dolgozott ki. Az elsőt 1871-ben, a másodikat valamivel később (5. és 6. ábra). Alapvető különbség nincs a kettő között, lényegében az épületplasztika és a dekoráció lett átgondolva. Schulcz terveivel szemben azonban a módosítás igen jelentős, többnyire pozitív értelemben. A külső tekintetében például lemondott a védőpártázatról, amely Schulcz tervein roppant rosszul hatott. A pártázatot mindössze azokon az épületrészekon javasolta, ahol nem volt tető: a Kínzóbástyán, a Hídvédbástyán, a Tárházon és a Muníciós-bástyán. A vár összes szárnyaira valamivel magasabb tetőket tervezett, mint elődje, amivel a vár ünnepélyességét kívánta fokozni. A tetők azonban túl magasra sikeredtek, ami nem csak az aránytalanság tekintetében okozott gondot, hanem megterhelte az egyes épületszárnyak falait. Különösen érvényes volt ez az Új kaputoronyra, ahol a magas tető olyan mértékben megterhelte a falakat, hogy azok megrepedtek. Steindl így körvonalazott terve azért fontos, mivel kisebb részletektől eltekintve lényegében ez valósult meg és hosszú ideig meghatározta a vár arculatát. A külső homlokzatok tekintetében Steindlnak egyéb javaslatai is voltak, amelyek azonban nem valósultak meg: neogótikus ablakkereteket tervezett az északi és déli toronyra, és gótizálta a Bethlen-szárny homlokzatát, illetve a 17. század első felében épített Fehérbástyát, amely egyértelműen anakronisztikusan hatott. Ez utóbbit oromzatokkal tagolt gótikus mellvéd koronázta volna.

⁹⁹ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 5/1873.

¹⁰⁰ Vasárnapi Újság 27.48 (1881): 760.

¹⁰¹ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 117/1873.

Az udvari homlokzatok tekintetében Steindl néhány helyen jó értelemben módosította Schulcz terveit: lemondott a védőpártázatról, illetve a kápolna homlokzatát átszelő fedett folyósról. Azonban a kápolna homlokzata a gótizáló elképzelések jó érvényesítési felületének bizonyult, amit Steindl sem hagyhatott ki. A körablak fölé baldachinba helyezett Szűz Mária(?) imádkozó alakját tervezte, mellette a Hunyadi és a Szilágyi címerrel. Mindezt két imádkozó angyal fogja közre. Az oromzat magasságában szintén háromalakos kompozíciót tervezett de nem baldachinban, hanem szoborfülkében: középen Szűz Mária a kisdeddal, kétoldalt, valamivel alacsonyabban, Szent István és Szent László. A két uralkodó közé helyezte a magyar királyi címet, jobbra a Habsburg, balra a rajzról ma már nem azonosítható címet. Második tervében Steindl kissé módosított eredeti elképzelésén (6. ábra). A meglehetősen szétszórtra sikeredett alsó figurális csoportot egységbe foglalta, így Szűz Mária a két angyallal ugyanazon gótikus ív alá került. A kompozíció tekintetében kétségtelenül jobb tervről van szó, viszont a kápolna homlokzatán, abban a magasságban idegenszerűen hat.

A Bethlen szárny esetében Steindl megtartotta a még Schulcz által tervezett galériát, funkciójában és részleteiben azonban módosított rajta. Schulcz terveinek megfelelően a galéria alapvető funkciója, azon túlmenően, hogy eltakarta a Bethlen-szárny egyszerű homlokzatát, összekötötte volna a szárnyat az Aranyházzal a kápolnán keresztül. Steindl ezt a szerepét megszüntette, ami által felszabadította a kápolna homlokzatát, viszont lépcsőfeljáráttal egészítette ki. Így az udvar felől könnyen meglehetett közelíteni a Bethlen-szárny emeletét. Ami kimondottan a kétszintes galériát illeti Steindl megtartotta a korábbi rendszert, azaz egy alsó árkádnak két felső árkád felelt meg, az épületplasztika tekintetében azonban módosította Schulcz tervét. Az alsó árkádok ívei közé domborművű medalionokat tervezett, az emelet árkádjainak „gótikusabb” jelleget adott, és Schulcz nyitott árkádjaival szemben ezeket beablakozva képzelte el, ami szintén elfogadhatóbb megoldásnak tekinthető. Steindl fontos érdeme, hogy itt is felhagyott a Schulcz által a galéria fölé tervezett védőpártázattal, amely a Bethlen-szárny és a galéria tetőzete közé otrombán ékelődött volna.

A déli szárny tekintetében Schulcz elképzelései nem ismertek, azonban Steindl kétségtelenül erre az udvari homlokzatra tervezte a legmerészebb neogótikus átépítést. A Bethlen-szárnyhoz hasonlóan a déli szárny elé is galériát tervezett, amely ugyanarra a szerkezetre épült, mint a Bethlen-szárny előtti szakasz. E két eredetileg reneszánsz homlokzat ezáltal egységes és folytonos gótikus homlokzattá lett átalakítva. A részletek tekintetében is egyeztek. A különbség annyiban állt, hogy mivel a déli szárny háromszintes, így a galéria is háromszintes lett volna. A galéria egyes szintjeit az udvarról lehetett volna megközelíteni a Zólyomi- és a palotaszárny találkozásánál épített monumentális hatszögletű lépcsőtornyon

keresztül. E torony hatalmas tömege azonban aránytalanul nagy volt a két szárnyhoz, vagy akár az udvar területéhez is viszonyítva. A tornyot gazdagon tagolt oromzatos pártázat koronázta, amely még hangsúlyosabban kiemelte a többi szárny közül. Első tervében Steindl az egyik udvarra tekintő oromzatba órát tervezett, a második tervben erről lemondott, és az oromzatok dekorációján is változtatott. Mivel a galéria jóval kiugrott a déli szárny elé, keleti vége eltakarta a Régi kaputorony udvari homlokzatának bő egyharmadát. Schulczhoz hasonlóan Steindl is köpenyezte a kaputoronynak ezt a homlokzatát, azonban szabadon maradt homlokfalába már csak egy-egy ablakot tervezhetett. A galéria ehhez a köpenyezett homlokfalhoz csatlakozott, és hogy a kettő egymásba fonódását stílusosan megoldja, oda egy díszerkélyt tervezett. A galéria tehát kapcsolatot teremtett volna a Régi kaputorony és a déli szárny egyes szintjei, illetve az udvar között.

A palotaszárny udvari homlokzata a tervek szerint valamivel visszafogottabb átalakításon esett volna keresztül (Steindl második terve maradt meg). Figyelembe véve a déli sarkába tervezett hatalmas lépcsőtornyot gyakorlatilag két csigalépcső-torony által közrefogott homlokzatról van szó. A régebbi tornyot egy újabb szint ráhelyezésével az új lépcsőtorny magasságába emelte. Funkcionális szempontból mindössze a régebbi toronynak lett volna továbbra is köze a palotaszárnyhoz. A homlokzat földszinti ablakait egészen egyszerű – talán éppen az eredeti keretekkel tervezte kialakítani. Nehezen értelmezhető a két földszinti ablak közé tervezett ülőfülke, (amelynek eredeti darabja a kápolna szentélyében található). Az emeleti ablakokat a neogótika teljes pompájában tervezte címeres ívmezővel. A homlokzatot vakmérműves frízzel zárta.

Az Aranyház elé épített Mátyás-loggia egyike volt az udvari homlokzatok legértékesebb részének, amelyre Steindl különös tekintettel volt. A terv szerint a földszintem meghagyta az eredeti ablakkereteket, mindössze az egyszerű kerettel rendelkező ajtóhoz tervezett új díszes keretet az ívmezőben Erdély címerével. Az emeleti szint árkádjait nem módosította, viszont az árkádok felett eredetileg helyezkedő három ablakot befalazta. Az egész homlokzatnak a járószinttől az árkádok fölé magasodó három pillér biztosított lendületes egységet. Steindl ezt a vertikalizmust több vízszintes párkánnyal törte meg, az így létrejött kazettaszerű négyzetes felületeket az első és a második szint között historizáló jelenetekkel, az árkádok felett sorakozókat pedig címerekkel töltötte ki. Felette húzódott egy erőteljes főpárkány. Egykori tanára, Schmidt hatására a homlokzatot négy háromszögű oromzat koronázta, amelyek a fedélszékbe nyíló kis ajtókat takartak. Habár Schulcznak a Mátyás-loggiára vonatkozó helyreállítási terve nem ismert, az kétségtelen, hogy az oromzatok az ő tervében is jelen voltak. Szokásához híven, Steindl az Aranyházra is jóval magasabb tetőt

tervezett, mint ahogyan azt Schmidt korábban elképzelte. Sajnos erre a homlokzatra vonatkozóan csak a második tervsorozatból őrződött meg rajz, így ebben az esetben nem lehet nyomon követni Steindl tervmódosításait.

A belső tekintetében szintén jelentős átalakításokra került volna sor. A palotaszárny és a kápolna belső terének rekonstrukciója a megőrződött nyomok alapján meglehetősen egyértelmű volt a többi szárnyak esetében azonban megváltoztatta volna az eredeti térbeosztást új osztófalakkal felaprózva a belső tereket. Érvényes ez első sorban az Aranyházra, a Bethlen- és a déli szárnyra. A leganakronisztikusabb tervet a 17. században épített Fehér-bástya esetében javasolta, ahova az eredeti síkfödémes szintek helyett neogótikus középpilléres boltozatokat tervezett. Jelentősebb módosítást javasolt még az Új kaputorony esetében is, amelyet egy egész szinttel magasított és erre helyezte a meredek tetőt. Egyes keresztmetszeteken a belső terek kifestése is tanulmányozható.

Mint említettem Steindl két helyreállítási tervjavaslatot is készített Vajdahunyad váráról. Mindkettő nagyon hiányosan őrződött meg, ugyanazon homlokzatról pedig csak néhány esetben maradt meg mindkét javaslatból rajz. A köztük levő csekély időbeli eltérés ellenére, összehasonlítva őket, azt az egyértelmű következtetést lehet levonni, hogy Steindl stílusa letisztultabb lett, autentikusabb gótikus szerkezeteket tervezett, természetesen a kor neogótikus ideológiájának keretei között.

Bármennyire is voltak látványosak Steindl tervei, lassan mindenki számára világos lett, hogy a királyi pár nem tart igényt a vajdahunyadi várra.¹⁰² E szomorú felismerés igen komoly hatással volt a helyreállítás további sorsára, mivel a magyar kormány is stratégiát változtatott. Az új álláspontot jól tükrözi Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter átirata a pénzügyminiszterhez: mivel „millióknak e célra való kirendelése alig eszközölhető” a Hunyadi Jánoshoz és Mátyáshoz kapcsolható részeket teljes mértékben restaurálják, „míg a Bethlen és Zólyomi részeknek goth stylben újból felépítése, miután ezen részek már oly időben készültek, midőn a goth styl már nem dívott, műrégészeti szempontból nem kívánatos, sem a vele járó költséggel helyes arányban nem állván, nehézség nélkül ez idő szerint mellőzhető lenne.”¹⁰³ Vagyis Steindl kénytelen volt felhagyni a vár kiépítésével és annak érdekében, hogy a vajdahunyadi munkálatokat minél hamarabb befejezzék kimondottan a középkori részek helyreállítására kérték fel. A pénzügyi gondok úgy tűnik 1872-ben merültek fel először. Ezzel kapcsolatos a Bethlen-szárnynál való beavatkozás körül kialakult vita is. A

¹⁰² Steindl utolsó ilyen vonatkozású érve 1872-ből való: “Vajda-Hunyad várának nem csak egy nemzeti mű- és történelmi emlékeknek kell lennie, hanem egyszersmind a királynak Erdélybeni tartózkodási helyéül kell szolgálnia, és ennél fogva oly berendezést és kiállítást igényel, mely megfelel egy magyar király méltóságának, az ő életmódja és szükségleteinek.” KÖH. Kézirattár. MOB iratok 5/1873.

¹⁰³ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 20/1873.

szárny elé már Schulcz árkados folyosót, vagyis egyfajta galériát tervezett, amit Steindl is átültetett saját terveibe. A Bethlen és a Zólyomi-szárnnyal kapcsolatos egyéb tervekkel egyetemben azonban ez az elképzelés is szertefoszlani látszott minekután Trefort Ágoston, meglepően jól értesülten, már nem óhajtotta a két szárny kiépítését, mivel nem voltak középkoriak. Nem egészen világos ki informálta a kultuszminisztert, Arányiról viszont tudjuk, hogy feleslegesnek tartotta a Bethlen-szárny elé tervezett árkados folyosót: „ok nélkül tékozlanánk a pénzt, mint a már némiben egy faragott kövekből drágán fölépített gót kolonádjával történt Bethlen G. udvari homlokzata előtt, hol olyasmi sohasem állott, s melyet...lehetett volna 100 000 helyett 10 ezer forinton fölépíteni. Nem egészen ok nélkül sokallják már a honatyák V. Hunyadra az aránylag sok költséget, - rebesgetik már azt is, hogy többet nem resolválnak Hunyadra.”¹⁰⁴ Steindl azonban feltűnő módon ragaszkodott az árkados folyosóhoz, és ennek érdekében mindent megtett, hogy bebizonyítsa a Bethlen-szárny középkori eredetét. Kitartása mögött az lehetett, hogy már elkezdte az árkádok építését, amikor 1873 folyamán híre jött, hogy a következő évtől nem aktuális a vár kiépítése, a galéria pedig egyértelműen a kiépítés és nem a helyreállítás része volt. Steindl agitációja ez ügyben végül eredményesnek mutatkozott, talán azért is mert úgy a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága, különösen Henszlmann Imre, mint az Archeológiai Bizottság is testületileg támogatta Steindl tervét.¹⁰⁵

A fenti bonyodalmak miatt Steindl terveinek mindössze kis töredéke valósult meg. Mivel a neogótikus kiépítésre nem kapott felhatalmazást, ennek csak a már elkezdett Steindl-tornácot fejezte be. A többi beavatkozás inkább a helyreállítás jegyében zajlott: magasította és tetőzettel látta el az Új kaputornyot, lebontotta a Medveárokra tekintő háromszögű erkélyt és a másolatát építette meg, helyreállította a Hímes tornyot, tetejébe Hunyadi János fémszobrát helyezte (ezt még Schulcz tervezte).¹⁰⁶ A legnagyobb beavatkozásra a Mátyás-loggia homlokzatán került sor, amelyet lényegében Steindl tervei alapján vitelezte ki a művezető, azonban a „kazetták” kifestése címerekkel és történelmi jelenetekkel elmaradt. A földszinti eredeti díszes ablakkereteket sajnos kiemelte és másolatokkal helyettesítette. Szóba került az emeleti folyosó átalakítása is, aminek következtében az ott található címerfal elpusztult volna. Ebből hosszas vita kerekedett, és végül Rómer Flóris vette Steindlt védelmébe azzal indokolva állásfoglalását, hogy az épület biztonsága a falak konzolidációját és egyúttal a

¹⁰⁴ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 117/1873.

¹⁰⁵ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 5/1873.

¹⁰⁶ „A vajdahunyadi vár u. n. buzdogánytornyára nem rég állították fel Hunyadi János sikerült vasszobrát, mely hét láb magas, és nem kis díszül szolgál a történelmi emlékü s oly regényes fekvésű lovagvárnak.” (Századok 1873).

címeres vakolat eltávolítását kívánja.¹⁰⁷ Az Aranyház belső átalakításából nem lett semmi, mindössze lépcsőfeljárát hozta rendbe. Hasonlóképpen a többi szárnyak belsejében sem került sor beavatkozásra, így a várva várt kápolna és felső lovagterem helyreállítása is elmaradt. Régi állapotában maradt a Régi kaputorony, a déli szárny és a palotaszárny udvari homlokzata is. A Steindl-féle helyreállítás első sorban a vár külső arculatára volt hatással. Ez különösen a tetőzeteknek volt köszönhető, ugyanis minden szárnyat sikerült befedni. A piros-fehér-zöld mázas tetőcserepekkel fedett tetőzeteket rendszerint túl gótikusra tervezte Steindl és nem aránylottak megfelelően az egyes épületrészek tömegéhez. Terveinek megfelelően mindössze a Tárházat, a Kínzóbástyát, a Hídvédbástyát és a Muníciós bástyát látták el védőpártázattal.

Ami az egész munka szervezését és minőségét illeti, figyelembe kell venni, hogy Schulczal ellentétben Steindl nem tartózkodott huzamosabb ideig Vajdahunyadon. A munkálatokat gyenge képességű műépítész és a számvevő irányította, ami a kivitelezés színvonalára igen komoly kihatással volt. Az elkészült Steindl-tornác és a Mátyás-loggia homlokzata arról tanúskodik, hogy Steindl terveit csak lényegi vonásaiban valósította meg a művezető, a részletek többsége (épületplasztika, kifestések) sosem készült el. Az ami elkészült sem volt mindig színvonalas munka. Az Új kaputorony kilátóját hamar korhadó fenyőfából készítették, ami néhány évtizeddel később már gondot okozott, a Hímes torony tetőzetét pedig nem jól színtezték ki és a későbbiekben a rajta található Hunyadi-szoborral együtt eldőlt. Igen komoly pénzügyi visszaélésekre is sor került a Steindl-korszakban. 1873-ban Steindl teljes irodájával, amit a kormány a vajdahunyadi vár részére fizetett, Bécsbe vonult, hogy tanulmányozza az ottani operaházat, mivel részt vett a pesti operaházra kiírt pályázaton. Vagy „az üdvölvöldözésekre szánt puskaport mázsza számra hordókkal hozatták, és azt nem a vár részére használták fel, hanem eladták jó pénzért az oláhtemplomoknak az ünnepi alkalmakkor tartani szokott üdvölvöldözésekre.”¹⁰⁸

Amennyiben összehasonlítjuk a Schulcz és Steindl által a helyreállítás szándékával végzett építészeti beavatkozásokat, egyértelműen Schulcz munkássága nevezhető műemlék-helyreállításnak. Erről ma is tanúskodik a palotaszárny földszinti terme, az ún. lovagterem, amelynek helyreállítása során, ha nem is maximálisan, de elég sokat felhasznált az eredeti kőfaragványokból. Ezzel szemben Steindlnél a helyreállítás az adott épületrész teljes elbontását és másolattal való újraépítését jelentette. Ha ehhez hozzászámítjuk a kivitelezés gyatra minőségét egyértelművé válik, hogy mekkora kár érte a vajdahunyadi várat. Furcsa

¹⁰⁷ Archeológiai Értesítő 5 (1871): 21.

¹⁰⁸ Schulcz-Angyán: Vajda-Hunyad 15.

módon Steindl éppen azokat a részeket bontotta el, amelyeket előtte Schulcz restaurált, például az Új kaputorony és az Aranyház Medveárokra tekintő erkélyeit, vagy a Mátyás-loggia földszinti ablakait.

A kivitelezés szintjén megfigyelhető különbség a két építész között érvényes akkor is, ha a vár kiépítésére, átépítésére vonatkozó terveket vesszük figyelembe. Ez esetben azonban, mint fentebb részletesen utaltam rá, Steindl tervei egyértelműen jobbak voltak. A különbségeken túlmenően, Schulcz és Steindl tervei valójában ugyanazon purista szellemben fogant grandiózus elképzelésekről tanúskodnak, és objektív tényezőkön múlt, hogy szerencsére alig valósult meg belőlük valami (Steindl-loggia), különben neogótikus építménnyé alakították volna át a várat.

A királyi vadászkastély tervének felhagyása, és az egyre apadó kormánytámogatás következtében, Steindl, akinek már korábban is voltak pénzügyi kifogásai, 1874 októberében lemondott, de ezt úgy is tekinthetjük, hogy lemondatták: „a pénzügyi bizottságban egyhangulag kimondatott, hogy Steindl Imre építész, a tervtől eltérésekből származott nagy károk miatt, melyeket az államnak okozott, el kell bocsátani, tehát ő kényszerítve volt lemondását benyújtani.”¹⁰⁹

2.3. Piátsek Gyula. A szerény végkifejlet

Steindl 1874-ben bekövetkezett lemondásával az építkezések nem álltak le Vajdahunyadon. A még szükséges munkálatokra a kormány 66691 forintot utalt ki és Steindl művezetőjét, Piátsek Gyulát bízta meg a munkálatok befejezésével, aki mint vállalkozó 1875 májusában kezdte el “restaurátori” tevékenységét.

Az addig még egy erkély kivételével érintetlen palota erkélysorát teljes mértékben elbontotta, és az egészet újból felépítette. E Steindl szellemében megvalósított munka azonban annyiban volt „eredeti”, hogy a másolatok ezúttal valójában nem voltak pontos másolatai az eredeti faragványoknak. Az erkélysor ablakainak faragványait, különösen a címereket már nem faragtatta ki újra. Így az erkélysor heraldikai programját csak töredékesen ismerjük korábbi leírásokból és rajzokból. Az erkélysor boltozata jóval később, az 1960-as években készült el. A kiváltott eredeti faragott köveket Piátsek egyéb falazási munkálatoknál használta fel. Ekkor lett bevakolva a Régi kaputorony, a Bethlen- és az északi szárny külső homlokzata, a kápolna és a Nebojsza torony. Kikövezték a Medveárkot, de nem gondoskodtak

¹⁰⁹ Schulcz-Ángyán: Vajda-Hunyad 24.

a vízelvezetéséről, és az itt összegyűlt víz az északi szárny (Aranyház) falába szívódott fel. Befejezték a csatornázást, valamint most került sor a tetőcserepek elhelyezésére. A bádogos munka szintén rosszminőségűnek bizonyult, mivel már a következő évben a csatorna több helyen folyt.

Piátsek alatt minősíthetetlen módon elfajult a vár „helyreállítása”, így nem csoda, hogy 1876-ban napvilágot látott az eddigi legterjedelmesebb röpirat jellegű kritika, amely hazai műemlék restaurálásáról íródott. A nagyon pontos, helyszíni megfigyeléseken alapuló, de egyoldalú beszámolót Schulcz József és Ángyán György írták, akik Schulcz Ferenc családi, illetve baráti köréhez tartoztak. A mű rendkívül fontos a vár helyreállítás-története szempontjából, mivel ez az egyetlen összefüggő beszámoló Steindl Imre és Piátsek Gyula vajdahunyadi tevékenységéről. Az írást azonban óvatosan kell kezelni, mivel szemléleti szempontból részelhajló, mivel úgy tűnik, hogy Piátsek ellenében a két szerző szerette volna folytatni a helyreállítást.¹¹⁰ Schulcz Ferenc teljes tevékenységét és terveit minden fenntartás nélkül az írók elfogadták, noha arra már Arányi is utalt, hogy Schulcz, terveit illetően, “a kellő határt túlszárnyalta”.

3. A Műemlékek Országos Bizottságának felügyelete alatt

3.1. Khuen Antal

Az 1870-es évek második felében fokozatosan megszűnt a vár kiépítése-helyreállítása. A királyi vár gondolata még motiválta a politikusokat, hogy megszavazzák a munkálatok költségvetését, a helyébe újabban hangoztatott „nemzeti érték” viszont már csekély motivációs alapnak bizonyult. Számukra meglehetősen homályos volt, hogy a sok pénzt

¹¹⁰ A magyar műemlékvédelem e roppant érdekes iratáról van szó, amelyet különféleképpen értékelt az utókor. A szerzők állásfoglalását az eddigi kutatás vagy jogosultnak, vagy megalapozatlannak tekintette, mivel a szerzőket Schulcz Ferenchez családi és érzelmi szálak fűzték. Véleményem szerint azonban ennél többről van szó. A röpiratban utalás történik a helyreállítással kapcsolatos nyilvános pályázatra, amelyet a kormánynak Steindl lemondása után meg kellett volna tartani. Ezzel kapcsolatban szerepel egy részletes költségvetési terv a további tennivalókkal kapcsolatban, amely kevesebb összegért többet javasol, mint Piátsek terve. Véleményem szerint arról lehet szó, hogy Steindl lemondása után a Schulcz Ferenc köréhez tartozó Schulcz József és Ángyán György szerette volna folytatni a helyreállítást, és költségvetési tervet dolgoztak ki, amely a vár teljes restaurálására kiterjedt. A kormány erre a javaslatra nem reagált, hanem egy saját embere által kidolgozott költségvetés alapján, amely 66 691 forintot irányzott elő, a korábbi művezetőt, Piátsek Gyulát nevezte ki. Az egész ügyletben a Schulcz-Ángyán párost a legjobban az sértette, hogy előnyösebb javaslatukat a kormány válasza sem méltatta. Piátsek munkáját figyelemmel kísérték, annak minden mozzanatát és anyagi vonzatát ismerték. Mikor ez már előrehaladt a munkálatokkal, és kiderült a helyreállítás számos hibája, végső löketet adott a sértett fél számára, hogy a várral kapcsolatos számos visszaélésről röpiratot jelentessen meg.

felemésztő helyreállításnak mikor lesz pontosan vége, mivel újabb és újabb grandiózus tervekkel rukkoltak elő úgy Schulcz Ferenc, mint Steindl Imre. Steindlt nem sikerült kimondottan a helyreállítás ösvényére kényszeríteni, aki neheztelve, hogy nagyszerű elképzeléseit nem tudja Vajdahunyadon gyakorlatba ültetni, így a szerényebb költségvetéssel és eredménnyel kecsegtető restaurálásról lemondott egyik segédje javára. Ez a lépés véglegesen megpecsételte a vár helyreállításának további sorsát, amely egyben az első szakasz lezárását jelentette. Kétségtelenül mindenkit zavarhatott e holtvágányra jutott ügy, különösen Arányi Lajost, aki lassan már másfél évtizede rendületlenül fáradozott a vár jobb sorsa érdekében. Odaadását jól tükrözi, hogy átmeneti szünet után ismét ő volt az, akinek agitációja révén újból napirendre került a vár ügye.

A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának 1879. november 29-én tartott gyűlésén Arányi újból felvetette a helyreállítás gondolatát, amit társadalmi úton beszerzendő pénzből remélte fedezni. Henszlmann is pártfogolta a kezdeményezést, ő viszont megint a kormányt akarta a restaurációs munkálatokba bevonni. Viszont meglepő álláspontra helyezkedett Steindl Imre, szintén bizottsági tag, aki, hogy minimalizálja vajdahunyadi szereplésének kudarcát, a vár állapotát jobbnak ítélte meg mint Arányi, és csak minimális tatarozást javasolt. Sőt, szerinte „a bizottság nem tartja magát hivatottnak az emlékiratban kijelölt építészeti agitationak élére állni. Mindamellet kívánatosnak tartja, hogy az ügy a Pénzügyminisztériumból a Vallás és Közoktatási Minisztérium resortjába áttegyék, mert ez utóbbi van hivatva emlékeink fenntartására örködni.”¹¹¹ Steindl tehát nem csak, hogy nem tartotta kívánatosnak a helyreállítás újraindítását, hanem még a bizottság beavatkozását is ellenezte ez ügyben. Az 1880-as évek legelejének fejleményei azonban Arányinak kedveztek.

1880. április 19-én, országgyűlési határozat következtében a vár valóban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe került, aminek átvételére ugyanazon év novemberében került sor.¹¹² A következő évben a magyar műemlékvédelem is végleges intézményes formát öltött, megalakulván a Magyar Műemlékek Országos Bizottsága. A továbbiakban a vár sorsa e két intézmény kezébe került, és még 1881-ben, az ottani munkálatok folytatása érdekében, Trefort Ágoston kultuszminiszter gróf Khuen Antalt, a MOB fiatal másodépítészét nevezte ki.

A belgiumi útjáról frissen hazatért Khuen számára a vajdahunyadi vár jelentette pályafutásának első nagyobb megbízatását. Noha itteni tevékenysége majdnem egy évtizedre terjedt ki, mivel csekély összeg állt a rendelkezésére, nem volt mélyreható. 1882-ben 1000

¹¹¹ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 64/1879.

¹¹² Az átvétel lebonyolításával Schulek Frigyeszt bízták meg, aki ez alkalommal leutazott Vajdahunyadra. Forster: Műemlékek védelme 20.

forinttal indult meg a helyreállítás.¹¹³ A korábbi korszakkal ellentétben 1881-től annyiban történt változás, hogy az országgyűlés immár nem a tulajdonos minisztériumnak utalta ki a pénz – azaz a kultuszminisztériumnak – hanem a MOB-nak, de továbbra is külön kiemelt tételként szerepelt. A kizárólagos állami finanszírozás tehát mindvégig megmaradt. Hasonló helyzetben volt a zólyomi vár is, amelyet 1894-ben vásárolt meg a kultuszminisztérium az Igazságügyi Minisztériumtól. Nem véletlen, hogy a minisztérium várak helyreállítását finanszírozta, ugyanis a templomok helyreállítására is használt válláslaphoz hasonló alap a világi épületek számára nem létezett.

Az 1886-os királyi látogatás sem hozott változást a helyreállítás menetében. Mindössze a várba vezető hidat javították meg sürgősen, amely 10.000 forintba került. A fennmaradt rajzok tanúsága szerint, már ekkor jelentős szerepe volt a helyreállításban Khuen segédjének, Möller Istvánnak, aki később Khuen örökébe lépett. Többnyire az Aranyházon és a palotaszárnyon került sor kisebb beavatkozásokra, de hogy egészen pontosan miben álltak ezek a munkálatok, nem tudjuk.¹¹⁴ Az Aranyház esetében a loggia lépcsőfeljárataról maradtak fenn vázlatrajzok. Sajnos azt kell mondanom, hogy a rajzok ugyanarról a historizáló szemléletről tanúskodnak, mint Schulcz és Steindl tervei. Gondolok itt például a Mátyás-loggia lépcsőházában a korlátra helyezett oroszlánokra, ami végül nem valósult meg. Az éppen terítéken levő Aranyház ügye kapcsán került Székely Bertalan is kapcsolatba a vajdahunyadi várral, ugyanis felmerült a loggia kifestésének a gondolata. Első lépésben, 1885-ben Storno Ferenc dokumentálta az addig feltárt falképeket.¹¹⁵ Székely Bertalan még 1890-ben bemutatta kifestési tervét, de a MOB 1890-ben tartott rendes gyűlésén egyöntetűen elvetették. Úgy döntöttek, hogy a megmaradt falképrészletek, azaz „e régi motívumok alapján állítandó össze egy újabb stylszerű kifestési tervezet, Székely Bertalan bemutatott vázlata ellenben mellőzendő.”¹¹⁶ A Székely Bertalan fejezet azonban még nem zárult le. Egy évtizeddel később újból terítékre kerültek javaslatai.¹¹⁷

Ami a palotaszárnyat illeti, Möller későbbi beszámolójából tudjuk, hogy az 1880-as években újraalapozták a földszinti terem pilléreit. Az alapozás során tett régészeti megfigyelések igen fontosak voltak, mivel megtalálták a palota építését megelőző korai erődítés falalapozását. Egy érdekes rajz őrződött még meg ebből a korból, amely az alsó terem tervezett tárlóit dokumentálja. Eszerint a falakra fegyverkompozíciók, a falak mentén

¹¹³ A korábbi szokáshoz híven ezt is külön tételként szavazta meg az országgyűlés 1881-ben. Forster: Műemlékek védelme 21.

¹¹⁴ Möller: Vajdahunyad 31.

¹¹⁵ MM I 275, 63-74. tétel.

¹¹⁶ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 44/1890.

¹¹⁷ Hessky: Székely Bertalan 59-64.

különféle műtárgyak, a nyugati oldalra pedig kiállítási szekrények kerültek volna. Közelebről nem ismert beavatkozásra került sor a Hímes tornyon is.¹¹⁸

Összességében megfigyelhető, hogy Khuen irányítása alatt ugyanazokon a szárnyakon dolgoztak, ahol korábban Schulcz vagy Steindl már beavatkozott. A korábban érintetlenül hagyott részekhez Khuen sem nyúlt. Az 1876-1881 közti szünet ellenére elmondható, hogy ezek a munkálatok a korábbiakkal organikus egységet képeztek, szellemiségükben is a korábbi korszakhoz igazodtak.

Schulcz Ferenchez hasonlóan, Khuen személyében újabb áldozatot követelt a vár, aki szintén fiatalon, alig 38 éves korában halt meg, 1890. február 1-én. „Temetése napján kitűztem a gyászlobogót annak a várnak a fokán, melyet úgy szeretett, melyről oly lelkesedéssel szólt, mint Schmidt Frigyes, ki hazai műemlékeink iránt oly lelkesedést táplált, mintha magyar lett volna.”¹¹⁹

3.2. Átmeneti állapot (1890-1907)

Khuen örökébe Vajdahunyadon egykori művezetője, Möller István lépett, aki új művezetőnek Lux Kálmánt szerződtette.¹²⁰ Khuen halálával Möller immár szabadon érvényesíthette a műemlékvédelemről vallott nézeteit, amelyre első sorban bécsi tanára, Heinrich Ferstl hatott. Későbbi vallomásában így ír szemléletéről: „Az akkori általános irányzattal szakítva, minden bontás mellőzésével a maga eredetiségében és patinájában iparkodtam minden követ az utókor számára megóvni ... felmerül a kérdés, hogy ... hogyan kell restaurálni? ... Előbb a stílszerű restaurálás címén mindent, amit későbbi korok alkottak, kíméletlenül lebontottak, ezután pedig az *Ausleben lassen* elméletére helyezkedve a német tudósok azt kívánták, hogy az emlékeket hagyják magukra, azoknak sorsát bízzák a természetre és pusztuljanak el inkább ... de a formákat restaurálással ne hamisítsák meg, szóval a múlt alkotásaihoz mai kéz ne nyúljon! Van egy középút is, a stílszerű restaurálás helyett a műtörténelmi tudáson alapuló helyreállítás, melynél minden kort változatlan eredetiségében meg kell hagyni és tiszteletben tartani, és minden szerkezetileg még helytálló követ a saját patinájában meg kell tartani. Ilyen értelemben a helyreállítás inkább az emlékek

¹¹⁸ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 43/1890.

¹¹⁹ Forster: Műemlékek védelme 35-36.

¹²⁰ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 211/1902.

fenntartását, biztosítását jelenti. Én kezdettől fogva, immár 42 év óta, itt Zsámbékon és mindenütt máshol is ezt az eljárást követtem.”¹²¹

Möller kinevezése még nem jelentett semmilyen fordulatot, mivel a minisztérium által kiutalt pénzösszeg továbbra is minimális maradt. A restaurálás többnyire a Huszárvárra terelődött, ahol idáig nem történt semmilyen beavatkozás. Közben Möller lemondott a MOB-nál betöltött segédépítési állásáról megtartva viszont a vajdahunyadi és jáki megbízatásait.¹²² 1895-re a helyreállítás teljesen leállt. A zavarossá vált körülmények között Möllert több rendben felszólította a MOB, hogy nyilatkozzon, vállalja a munkálatok folytatását vagy nem. Legkésőbb 1896-ban szűnt meg vajdahunyadi megbízatása.¹²³

Kevésbé ismert tény, hogy miután Möller építésvezetői tevékenysége megszakadt, 1896-tól Schulek Frigyes lett a vár “építőművésze”, a Huszárvár helyreállítása pedig Sztéhlo Ottó kezébe került.¹²⁴ Talán nem véletlen e párosítás, ugyanis mindketten az adott pillanatban vezetői funkciókat töltöttek be a MOB-nál: Schulek volt a bizottság építésze, Sztéhlo pedig a másodépítésze. A Huszárvár helyreállítását nem műemléki jellege miatt tűzték napirendre, hanem azért mert bérbe volt adva az Igazságügyi Minisztériumnak, amely a királyi járásbírósgot helyezte oda.¹²⁵ Mialatt a Huszárvár helyreállítása beindult, a Schulek hatáskörébe tartozó váron nem történt semmilyen építkezés. Akárcsak Steindl Imrénének, Schuleknek is komoly pénzigényei voltak: csak a helyreállítás tanulmányainak az előkészítésére 4000 forintot kért, azaz majdnem annyit, amennyi a vár egy évi költségvetése volt. Schulek papíron 1899-ig maradt a vár műépítész-restaurátora, amikor egyéb fontos elfoglaltságaira hivatkozva, lemondott. Ennek ellenére még 1900-ban is fennállt annak a lehetősége, hogy vállalja a helyreállítás vezetését, de végül ez a próbálkozás itt elakadt.¹²⁶

Noha a vár helyreállítása az 1870-es évektől akadozott, kultusza egyre jobban terebélyesedett a Hunyadiak kultuszával párhuzamosan. Ennek alapját Telekinek a Hunyadiak koráról írt monográfiája, illetve az ezt követő, összefoglaló jellegű magyar történetek alapozták meg, ahol az ún. Vegyes-házbeli királyok sorában a Hunyadiak a nemzeti irányzatot képviselték. A Hunyadi kultusz képi megjelenítésének alapkélléke lett a vajdahunyadi vár is, amely fokozatosan ikonszerűvé vált.¹²⁷ Sőt Vajdahunyad nem csak a Hunyadiaknak lett egyik ikonja, hanem általában a középkori várépítészetnek is. Egyfajta ideálképet testesített meg

¹²¹ Möller István. A zsámbéki templom. Technika 6 (1925): 76-77.

¹²² KÖH. Kézirattár. MOB iratok 22/1893.

¹²³ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 130/1895; 134/1895.

¹²⁴ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 25/1896.

¹²⁵ Forster: Műemlékek védelme 36.

¹²⁶ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 166/1900.

¹²⁷ Keserü: Várabrázolások 232-235.

abban a korban, így nem csoda, hogy Kreuzenstein várának eszmei forrása lett, vagy, hogy bekerült a német építészet kézikönyvének képi anyagába.¹²⁸ A millenniumi kiállítás legreprezentatívabb pavilonját képező történelmi műemlékcsoport részeként szintén ott találunk belőle egy szeletet. Alpár Ignácot első sorban a vár Új kaputornya és az erkélysoros palotaszárny ihlette. A műemlékcsoport népszerűségét mi sem tükrözi jobban, hogy ez a pavilon kisebb módosításokkal maradandóan is megépült (befejezve 1904-ben), illetve egyszerűbb változata része volt az 1900-as párizsi világkiállításnak.¹²⁹

A nagy ünnepek közepette vár több helyen is megrongálódott: 1897-ben a palota fedélzete, majd pedig az északi szárny fala, különösen a Mátyás-loggia, amelyre a csatorna vize folyt. Az északi szárny helyrehozatalával – ahol paradox módon eddig a legtöbb beavatkozás történt - újból Möllert bízta meg, aki 1901-től apró lépésekben folytatta az 1895-ben abbamaradt restaurálást.¹³⁰

A Möller által összeállított első költségvetés a következő tételeket tartalmazta:

1. A várfalak javítása (18 969 korona)
2. Az Aranyház belső helyreállítása (24 854 korona)
3. Az Aranyház tetőzetének és mennyezetének a helyreállítása (15 000 korona)
4. A Mátyás-loggia évtizedek óta abbamaradt helyreállítása és kifestése Székely Bertalan által (14 540 korona)¹³¹

1902-ben a MOB egy albizottságot küldött ki a helyszínre, hogy felmérjék a további teendőket. Új stratégia kidolgozására volt szükség, amelynek végső célja az elvégzendő munka egyértelmű meghatározása és a pontos költségvetés összeállítása volt. Mindenki számára egyértelmű lehetett, hogy az 1880-as években Khuen alatt követett rendszer, amikor a kultuszminisztérium által kiutalt csekély összegből próbáltak gazdálkodni, határos eredményre nem vezethetett. Ahhoz az első stratégiához kellett visszafordulni, amely Schulcz korában volt érvényben, vagyis az állami költségvetésből kellett nagyobb pénzüsszeggel garantálni a munka folytatását. A MOB tehát javaslatot állított össze, amely az Aranyház tetőzetének a helyreállítására, az Új kaputorony helyreállítására és a palotában még hátralevő munkálatok befejezésére igényelt anyagi fedezetet. A pénz folyósítása azonban váratott magára, miközben 1905-ben ledőlt a Huszárvár 17 m hosszú falszakasza. Végül 1907-ben

¹²⁸ Mindkét esetben minden bizonnyal a Wiener Bauhütte rajzai játszhattak fontos szerepet. Handbuch der Architektur. II.4.II. kötet. 1908 (2. kiadás), 81-83, 276-277, 363-364. Runkelstein vára: Elisabeth Crettaz-Stürzel: Network à la Wilczek. Burgenrenaissance um Schloss Vaduz im Herzen Europas (1870 bis 1914). *Burgen und Schlösser* 45.1 (2004): 45.

¹²⁹ Sisa 2004 147.

¹³⁰ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 180/1901.

¹³¹ MMI 164.

indulhatott meg az újabb helyreállítás. Ebben az évben a vár nagyarányú és végleges restaurálásának céljára, ismét az állami költségvetésből, 490 000 koronát különítettek el hét évre leosztva. A munkálatok vezetésével Möller Istvánt bízták meg, aki ugyanabban az évben kezdte meg a gyulafehérvári székesegyház helyreállítását is.

3.3. Möller István (1907-1917)

Möller lényegében a már 1901-ben rögzített feladatok befejezését vállalta, azaz a vár északi szárnyának a helyreállítását, a várfal és az ehhez kapcsolódó tornyok javítását, illetve az 1870-es években végzett munkálatok alkalmával elkövetett hibák kiküszöbölését. Hét év állt a rendelkezésére, amelynek lejártá történetesen az első világháború kitörésével esett egybe.

Székely Bertalannak a loggiával kapcsolatos kifestési javaslatát egyszer már visszautasította a MOB 1890-ben. 1901-ben, amikor ismét Möller lett a vár műépítésze, a magyar történelmi és monumentális festészet e nagy egyénisége újabb javaslatot készített immár a Csodaszarvas legendáját véve alapul.¹³² Ebben az ügyben a legnagyobb gondot az okozta, hogy valójában senki nem merte vállalni a felelőséget az eredeti falképek eltávolításáért. Végül 1902-ben a bizottság azt a döntést hozta, hogy az árkádok freskóit érintetlenül hagyják, a szemközti falon található címersorozat pedig, mivel ezt az 1870-es években amúgy is károsították, leszedik, ezáltal tágas érvényesülési felületet biztosítva Székely Bertalan művének is. A megmaradt falképek lemásolásával Gróh Istvánt bízták meg.¹³³ Ugyanebben az évben Hollenzer és Okos ma már forrásértékű fényképsorozatot készített a várról.¹³⁴ A címerfal kifestett vakolatát Möller valóban eltávolította, a Csodaszarvas legendája azonban sosem került kivitelezésre.

1907-1913 között kifejtett tevékenysége során Möller igyekezett az eredeti tervhez tartani magát, ami nem volt könnyű feladat, mivel a kormány nem minden évben utalta ki az ígért pénzösszeg egészét. A mostani munkálatok során derült fény milyen értékes műrészletek lettek elpusztítva az előző helyreállítások alkalmával: ezek sorra kerültek elő az Aranyház és a déli szárny területén elbontott falazatokból. Möller lépten-nyomon szembesült elődeinek rosszul kivitelezett vagy a valóságtól elrugaszkodó munkáival, a hibák kijavítása pedig munkásságának nagy részét kötötte le. Lényegi beavatkozásra az Aranyházon és a Mátyás-

¹³² Lyka Károly: Székely Bertalan új kartonjai. Művészet 1 (1902): 1-10. Hessky: Székely Bertalan 59-64.

¹³³ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 342/1903.

¹³⁴ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 469, 544/1902. Nagy részük közölve Möller monográfiájában.

loggia került sor. Megváltoztatta az Aranyház térbeosztását és új tetővel látta el megszüntetve az udvarra tekintő oromzatokat. Megváltoztatta a Mátyás-loggia udvari homlokzatának Steindl által megalapozott arculatát is: felszámolta a homlokzatot vízszintesen tagoló párkányokat a pilléreket pedig egészen a főpárkányig vezette, ami által a homlokzat vertikális tagolása vált egyeduralkodóvá. A főpárkány alatt neogótikus frízt vezetett végig. Munkásságának lényegi megvalósítása a Mátyás-loggia feljárati lépcsőjének a megépítése volt. Elkészítette az emeleti folyosó famennyezetét és, mint említettem, leszedte az itt található címersoros vakolatot, a falat pedig konszolidálta. Falazatjavításokra és esetenként pártázatos fal kialakítására került sor a Tárháznál, a Hídvédbástyánál, a Kínzóbástyánál, a tornyoknál és a még szabadon maradt várfalszakaszokon. A Muniós-bástyát kiürítette és megtalálta a déli szárnyban a Hunyadi János első várának vélt bejáratát, amely idáig be volt falazva.

Möller rendszerint mindegyik korszak építészeti jegyét tiszteletben tartotta, nincs tudomásunk arról, hogy valamilyen eredeti részletet elpusztított volna. Az, hogy a már korábban tönkretett részleteket helyesen restaurálta-e vagy sem az külön kérdés, ami több esetben kétségbevonató: tulajdonképpen ő már semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezett a "helyreállított" pártázatok vagy a loggia főpárkányát és frízét illetően.

1914-ben, amikor újból aktuális lett a kultuszminisztériummal kötött szerződés felújítása, Möller beismerte, hogy valójában csak most tudja egyértelműen megfogalmazni a helyreállítás konkrét tennivalóit, illetve az ehhez szükséges anyagi fedezetet. Javaslatát a következő tételre tartalmazta:

1. Az É-i rész (Aranyház, Mátyás-loggia, Tárház-, Hídvéd-, Kínzóbástya, Hímes torony és nagy sisakja, mivel veszélyezteti a torony falát). Előirányzott költség: 147 102 korona beleértve az 1913 évben végzett munkák 46 034 korona költségét.

2. A Muniós és Daboló bástyák rendezése, a Bethlen Gábor idejében épült idomtalan „mulató” terasse lebontásával, mi által a Hunyadi János első építkezéséből származó várfal láthatóvá válik és védőfolyosójával helyreállítható lenne. Előirányzott költség 43 889 korona.

3. A kápolna és sekrestyéjének helyreállítása, jelesül a Bethlen Gábor által lebontott eredeti boltozat rekonstrukciója és a kápolna külsejének a megállapított nyomok alapján eredeti állapotába visszaállítása. Előirányzott költség 108 438 korona.

4. A keleti torony helyreállítása az 1854. évi tűzvész előtti és utáni fényképek figyelembevételével és a torony fennálló alsó részében a már végzett helyreállítási munkák alkalmából felfedezett lőkamra restaurációjával. Előirányzott költség 32 188 korona.

5. *A Bethlen traktus helyreállítása. A Steindl-féle Bethlen-loggia és a Bethlen Gábor által épített, ma üres és disztelen emelet kiépítése mellőzendő és a várfal régi pártázata és védőfolyosója a felderített biztos nyomok alapján helyreállítandó. Előirányzott költség 123 290 korona.*

6. *A Régi kaputorony helyreállítása a Fehér bástya lebontásával. Előirányzott költség 85 970 korona.*

7. *A Zólyomi-szárny és a déli bástya helyreállítása. A Bethlen Gábor által épített két emeletnek belső kiépítése. A háztető kisebbé tétele, hogy a Mátyás loggiából a kilátás szabadabbá váljék. Előirányzott költség 125 387 korona.*

8. *A Nebojsza-torony helyreállítása. Előirányzott költség 46 185 korona.*

9. *A Nagy Kaputorony. Az előző helyreállíts által épített emeletnek és a rajta nyugvó óriási sisaknak eltávolítása. Előirányzott költség 69 442 korona.*

10. *Felső lovagterem, Hunyadi-loggia, csigalépcső. A Hunyadi loggia gyarló módon restaurált részének lebontása és az előkerült kövekből restaurálása. A lovagterem helyreállítása a legnehezebb feladat. Előirányzott költség 400 524 korona.*

11. *Kapisztrán torony. Előirányzott költség 18 203 korona.*

12. *Hidak helyreállítása. Előirányzott költség 65648 korona.*

A teljes költség 1 266 272 korona lett volna, amiből levonódik az 1913-ban elvégzett munka (46 034 korona). Möller ezt hozzávetőlegesen 10 év alatt kivitelezhető tervnek tekintette, befejezését 1924-re tervezte.¹³⁵ Az 1914 elején megvitatott tervről akkor még senki nem sejtette, hogy egy végzetes háború nem csak a terv véglegesítését fogja megakadályozni, hanem magának a műemléknek az elvesztését eredményezi.

Möller javaslatából az a szomorú következtetés vonható le, hogy a több évtizedes helyreállítási munkálatok lényegében egyetlen egy épületszárny végleges befejezését sem eredményezték. Különben Möller is ugyanazokhoz a részekhez nyúlt, amelyeket elődei is megpróbáltak helyreállítani. Úgy látszik minden restaurátor a vár ugyanazon részeinek a bővületébe esett, más szárnyakhoz szinte egyáltalán nem nyúltak.

A világháború kirobbanását követően Möller javasolta a munkálatok beszüntetését és egy ör állítását.¹³⁶ A helyreállítás leállása hosszabb folyamat volt. 1915-ben, a Möller legfontosabb segédjeként tevékenykedő Wágner Sándor építésvezető hadbavonult. Úgy látszik a román hadsereg 1916-os erdélyi bevonulása adta meg a végső löketet a helyreállítás beszüntetéséhez. Möller 1917-ben kapott utoljára tiszteletdíjat, és ugyanekkor javasolta az

¹³⁵ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 136/1914.

¹³⁶ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 602, 648/1914.

állványzat elbontását. Átmeneti állapotnak tartotta ezt a helyzetet. Akkor még nem sejtette, hogy többé nem tér vissza Vajdahunyadra. Ezért a helyreállításra vonatkozó összes rajzot is Vajdahunyadon hagyta. A magyar állam 1920-ig tartott őrt a várban. 1920 decemberében végleg megszakadt minden kapcsolat a magyar kultuszminisztériummal, amikor Buczek József várőr benyújtotta az utolsó pénztári naplót.¹³⁷ A vajdahunyadi vár helyreállításának leállításával kétségtelenül a magyar műemlékvédelem egyik legfontosabb fejezete zárult le. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig ez a vár volt a leghosszabb ideig és a legnagyobb összeggel támogatott magyar állami műemlék-helyreállítás.

4. A két világháború között

1919-ben a román állam már megtette az első lépéseket, hogy intézményes keretet biztosítson az országhoz újonnan csatolt területeken levő műemlékek számára. 1919. július 1-én kibővítették a műemlékek konzerválására és restaurálására vonatkozó törvényt, ami lehetőséget adott az 1892-ben megalakult román Történelmi Műemlékek Bizottsága számára (Comisia Monumentelor Istorice, a továbbiakban CMI), hogy olyan regionális fiókokat hozzon létre, amelyekre a központi bizottság hatáskörét rá lehet ruházni.¹³⁸ Ez maradt érvényben a bizottság 1948-as feloszlásáig. 1923-tól az erdélyi fiókszervezet vezetője Alexandru Lapedatu volt. Az általa kezdeményezett műemlék-inventárium alapját a Magyarország Műemlékei sorozatban megjelent Gerecze Péter-féle jegyzék képezte, amit hamarosan további 24 román műemlékkel bővítettek ki.¹³⁹ Ebben a korszakban számos, az erdélyi műemlékekre vonatkozó jegyzékterv is született, azonban mindössze a száz műemlékek repertóriumra valósult meg Michael Csak kitartásának köszönhetően.¹⁴⁰

A vajdahunyadi vár a Gerecze-jegyzék révén már kezdettől fogva műemlékként volt számon tartva, ez azonban állapotán nem sokat segített. Mint megannyi erdélyi épület, a vár is célpontja lett az új román nemzetállam többségi lakosságának. Például a kohászati üzem munkásainak és a járásbírók alkalmazottainak ujjongása közepette, a várőr fia több alkalommal is kitűzte a román zászlót a Hímes-torony tetején szélkakasként ágaskodó Hunyadi János szobra mellé, amit egyszer éppen a gazdasági és kereskedelmi miniszter

¹³⁷ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 163/1920.

¹³⁸ A CMI 1892 nov. 17-én alakult meg: Cezara Mucenic: Legislația privind monumentele istorice din România, 1892-1992. Revista Monumentelor Istorice LXI.2 (1992): 14-20.

¹³⁹ Az erdélyi műemlékvédelmi tevékenységre 1919 után: Ion Opreș: Protejarea mărturiilor cultural-artistice din Transilvania și Banat după Marea Unire. București, 1988.

¹⁴⁰ Michael Csaki: Inventariul monumentelor și obiectelor istorice și artistice din Transilvania. Cluj, 1923.

honorált meg 1000 lejjel.¹⁴¹ A helyi román nemzeti mozgalom egyik vezére a Vajdahunyadon letelepedett úrgazdag Constantin Bursan volt, aki vagyonának jelentős részét áldozta fel román egyházi és kulturális létesítmények felállítására érdekében. Figyelmét nem kerülte el a vár sem. Az átalakuló vajdahunyadi városképbe sehogy sem illeszkedett a vár piros-fehérvörös mázas tetőzete és neheztelésének hangot adott. Mivel nem volt pénz piros-sárga-kék tetőcserepekre, azt javasolta, hogy cseréljék meg a színek sorrendjét.

A Möller javaslatára bevezetett várőrség intézménye dicséretre méltó módon továbbra is megmaradt. A járásbíró (mostantól judecãtoriu de ocol) is a Huszãrvãrban maradt, igaz közel egy évtizedig megfeledezett bért fizetni. A várnak ez a része különben a város életének organikus részévé vált minekutãn egyes szobãit lakãsként hasznãltãk egyes polgãrok, kertjeit pedig serény kertészek árendãba vették. Ide költözött feleségével a háborút megjãrt Wagner Rudolf is, Möller egykori építészvezetõje, aki 1923-tól lett vár „vãrnagyã”.¹⁴² Szerencsére a szakmãban maradhatott. A CMI építész lett és többnyire a Hunyad megyei mûemlékekkel kapcsolatban jãrt el. Sokat nem tehetett értük, mivel a két vilãghãború között roppant kevés pénzt fordított a román állam mûemlék-helyreállítãsokra. Figyelemre méltó, hogy a kivãltságoltnak mondható épületek között ott volt a vajdahunyadi vár is. A Wagner rendelkezésére álló pénzösszeg azonban oly csekély volt, hogy más pénzforrás után kellett néznie. A vár lakói ugyan fizettek bért, azonban ez nem sokat változtatott a helyzeten, mivel belõle kurrens kiadásokat fedeztek (világítás, kéménytisztítás stb.). A járásbíró azonban jobb pénzforrásnak bizonyult, mivel az évek során ki nem fizetett bér 1928-ban már 150 000 lejt tett ki. A vár sorsát szíven viselõ Wãgner számára ez az összeg roppant fontos volt: „ezzel az összeggel az összes Huszãrvãri épületeket 2-3 év alatt szintén rendbe hozhatjuk és jó karban tarthatjuk. Ha ez sikerül, akkor a jövedelembõl a Huszãrvãr összes épületeit a zsindey javítás helyett cseréppel lehetne befedni, a miãltal a fõvãr tûzbiztonságát emelni, mert folyton rettegek, hogy ha a Huszãrvãr fatetõi kigyúlnãnak, akkor a fõvãr a veszedelemben lenne.”¹⁴³

1928-ban, a bukaresti építészeti egyetem egy diãkcsoportha (Niga Cãlugãreanu, Richard Bordãnache stb.) részletes felmérést készített a várról. Mivel a késõbbi restaurálás során a várnak majdnem minden kõvét megmozgattãk, ezek a rajzok ma már forrásértékûek. Azt az állapotot örökítik meg ahogyan Möller hagyta a várat: a palotaszãrny boltozat nélküli emeleti termével, a kãpolna 17. századi boltozatával, a Piacek Gyula által újjãépített erkélysorával.¹⁴⁴

¹⁴¹ MNITr. Kézirattãr C3/3223.

¹⁴² MNITr. Kézirattãr C3/963-3.

¹⁴³ MNITr. Kézirattãr C3/1833.

¹⁴⁴ A rajzok teljes értékelését nem lehet elvégezni, mivel az eredetileg 39 rajzlapból álló felmérés kisebb töredéke õrzõdött csak meg. A rajzok õrzési helye: Bukarest, Universitatea Ion Mincu, Catedra de istoria si teoria

A CMI erdélyi részlege tervbe vette, hogy a Möller után megszakadt helyreállítást 1929-től folytatni fogja. Összesen 402 955 lej állt a rendelkezésére, amit 11 műemlék javítására fordítottak (Vajdahunyad vára, egy református, egy evangélikus és a többi román templom). Vajdahunyadra 29 742 lej jutott. Ha figyelembe vesszük, hogy Wagner tervei szerint csak a Kapisztrán-torony helyreállítása 120 000 lejt igényelt, könnyel felmérhető, hogy milyen kevés pénzzel kellett gazdálkodnia.¹⁴⁵ A terveknek végül a gazdasági világválság vetett véget. A nehéz helyzetet jól tükrözi, hogy 1933-ig a bérlők képtelenek voltak bérüket kifizetni. Természetesen a járásbíróság sem törlesztette adóságát.

A második világháború utáni rendszerváltás egyik következménye volt a CMI beszüntetése 1948-ban. Ezzel egy különben nem túl fényes korszak zárult le a román műemlékvédelemben. Az átmeneti helyzet szerencsére rövid ideig tartott és a következő évtizedben fokozatosan beindultak a műemlékvédelemben szerepet játszó új intézmények: 1951-től az Akadémia keretén belül működő Múzeumok Műemlékek és Művészeti Emlékek Tudományos Bizottsága¹⁴⁶; 1952-től a Építészeti Emlékek Igazgatósága¹⁴⁷ valamint a restaurálási munkálatokat tervező irodája. Ezt a szerteágazó rendszert 1959-ben szüntették meg, amikor létrejött a Történelmi Műemlékek Igazgatósága (DMI)¹⁴⁸ és a korábbi intézményeket beleolvasztották.

5. Az utolsó nagy helyreállítás kora

5.1. A helyreállításban résztvevő intézmények

Az ötvenes években lezajlott intézményes átrendeződéssel párhuzamosan kezdődött el ismét a vajdahunyadi vár helyreállítása.¹⁴⁹ Az átmeneti helyzet folytonosan rányomta bélyegét a munkálatokra, amelyek rendszerint a megszabott határidőt akár több évvel is túllépték. A

arhitecturii. Castelul Corvinilor - Hunedoara (P. 123/1928).

¹⁴⁵ Constantin Daicoviciu: Dare de seamă asupra lucrărilor Comisiei Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, în anii 1926-1928. Anuarul CMI. Secția pentru Transilvania. 1926-1928. Cluj 1928. 249. Wagner javaslata: MNITr. Kézirattár C3/1835.

¹⁴⁶ Comisia Științifică a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice.

¹⁴⁷ Direcția Monumentelor de Arhitectură.

¹⁴⁸ Direcția Monumentelor Istorice.

¹⁴⁹ A munkálatok dokumentációja, közel negyven iratsomó, a Direcția Monumentelor Ansamblurilor și Siturilor Istorice központi hivatalának irattárában található. Az iratsomók sorszámozva vannak (a továbbiakban ezekre a számokra fogok hivatkozni), ezen belül pedig az iratok és rajzok kronológiai sorrendben vannak elhelyezve.

helyreállításban szerepet vállaló szakemberek sok új problémával szembesültek tervezők, építészek, kivitelezők, művészettörténészek egyaránt.

Az egész ügyletben a vajdahunyadi városi néptanács, mint a helyreállítási munkálatok haszonélvezője, bizonyult a legpasszívabb félnek. A néptanácsnak kellett volna biztosítani a helyreállításban érintett intézmények közti sikeres együttműködést, amit nem tett meg. Sőt még saját alkalmazottal sem képviseltette magát a várnál a munkálatok ideje alatt.

A helyreállítási tervek elkészítésével 1955-től a Városok és Régiók Területrendezésének és Tervezésének Központi Intézete (ICSOR) volt megbízva.¹⁵⁰ A tervezőiroda külön műhelyt működtetett, ahol az ország műemlék-helyreállítási tervei készültek. Korábban a városi tanács mellett működő technikai szolgálat készítette a terveket. Minőségi szempontból elfogadható munkát végeztek, annak ellenére, hogy állandó szakemberhiánnyal küszködtek. A tervekhez első sorban az első világháború után várban maradt korábbi dokumentációt, valamint az Akadémia által kirendelt szakemberek jelentéseit használták fel. A lehetőségekhez mérten időben készítették el a szükséges terveket, viszont a helyreállítási munkálatok építési engedélyezési terveit nem dolgozták ki csak nagyon későn, 1963-ban. Emiatt az Állami Tervezési Bizottság¹⁵¹ csak akadozva utalta ki az igényelt pénzüsszegeket, 1961-től pedig egyáltalán nem. 1956-ban ugyanis, az érdemi munkálatok elkezdésének az évében, a Miniszteri Tanács határozata értelmében, eltérve a jogszabálytól, pénzt lehetett kiutalni rész tervek kivitelezésére is.¹⁵² Ez a határozat viszont csak 1956-ra volt érvényes, amikor Hunyadi János halálának ötszáz éves évfordulója alkalmából sürgős volt a vár helyreállításának az elkezdése. A továbbiakban a Miniszteri Tanács határozatát évente fel kellett újítani, aminek késése következtében komoly anyagi gondokkal szembesült a kivitelező vállalat.¹⁵³ Az ICSOR másik hiányossága az állandó képviselő biztosítása volt a várnál. Erre nagy szükség lett volna mivel ilyen jellegű munkát a kivitelező vállalat még nem végzett. Az állandó képviselő hiányában több munkát meg kellett ismételni, sőt már korábban restaurált épületek károsítottak meg. A palotaszárny tetőzetének javítása alkalmával a kiemelt gerendákat a földszinti terem még be nem fedett boltozatára dobták, ami által a boltozat több helyen megrepedt.

Az egy évtizedet felölelő tényleges helyreállítás alatt (1955-1965) több vállalatot bíztak meg a munkálatok kivitelezésével. Az első a helyi (vajdahunyadi) építkezési vállalat volt. Miután 1953-ban elkészült nem csak a vár két bejárati hídjának, hanem a kápolnának és

¹⁵⁰ Institutul Central pentru Proiectarea și Sistematizarea Orașelor și Regiunilor.

¹⁵¹ Comitetul de Stat al Planificării.

¹⁵² DMI. Kézirattár 5431/1956. szept. 7.

¹⁵³ A rosszul fizetett munkások és a mesterek között feszült hangulat alakult ki: 1957-ben a munkások három mestert súlyosan megvertek, az egyik két hetet ült a kórházban (DMI. Kézirattár 5433/1957. ápr. 5).

a palotaszárny emeleti termének is a restaurálási terve a vállalat tartózkodott a megbízatás elvállalásától, álláspontját azzal indokolva, hogy technikai és szakemberek szempontjából is a munka meghaladja képességeit. Ugyanis ha a hidak javítását elvállalja nagy volt a valószínűsége, hogy kénytelen lesz a további terveket is kivitelezni. Végül a műemlékvédelmi igazgatóság perrel fenyegető felszólítása következtében volt csak hajlandó rendbe hozni a főbejárati hidat.¹⁵⁴ A kápolna és a palotaszárny helyreállításával azonban egy jobban felszerelt vállalatot kellett megbízni. 1956 elején, amikor a Hunyadi-ünnepség aktuális kérdés lett, az a 4. Építkezési Tröszt jött számításba, amelyik a szomszédban fekvő kohászati kombinátot is építette. A nyár folyamán azonban a választás a 3. Építkezési Trösztre esett. 1956. augusztus 8-án a helyi néptanács velük kötötte meg a szerződést, és ezt erősítette meg a Miniszteri Tanács is. A terv olyan munkacsoport kialakítását célozta meg a trösztön belül, amelyik a vajdahunyadi példán tanulva, jártasságot szerezzen a műemlék-helyreállításokban. Amint a műemlékvédelmi hivatal jelentéseiből kiderül, munkájukkal szemben számos minőségi és gazdasági kifogás merült fel. Különösen az elköltött pénz elszámolásával voltak gondok, míg végül a helyreállítást irányító két mestert 1957 végén őrizetbe vette a rendőrség.¹⁵⁵ Ezt követően a tröszt műhelye átkerült Bukarestbe úgy, hogy a restaurálásban szerzett jártasságukat kamatoztatni a továbbiakban már nem volt alkalmuk. Egy nem kívánt szünet következett a helyreállítás menetében, ami alatt ismét a helyi építkezési vállalat került előtérbe. Ez azonban a vár siralmas állapotának ellenére, bölcs megfontolásból, inkább a vár kerítésének az elkészítéséhez állt neki. 1959-től új építkezési vállalat folytatta a munkát, amelyik elnyerte úgy a tervezőiroda, mint a műemlékvédelmi hivatal elismerését.¹⁵⁶ Ez végezte el többek között a palotaszárny emeleti termének is a helyreállítását, ami nagyjából a restaurálás legbonyolultabb szakaszának a lezárását jelentette.

A munkálatok felügyelője és egyben a tervek jóváhagyója a DMI volt. A felügyeleti munkát a restaurálás egész időtartama alatt Gheorghe Niculescu építész végezte, és sok esetben ő képviselte azt a kohéziós erőt, amit a helyi tanácsnak kellett volna képviselni. Évente több jelentést írt a munkálatok menetéről, és gyakorlatilag ezekből értesülünk a várnál végzett helyreállítás számos elégtelenségéről is. Valójában a DMI-t tekinthetjük a restaurálást mindvégig szorgalmazó és felügyelő intézetnek.

¹⁵⁴ DMI. Kézirattár 5431/1956. jan. 26.

¹⁵⁵ DMI. Kézirattár 5458/1961. márc. 10.

¹⁵⁶ A DMI jelentése: DMI. Kézirattár 5458/1959. okt. 7.

5.2. A helyreállítási munkálatok menete

Az első világháborúig végzett, több évtizedre kiterjedő helyreállítás ellenére a második világháború után a vár megint jelentős javításokra szorult és alig látszottak a korábbi munkálatok eredményei. Az újabb helyreállítás megkezdése előtt Vajdahunyad város főépítésze részletes jelentést írt a vár állapotáról.¹⁵⁷ A jelentés szerint a várat raktárnak használták, ahol gabonaféléket, burgonyát és cementet tároltak. A lovagteremben, az esős időben kiöntött két vagon cement megkötött és teljesen elfedte a Möller által helyreállított padlóburkolatot. A palotaszárny melletti csigalépcső nem volt használható, mivel fából készült lépcsőfokai tönkrementek, boltozata beomlott. A vár szinte megközelíthetetlen volt, főbejárati hídjának burkolata teljesen tönkrement, a hátsó hídnak csak pillérei álltak. A vár védelmi övezete tisztázatlan maradt, különösen a rohamos léptekkel bővülő szomszédos kohászati kombináttal szemben. A vár mellett létesített és a kombináthoz tartozó dolomit gyár már-már a vár épségét veszélyeztette: építése alkalmával, a robbantások következtében, a vár fala és tetőzete több helyen megsérült. A Hímes torony tetejébe egy nagy zászlót helyeztek, az akkor eltávolított tetőcserepeket azonban nem rakták vissza. A sok helyen megrongálódott tetőzet miatt a beszivárgó esővíz a még létező falképeket is veszélyeztette, a befolyt víz pedig felgyülemlt a termekben. A robbantások következtében az Új kaputorony és a Hímes torony fala több helyen súlyosan megrepedt, a Bethlen-szárny árokfelőli fala pedig kidőléssel fenyegetett. A Nebojsza toronyhoz vezető híd nem felelt meg a biztonsági előírásoknak. Az ablakok nagy része nem volt beüvegezve vagy be lett törve. A Huszárvár épületeiben körülbelül huszonnégy család lakott, többnyire a kombinát munkásai, akik semmilyen karbantartási munkát nem végeztek saját lakrészükön. A Huszárváron ment keresztül az az út is, amelyik összekötötte a kombinátot a Zalasd menti bányákkal. A Medveárkot lövészeti gyakorlóterepnek rendezték be, és sokszor megtörtént, hogy céltáblaként használták a vár ablakait, tetőcserepeit és falát. A lényeges problémák mellett kisebbek is felmerültek: a városban folyó építkezésekből származó törmeléket a vár tövébe hordták, a vár körüli fákat a tél folyamán a lakosok kivágták, a látogatók pedig szuvenír gyanánt magukkal vittek színes tetőcserepeket, ablakszemeket sőt faragott köveket is.

A helyreállítási munkálatok kezdeményezése a helyi néptanács részéről jött 1951 októberében.¹⁵⁸ A kezdeményezést az váltotta ki, hogy a főbejárati híd faburkolatának

¹⁵⁷ DMI. Kézirattár 5431/1955. okt. 2.

¹⁵⁸ DMI. Kézirattár 5431/1951. nov. 11.

elkorhadása következtében a vár látogathatatlanná vált. Úgy látszik a számos elégtelenség közül végül ennek volt meggyőző ereje. A helyreállítási tervek elkészítését és a kivitelezést is helyi szinten oldották meg. A tervek kiterjedtek úgy a főbejárati, mint a hátsó bejárati hídra is, valamint egyéb falazási munkálatokra. Mivel a tervek szakmai szempontból kifogásolhatóak voltak a DMI két rendben is elutasította őket, míg végül 1955. április 21-én elfogadta a harmadik változatot. A javasolt helyreállítás, a főbejárati híd esetében, Ligeti Antal és Wagner Sándor festményét vette figyelembe (Mátyás király hazatérése a vadászatról, 1872), míg a hátsó híd esetében egy 18. századi metszet szolgált mintául.¹⁵⁹ Hosszas huzavona után 1955 nyarán elkészült a főbejárati híd, azonban, mint utólag kiderült, nem a jóváhagyott terveknek megfelelően: két hosszanti vasgerenda helyett csak egyet fektettek le, rontva a híd biztonságán.¹⁶⁰ A hátsó híd helyreállítása jobban elhúzódott és csak 1957-ben készült el a 3. Építkezési Tröszt kivitelezésében.

Korán felmerült a vár védelmi övezetének a kérdése is. 1956-ban Vajdahunyadot ipari várossá nyilvánították és a kohászati kombinát olyan politikai támogatásnak örvendett, amelyikkel szemben a műemlékvédelmi hivatal nem vehette fel a versenyt. A rohamos léptekkel terjeszkedő kombinát a vár közvetlen közelébe került: mellette dolomit gyárat létesített, a Szent Péter hegyen kőbányát működtetett, a Zalasd menti bányákhoz vezető út pedig a Huszárvár udvarán ment keresztül. A DMI által 1954-ben jóváhagyott védelmi övezet azt feltételezte volna, hogy a kombinát szüntesse meg a dolomit gyárat, mivel az a vár épségét is veszélyeztette, szüntessék meg a Szent Péter hegyen a kőbányászatot és csatolják ezt is a védelmi övezethez, mivel régészeti és a panoráma szempontjából is kulcsfontosságú terület volt, továbbá tervezzenek kerülőutat a Huszárvaron keresztül vezető helyett, és a város irányában bontsák le a lakóházakat egészen az Egregy patak vonaláig, ahol parkot létesítenének. A kerülőút kivételével a terv illuzórikusnak bizonyult és nem valósult meg belőle semmi. A dolomit gyár lebontása a nehézipari minisztériumnak több millió lejébe került volna, és ezt kerekén visszautasította.¹⁶¹ A DMI annyit ért el a minisztériumnál, hogy a gyár kivitelezése, végső formájában, kevésbé zavarta a várra való rálátást.

Az 1956 év jelentős volt a helyreállítási munkálatok tekintetében is. Hunyadi János halálának ötszáz éves évfordulója alkalmából a Román Akadémia tervbe vette egy közös ünnepség megrendezését a Magyar Tudományos Akadémiával, valamint egyéb meghívottakkal Bulgáriából, Jugoszláviából, Albániából, Csehszlovákiából és Lengyelországból. Az ünnepség része lett volna a vajdahunyadi vár megtekintése is. Az

¹⁵⁹ DMI. Kézirattár 5431/1956. jan. 26.

¹⁶⁰ DMI. Kézirattár 5433/1956. márc. 19.

¹⁶¹ DMI. Kézirattár 5434/1957. május 8.

Akadémia még januárban intézkedett a munkálatok megkezdése érdekében: „a helyreállítást úgy kell tervezni, vezetni és végezni, hogy akkor (ti. szeptemberben) az egész vár látogatható legyen, a látogatók pedig vegyék észre, hogy egy fontos munkáról van szó, amely komolysággal van végezve, tudományosan összeállított terveknek megfelelően, amelyek rövidesen lehetővé fogják tenni az értékes műemlék teljes restaurálását és forgalombahelyezését...” A várat „köztársasági jelentőségű műemléknek” nevezték. Az Akadémia a következő embereket bízta meg a munkában való részvétellel: Virgil Vătășianu művészettörténészt, Ștefan Balș építészt és David Prodan történészt.¹⁶²

Hogy a nagy helyreállítási tervből nem sok fog megvalósulni a szeptemberi látogatásra az hamarosan kiderült, és ennek megfelelően egy kétlépcsős tervjavaslat született: szeptember 10-ig a nagyon sürgős konszolidációs munkát kell elvégezni, ki kell takarítani a várat és megszüntetni a Huszárváron keresztülvezető utat, majd ezt követően kerülne sor a tulajdonképpeni érdemi munkára.¹⁶³ Az általános helyreállítási tervjavaslatban a következő tételek szerepeltek: a védelmi övezet tisztázása, útszabályozás, az Új kaputorony, a kápolna, a palota, a Bethlen-szárny, az északi szárny, a Nebojsza torony és folyosó, valamint a Kapisztrán-torony restaurálása, tetőzetjavítás, takarítás.¹⁶⁴ Mivel a helyi néptanács alig augusztusban szerződtette a kivitelező céget (3. Építkezési Tröszt) gyakorlatilag nem maradt már idő az első szakaszban foglalt tervek elvégzésére sem.

A Hunyadi-ünnepségre való nagy készülődés közepette a vár kérdése politikai színezetet is kapott, ez pedig hozzájárult, hogy kormány szinten is döntés szülessen a vár sorsáról. Erre azért is volt szükség, mivel a vár helyreállítása eleve több minisztérium bevonását feltételezte. A Miniszteri Tanács 1956. szeptember 7-én döntött a vár ügyében.¹⁶⁵ Ennek értelmében:

1. az Építkezésügyi Minisztérium gondoskodik egy saját költségvetéssel rendelkező műhely létrehozásáról a 3. Építkezési Tröszt keretén belül
2. a vajdahunyadi néptanács elvégzi a várba költözött lakosok kilakoltatását, valamint lakást biztosít a munkások részére
3. a vár védelmi övezetéről harminc napon belül döntenek
4. az Erdészeti Minisztérium gondoskodik az ültetvényekről
5. a tervezőiroda összeállítja a szükséges dokumentációt és a helyszínen felügyeli a tervek kivitelezését

¹⁶² DMI. Kézirattár 5431/1956. jan. 31.

¹⁶³ DMI. Kézirattár 5434/1956. jún. 20.

¹⁶⁴ DMI. Kézirattár 5433/1956. júl. 31.

¹⁶⁵ A Miniszteri Tanács 1956/1798-as határozata: DMI. Kézirattár 5431/1956. szept. 7.

6. mind a tervezőiroda, mind az építkezési tröszt külső munkatársakat is alkalmazhat
7. a Fémipari Minisztérium köteles megszüntetni a vár tövében kialakított szeméttelületet és kidolgozza a dolomit gyár elköltöztetésének a tervét
8. engedélyezik a meghosszabbított munkanapot (10 óra/nap)
9. az építkezéshez szükséges anyagok beszerzésében érdekelt minisztériumok kötelesek a legrövidebb idő alatt átutalni azokat
10. a Külkereskedelmi Minisztériumot felhatalmazták a hiányzó termékek importjának a feladatával
11. a helyreállítási munkálatoknak első szakaszát 1956. szeptember 9-ig kell lezárni
12. a hatékonyság érdekében létrehoznak egy koordinációs parancsnokságot a DMI vezetése alatt
13. az Építkezésszügyi Minisztérium köteles intézkedni a munkálatok azonnali elkezdéséről.

Amint az a későbbiek során kiderült, a Miniszteri Tanács határozatában foglaltak maximalista tervnek bizonyultak és csak kisebb részben valósultak meg. A kilakoltatás többéves erőfeszítést vett igénybe, a védelmi övezet tisztázására csak 1957-ben került sor, a dolomit gyár soha nem lett elköltöztetve, a tíz órás munkanapot nem alkalmazták, a tervezőiroda állandó felügyelete pedig elmaradt. A szovjet mintára visszamenő koordinációs parancsnokság viszont jó ötletnek bizonyult, mivel ez tömörítette magába a néptanács, a tervezőiroda, a DMI és a tröszt képviselőit. Ritkán ült össze, többnyire akkor, amikor a munkálatok nem megfelelő ütemben haladtak, vagy valami okból leálltak. Ilyen helyzet alakult ki már 1956 őszén a szeptemberi ünnepeket követően. A konferencia vendégeinek távoztával a vár iránt való állami érdeklődés is szertefoszlott, egyedül a DMI maradt a helyreállítás hűségese szorgalmazója. Végző soron azt mondhatjuk, hogy az 1956-os év a tervek éve volt, azok kivitelezésére egyáltalán nem került sor.

A helyreállítási munkálatok tulajdonképpen 1957-ben kezdődtek el. Ebben az évben végezték el a kápolna és a Bethlen-szárny nagy részének a restaurálását, valamint a Huszárvárnál apróbb kisebb beavatkozásra került sor. Szintén most készült el a teherforgalmi kerülőút, amelyik korábban a Huszárváron vezetett keresztül.

A kápolna az ötvenes években végzett restaurálás egyik próbakövének bizonyult. A legnagyobb gondot a boltozat kérdése okozta: tartsák meg azt a 17. századi másodlagos boltozatot, amely 1,5 méterrel alacsonyabb volt az eredeténél, vagy állítsák vissza az eredetit az ennek megfelelő ablakokkal együtt? A helyreállítási terv legkorábbi változata 1953-ban

készült el.¹⁶⁶ Ez az egyszerűbb és kevésbé költséges megoldást tartalmazta, vagyis a jelenlegi állapot megtartását, és egyedül a karzat feletti boltszakasz magasítását vette tervbe a forgalom megkönnyítése érdekében. A kápolnával kapcsolatban 1956-ig nem történt semmilyen fejlemény. Mikor Virgil Vătășianu az Akadémia kinevezte a helyreállítással kapcsolatos szaktanácsadónak, ez még júniusban jelentést írt a korábbi terv helytelenségével kapcsolatban.¹⁶⁷ Vătășianu szigorúan ragaszkodott az eredeti állapot visszaállításához és végül akaratát sikerült elfogadtatnia. A végleges terv elkészítése előtt Octavian Floca régészeti ásatást végzett itt, amelynek során megtalálták a kápolna eredeti járósíntjét. Továbbá falkutatást is végeztek a gyámkövek eredeti fekvésének tisztázása érdekében. Mivel a kápolna padlásterében megőrződött az eredeti boltozatindítás, valamint megtalálták a gyámkövek eredeti helyét, nem volt nehéz a 15. századi állapot visszaszerkesztése. A helyreállítás során tehát, a szentélyben és a hajóban egyaránt visszaállították a 15. századi boltozatot, megtartva az eredeti gyámköveket, záróköveket és bordákat.

A Bethlen-szárny gyors beavatkozást igényelt. Ez volt a vár egyik legrosszabb állapotban levő része, ahol addig semmilyen helyreállításra nem került sor. A beszakadt boltozatok miatt az emeleti termek gyakorlatilag járhatatlanok voltak. Amint Vătășianu egyik jelentéséből kiderül, a szárny árokfelőli fala kidőléssel fenyegetett.¹⁶⁸ A tervek tartalmazták a falazatjavítást, a földszinti és emeleti termek boltozatának és padlózatának a javítását illetve kiegészítését, a galéria Steindl által épített lépcsőjének konszolidációját, valamint Vătășianu javaslatára a kútház lebontását. Ez utóbbi szintén az eredeti állapot visszaállítását célozta meg, ami által felszabadult volna a kápolna déli fala. A terv csak részben valósult meg: a földszinti szobákat teljes mértékben restaurálták, ugyanis ide tervezték a vár lapidáriumát, a szobák boltozatára vasbetonburkolatot öntöttek majd erre helyezték az emeleti terem padlózatát. Az emeleti terem restaurálását szintén befejezték, viszont a mellette levő szoba padló nélkül maradt. A kútházat elbontották, ennek boltozatindítását pedig a Bethlen-szárnyhoz kapcsolódó tanúfalban megtartották. A sorozatos tűzvészek következtében az itteni szobák és termek eredeti díszítése (stukkók és kazettás mennyezetek) tönkrement, gyakorlatilag ma már teljes mértékben elveszettek tekinthetők.

1957 novemberében a kormány 2111-es határozata értelmében a 3. Építkezési Tröszt Bukarestbe költözött. A várnál dolgozó műhely semmilyen előkészület nélkül hagyta el a telepet, ami nagy törést jelentett a helyreállítási munkálatok folyamatában. Mire valamelyes tapasztalatot szerzett a vállalat ilyen jellegű munkákban, kénytelen volt otthagyni a telepet

¹⁶⁶ DMI. Kézirattár 5433/1953. okt. 31.

¹⁶⁷ DMI. Kézirattár 5434/1956. jún. 20.

¹⁶⁸ DMI. Kézirattár 5434/1956. ápr. 6.

akkor, amikor még hátravolt a legkényesebb rész: a palota emeleti teremének a helyreállítása. 1958-ban csak kisebb beavatkozásra került sor. Elkészült a hátsó bejárati híd, valamint a várat övező kerítés. Az történt ugyanis, hogy szakavatott kivitelező hiányában egyik helyi vállalatra erőszakolták rá a munka folytatását. Ez azonban a kevésbé igényes munkának, a kerítésnek állt neki, annak ellenére, hogy fontosabb tennivaló is lett volna: a villámhárítók szerelésekor kibontott tetőcserepeket nem helyezték vissza, az esővíz pedig kompromittálta az eddigi munkálatokat. Szintén 1958-ban végezték el képzőművészek a freskók restaurálását.¹⁶⁹ Ez vonatkozott a loggia és az emeleti palotaterem falképeire egyaránt. A restaurálás során a képek kiegészítése az eredeti színekkel azonos árnyalatban történt, amit egy későbbi bizottság kifogásolt és elrendelték egy világosabb árnyalat alkalmazását. A bizottság kérte továbbá, hogy a Möller által eltávolított címensor még megmenthető részeit szintén helyezték vissza a falra. A freskók jelenlegi állapotát véve figyelembe a restaurálás nem mondható sikeresnek. A címerek visszaállítása nem történt meg, ma már pedig ezek véglegesen elvesztek. A palotaterem falképeit az ottani boltozat helyreállítása előtt restaurálták, aminek következtében a boltozat készítése során a letisztított falképeket ismét megrongálták.

1959-ben végül sor került a restaurálás második próbakövére, a palota felső termének a helyreállítására. Az első tervet még 1953-ban dolgozták ki a kápolna terveivel egyszerre. Szándékukban állt a 15. századi boltozat visszaállítása, az udvarra tekintő és az erkélysor feletti ablakok kibontása, az erkélyek és az ezeket összekötő folyosó boltozatának a visszaállítása, a palotaszárny tetőzetének alacsonyítása. A konszolidációs terv értelmében a boltozatot betongyűrűbe foglalják, amit hevederpánttal kötnek össze a bolthátakon keresztül. A boltozat eredeti szerkezetével kapcsolatban azonban hamarosan nagy vita bontakozott ki. Itt ugyanis nem maradt annyi támpont mint a kápolna esetében, és a még Schulcz Ferenc által elbontott osztófalakból nyert, és a felső tere boltozatához tartozó faragott kövek (bordák, zárókövek, gyámkövek) úgy látszik időközben elkallódtak. Mindössze egy pillérlábazatot találtak a kőtárban, amelyről azt feltételezték, hogy a felső terem pillérének a lábazata, de valójában az alsó teremből származott. A vitát különösen a bordák csatlakozásának módozata a pillérekhez és a gyámkövekhez váltotta ki. Vătășianu véleménye szerint a bordák gyámkő nélkül csatlakoztak a falhoz, a pillérek pedig nem rendelkeztek fejezettel. Példának a kassai gyökerekre visszavezethető kolozsvári Szent Mihály-templomban található boltozattmegoldást hozta fel, amely hamar elterjedt egész Erdélyben.¹⁷⁰ A másik nézőpontot Oliver Velescu képviselte, aki a régebbi terveket elfogadva az alsó terem mintájára képzelte el a felsőt is.

¹⁶⁹ DMI. Kézirattár 5458/1958. okt. 28.

¹⁷⁰ DMI. Kézirattár 5442/1957. május3.

Mivel 1957 után Vătăşianu úgy tűnik visszalépett, szerepét Velescu vette át, és a tervek végül az ő szemléletét tükrözve készültek el.¹⁷¹ A terem helyreállítására tulajdonképpen már Möller megkezdte az előkészületeket. Az akkor kifaragott bordákat kiegészítették, valamint felhasználták a Möllertől maradt tervrajzokat is. Valójában az alsó teremnek a másolata készült el; a pilléreknek, gyámköveknek és záróköveknek semmi köze a 15. századi állapothoz. Schulcz annakidején említést tett címeres zárókövekről, ma már ezeknek semmi nyoma. Az összes záró- és gyámkövek növényi motívummal díszítettek, és a Román Képzőművészeti Alaptól rendelték meg őket.¹⁷²

A helyreállítás 1961 júliusáig folytatódott, ekkor végleg leállt. Oka az építési engedélyezési terv hiánya volt, aminek következtében az Állami Tervezési Bizottság nem volt hajlandó tovább folyósítani a munkálatokhoz szükséges pénzt.¹⁷³ A terv 1962 decemberére készült el, de csak a következő év augusztusában hagyta jóvá a DMI. A teljes tervben 12 676 000 lejes költségvetés szerepel, amiből addig 7 106 000 lejt költöttek el, tehát maradt még 5 570 000 lej. Még hátravolt a következő épületek restaurálása: a Mátyás-loggia, az eddig teljesen érintetlenül maradt déli szárny, a keleti, déli és nyugati kerek tornyok, az erkélysor és az Új kaputorony. A terv végül csak nem bizonyult jónak, ugyanis nem fogadták el a gáz bevezetését a várba. Új terv kidolgozására volt szükség, amelyik a fával való tüzelést vette figyelembe, ez azonban a költségvetés újraszámítását is feltételezte. A restaurálás 1965-ig halasztódott, amikor megkezdődött annak utolsó szakasza (1965-1968).

Az utolsó szakasz legmélyrehatóbb beavatkozása a Mátyás-loggian történt. A korábbi helyreállítási munkálatok során ezen alaposan kiforgatott építmény, most újabb keresztségen esett keresztül. Udvari homlokzata eredeti arculatának tisztázása szintén hosszas vita tárgyát képezte. Vătăşianu azt a rajzot javasolta kiindulópontnak, amelyik 1867-ben készült és a restaurálás előtti állapotot rögzítette, azzal a kiegészítéssel, hogy az emeleti árkádok nyílásait kristályüveggel üvegezzék be.¹⁷⁴ Velescu a Bajoni-féle inventáriumot véve alapul az emeleten baluszteres korlátot javasolt, míg a földszintet meghagyta jelenlegi állapotában, azaz a Steindl által beépített ablakmásolatokkal.¹⁷⁵ Végül két terv készült: az első variáns baluszteres megoldást javasolt mindkét szinten, a második pedig a jelenlegi állapot megtartását. A DMI az első variánst fogadta el, ami azt jelentette, hogy a földszinten elbontják a három késő gótikus ablakot, az udvarfelőli Steindl-féle ajtókeretet, az emeleti

¹⁷¹ DMI. Kézirattár 5458/1959. febr. 16.

¹⁷² A megrendelés nyolc mennyezeti rozettára (ti. zárókőre), négy sarokgyámkőre, hat gyámkőre és három oszlopfőre vonatkozott: DMI. Kézirattár 5433/1954. júl. 24.

¹⁷³ DMI. Kézirattár 5458/1962. dec. 12.

¹⁷⁴ DMI. Kézirattár 5442/1957. május 3.

¹⁷⁵ DMI. Kézirattár 5458/1961. okt. 26.

árcádok tömör mellvédjét, és az árcádok feletti frízt és főpárkányt, amelyeket Möller tervezett ide. Az árcádokat mindkét szinten bábos korláttal látták el.¹⁷⁶ Noha az eredeti korlát formája nem volt ismert, az emeleti árcád mellvédjének bontása közben megtalálták az egyik pillérhez csatlakozó orsót. Ez a valóban fontos felfedezés azonban nem igazolta az alsó késő gótikus ablakok eltávolítását és az emelethez hasonló alsó árcádsor kialakítását.

Az utolsó szakaszban került sor a déli ún. Zólyomi szárny helyreállítására is. A szárny reneszánsz ablakainak megrongálódott vagy hiányzó részeit kiegészítették, és helyreállították az udvarra néző erkélyét. Valójában itt is két terv készült: az egyik variáns belső lépcsőt tartalmazott, a második variáns pedig külső tornácos lépcsőt, a falban található gerendafészkek nyomán. Végül a belső lépcsős megoldás lett elfogadva. További kisebb munkák: a Medveárokra tekintő négyzetes és háromszögű erkély, különben is már átépített de időközben elpusztult, kifagyott részeit kipótolták; helyreállították a Múciós bástya pártázatát, a Steindl által épített kis saroktornyot elbontották; a keleti bástyát a konzolok szintjéről építették újjá, reneszánsz ablakai és szobájának csillagboltozata tehát nem eredeti; a Bethlen szárnynál állagmegóvásra szorítottak.

A restaurálás egyik legfontosabb megvalósítása a Piacsek Gyula által újraépített erkélysor eredeti állapotának a visszaállítása volt. Az erkélysor címeres gyámkövei, zárókövei és bordái részben megmaradtak, részben pedig ki lettek bontva az erkélysor falából, és ha pontos helyére nem is kerülhetett minden részlet, annyi biztos, hogy az erkélysor részét képezték. A már korábban elkezdett palota emeleti termének a helyreállítását, az udvarra néző három nagy gótikus ablak elkészítésével szintén befejezték. A Kapisztrán-tornyot konszolidálták, boltozatát, kandallóját és kéményét helyreállították. A keleti toronyhoz hasonló állapotban levő déli tornyot szintén a gyámkövek szintjéről építették újra. A kápolna befejezésére szintén most került sor, homlokzatának, ablakainak és támpilléreinek falazatjavításával. Nagyobb beavatkozást igényelt még az Új kaputorony, ahol mindkét emeletének boltozatát és a Steindl által tervezett tetőt újból el kellett készíteni. A helyreállításból nem maradt ki a Nebojsza torony sem, amit újrafedtek.

Az 1955-ban elkezdett restaurálás a legátfogóbbnak bizonyult, kiterjedt a vár csaknem teljes egészére. Ennek ellenére mégsem mondható véglegesnek, mivel a Bethlen- és a déli szárny, valamint a régi kaputorony továbbra is befejezetlen maradt. Ha a helyreállítás szemléletét próbáljuk meghatározni, azt mondhatjuk, hogy meglehetősen purista elvek szerint történt az egész munka. Mindez annak ellenére, hogy a tervekhez csatolt dokumentációban lépten-nyomon az egyes építési korszakok sajátos vonásának a megőrzése volt

¹⁷⁶ DMI. Kézirattár 5458/1962. dec. 12.

kihangsúlyozva. A palota felső terme az alsó terem mintájára készült, és ugyanez történt a loggia mindkét szintjével. Mint láthatjuk Velescu szemlélete győzedelmeskedett, aki egységes jelleget igyekezett biztosítani a várnak. Noha Vătăşianu utalt az ugyanazon épületen alkalmazott eltérő megoldások lehetőségére korai visszalépése szaktanácsadói megbízatásából nézeteinek az elhanyagolásához vezetett.

A vár, jelenlegi állapotában, legértékesebb építészeti részleteinek nagy hányadát elveszítette. Az egymást követő restaurátor nemzedékek így a várat fokozatosan azon műemlékek sorába taszították, amelyek inkább adósai a jelenkor szellemének, mintsem annak a korszaknak, amelyben épültek.

IV. A VÁR RÉSZLETES LEÍRÁSA

1. Várfalak, tornyok

1.1. A belső (korai) várfal

A vár legkorábbi építési fázisával összefüggésbe hozható várfalat Möller azonosította és írta le először (4. ábra). Habár a részletek tekintetében Möller elképzelése e korai várról több helyen is kifogásolható, a várfal azonosítása lényegében jó.

A korai vár ellipszis alaprajzú volt, két hosszanti vége sarokban végződött és armírozással erősítették, amely jól kivehető a déli és az északi oldalon is. Később az északi sarokra építették Hímestornyot, ennek falában azonban egyértelműen elkülönül az armírozott sarok. A későbbi építkezések során a várfalat több helyen visszabontották, áttörték, módosították a vastagságát. Ezzel magyarázható, hogy különböző helyeken mért vastagsága 1,40-1,80 m között ingadozik. Eredeti magassága sem állapítható meg, mivel védőpártázatára utaló nyomok sehol nem maradtak meg. Minden bizonnyal e várfalhoz köthető a délkeleti oldalon, a Régi kaputorony mellett található félköríves záródású, élszedett keretű ajtó. Nincs kizárva, hogy a Régi kaputorony helyén volt eredetileg a vár lovaskapuja, a mellette levő, máig megőrződött kiskapu pedig a gyalogosokat szolgálta ki.¹⁷⁷ A várfal délnyugati oldalán Möller másik ajtókeretet is kibontott, ő ezt tekintette a korai vár főbejáratának. Valójában a 15. század közepére, második felére datálható ajtókeret szárkövérről van szó és nincs köze a korai várhoz.

E korai várfal legzavarosabb szakasza a palotaszárny területére esik. A palota alatt Möller valójában csak két pillér (második és ötödik) alatt talált korábbi falalapozásokat. Ezeket 1884-ben kutatta meg, a leletről dokumentációt is összeállított, amely sajnos nem maradt meg. Ez a két lelőhely természetesen nem elegendő azoknak a falaknak az igazolására, amelyeket ő periodizációs alaprajzán a palota alatt feltüntetett. Azonban nincs kizárva, hogy később valóban megkutatta az egész lovagterem területét, ugyanis a teremnek ő rakta le a padlóját. Jobb híján kénytelenek vagyunk elfogadni a palota alatt Möller által feltüntetett falakat és falcsonkokat, de minden esetre mindkét várfal nyomvonala zavaros ezen a szakaszon.¹⁷⁸

¹⁷⁷ A kaputorony aljában végzett régészeti ásatás során nem találták meg a korai várfal elbontott nyomát, úgy ahogyan ez a kápolnában előfordul, vagyis itt egy nagyobb nyílással – kapunyílással? – lehet számolni (Bogdan: *Contribuții* 22).

¹⁷⁸ A 41. ábrán például az északról jövő falat a sarok után is folytatja; a második pillér tulajdonképpen egy kelet-nyugat irányú falcsonkra van alapozva. Möller: *Vajdahunyad* 7.

A korai vár északi végében egyfajta szárnyat feltételezett Möller, amelynek udvari fala az Aranyház földszinti falának felelt meg. Ez a fal valóban elüt a Mátyás-kori építkezésektől, mivel kőből és nem téglából épült. Sajnos ma már nem lehet megvizsgálni a fal csatlakozását a korai várfalhoz. Möller egyik ajtaját is kibontotta, viszont a délkeleti kapuval szemben ez nem félköríves, hanem csúcsíves záródású és akár későbbi periódusból is származhat.

1.2. A külső (második) várfal és a kerek tornyok

A második periódusban újabb, a korábbi várat körülölelő várfal és négy kerek torony építésére került sor. A régi és az új várfal között falszoros keletkezett, amely váltakozó szélességű volt. A falszoros első sorban a déli és keleti oldalon figyelhető meg, a többi oldalakon kérdéses nem csak a belső, hanem a külső várfal nyomvonala is. Pontosabban a Kapisztrán-torony és a Hímes torony közti szakasról van szó, ahova a későbbiek során a palota, az Új kaputorony és egyéb erődítések épültek. Möller, periodizációs alaprajzán a palota alatt mindkét várfal nyomvonalát feltüntette, a rajz azonban erősen kétes értékű (4. ábra). Mivel a nyugati oldalon a vár tövében folyó Zalasd patak miatt terjeszkedési lehetőség nem volt, minden bizonnyal a két várfal között roppant keskeny zwinger létezett, de az sincs kizárva, hogy ezen az oldalon nem kell kettős várfallal számolni. A lankás keleti oldalon ilyen gondok nem voltak, a zwinger itt a legszélesebb. A korai várfal előtt eredetileg minden bizonnyal szárazárok húzódott, a tőle nagyjából 10 méterrel kijebb épített új várfal tehát a korai vár árkába került. A két várfal között jelenleg a Bethlen-szárny pincéi találhatóak, itt csak régészeti ásatás tudná eldönteni a két várfal alapozási szintkülönbségét. Az kétségtelen, hogy a külső várfal építése következtében a vár keleti szárazárkát kiszélesíteni, módosítani kellett.

Mint említettem a külső várfal a Kapisztrán-torony és a Hímes torony közötti szakaszon nem tanulmányozható. A nyugati és déli oldal azonban kárpótol bennünket. Lényegében ezt is két szakaszra lehet bontani: a Régi kaputorony és a Kapisztrán-torony közti szakasz több mélyreható módosításon esett keresztül, a Hímes torony és a Régi kaputorony közti szakasz viszont elég jól megőrizte a várfal eredeti vonásait.

A külső várfal eredeti állapotának meghatározásában Möller jelentős szerepet játszott. Nem csak elkülönítette a későbbi építkezésektől, hanem régészeti kutatásokkal tovább gazdagította ismereteinket róla. A 17. században épült Muníciós bástya betöltésének kiürítése során megtalálta a bástya hátfalát képező középkori várfal gyámsorát, illetve két

háromnyílású lőrését a Medveárok járószintjének magasságában.¹⁷⁹ Ezek voltak a külső várfal első szerkezeti elemei, amelyre a kutatás felhívta a figyelmet. További előrelépés ez ügyben nem történt, noha a gyámsornak további igen jelentős nyomai láthatók még. Ezek közé tartozik a várkápolna szentélyének vonalába eső falszakasz. A várkertből jól látszik további három lefaragott gyám, amelyekhez a Muníciós bástya fala csatlakozott. Szintén a várkert felől figyelhető meg hosszú szakaszon a külső várfal lefaragott gyámsora a keleti torony és a Fehér bástya között (8. ábra). Ott ahol a Fehér bástya ehhez a várfalhoz, azaz a ráépült Bethlen-szárnyhoz csatlakozik, a várfal teljes védőpártázata megmaradt az ép gyámokkal együtt. Mindezen jelenségeket összeadva egészen pontosan körvonalazható a Hunyadi János által épített külső várfal formája: kőből épített várfal, téglából rakott sűrű gyámsorral, rajta védőpártázattal, a zwinger járószintje vonalában pedig háromnyílású lőrésekkel. A 17. században a védőpártázatot elbontották, a gyámsort lefaragták és így használták fel a várfalat a különféle újkori bővítésekhez.

A Fehér bástya és a Kapisztrán-torony közti szakaszon a várfal kizárólag az utólagos módosítások nyomait viseli magán. Hogy miért és mikor került sor a módosításokra, nehéz meghatározni. Egyik ok talán a kidőlés veszélye lehetett, ugyanis itt utólag támpillérekkel is megerősítették a várfalat. A módosítás lényegében teljes visszabontást jelentett, ezért nem maradt semmi nyoma az eredeti védőpártázatnak, vagy gyámsornak. Az első módosítás alkalmával keskeny lőréseket vágtak a falba, amelyek első sorban a déli torony és a Kapisztrán-torony között figyelhetők meg. Ezek ugyan folytatódnak a déli torony és a Fehér bástya között is, ez azonban restaurált állapot.¹⁸⁰ A 17. századi építkezések során e keskeny lőréseket elfalazták. Erősen restaurált állapota miatt a Fehér bástya és a déli torony között nem lehet megállapítani mi történt a várfallal, viszont a déli torony és a Kapisztrán-torony között a várfalat magasították, új gyilokjárót alakítottak ki és négy szélesebb lőrést vágtak a védőpártázatba. Erre a szakaszra is kiterjesztették a déli szárny tetőzetét, így a gyilokjáró fedett lett.

A külső várfalat négy kerek torony tagolja (9. ábra). Északi oldalán helyezkedik el a Hímes torony, újabb nevén Buzogánytorony. A korai várfal északi sarkára épült, emiatt törzse tömött. Íves csatlakozású gyámsora tartja a felépítményt, amelyben boltozott helyiség található, félköríves záródású kis ablaknyílásokkal. A torony törzse terméskőből, a gyámok és a felépítmény téglából épült. 1819-ben felső részébe toronyórát is elhelyeztek, amit azonban

¹⁷⁹ Möller: Vajdahunyad 75. ábra.

¹⁸⁰ Ennek a szakasznak helyreállítás előtti állapotát lásd Möller: Vajdahunyad 65. ábra.

utólag megszüntettek.¹⁸¹ Jelenlegi bejárata a délnyugati oldalon található az Aranyház felől, és megfelel a helyreállítás előtti állapotnak. A helyiség boltozatát és az egész torony tetőzetét Steindl állította helyre. A torony tetején található szoborfigura Hunyadi János ábrázolja. 1873-ban helyezték oda.¹⁸² A torony megőrizte középkori festését is, ezért nevezik Hímes toronynak. Két nagy szakállaspuska lőrést (3,84, 2,40 m magas) és egy erkélyt festettek rá. Ilyen vizuális módon pótolták a torony törzséből hiányzó kamra lőréseit. Eredetileg az egész torony festve volt, ami az archív fotókon még jól látható. Ebben a legnagyobb kárt Piátsek Gyula falazatjavítása és vakolása okozott. A torony törzsének vörös és fehér rombuszokból álló mustrája volt, a felépítményt pedig négyzetes geometrikus minta borította (43. ábra, 2,3). A közöttük húzódó gyámsor is más mintával volt festve. A gyámok közé felfutó fal a törzs rombuszos mintáját ismételte.

A Kapisztrán-torony a vár másik igen látványos tornya. A nyugati oldalon helyezkedik el, a palotaszárny és a déli szárny csatlakozásánál. A torony törzsében egymás felett helyezkedő két lőkamra található, keskeny lőrésekkel. Ezeket a 17. században tömték be. A kamrák ma sem hozzáférhetőek, a lőrések viszont kívülről jól látszanak. A torony felépítménye gazdagon tagolt kögyámokra épült, amelyet kívülről pilaszterre hasonlító „támpillérek” támasztják. A felépítmény helyisége négyzetes, keresztboltozatos. A boltozat gyámkövei közül a két északi eredeti, a másik kettő másolat. Felületüket növényi ornamentika borítja, aljukon egy-egy rozetta található. A boltozáshoz kétszer hornyolt bordákat használtak az első horonynál pálcattaggal. A boltozat záróköve háromkaréjos keretbe helyezett Szilágyi-címert ábrázol. A két keresztosztós ablaknak csak töredékei maradtak meg, erősen restauráltak, de hitelesek.¹⁸³ A helyiség északi falán kvalitásos munkáról tanúskodó kandalló található, teteje alatt gótikus frízzel. Ez is erősen restaurált, de úgy a fríz, mint a lábazat tagolása hitelesen van helyreállítva, az eredeti töredékek figyelembevételével. A tornyot jelenleg a palota emeleti termének déli ajtajától induló lépcsőfeljárón keresztül lehet megközelíteni, ez azonban utólagos módosítás eredménye (talán 18. századi). A torony bejáratával szemben befalazott ajtó látható, amely egyenesen a palota emeleti termébe nyílt. Küszöbszintje a terem 17. századi medalionsorozatával van egy szintben, tehát a felső terem két szintre való osztásával áll kapcsolatban.

A déli torony erősen restaurált, több átalakításon ment keresztül. A törzsében található lőkamrát Möller tette hozzáférhetővé, mivel a 17. században ezt is betömték. A többi

¹⁸¹ Arányi: Vajda-Hunyad 51.

¹⁸² Századok 1873 739.

¹⁸³ Profilja: negyedhorony, pálcattag, ferde lemezttag, negyedhorony, az ablak síkjára merőleges körttag, ferde lemezttag, negyedhorony.

lőkamrákhoz hasonlóan ez is három lőressel rendelkezik. A felépítményt tartó gyámkövek egyszerűbbek, mint a keleti és a Kapisztrán-torony gyámjai. Felépítményét Steindl bontotta el, eredeti állapotáról nem tudunk semmit. Az 1960-as években építették újra, nagyjából a Hímes torony mintájára. A torony törzsén, kívülről átépítés nyoma figyelhető meg, amire valószínűleg még a 15. században került sor.

A déli toronyhoz hasonlóan a keleti torony is jelentős átalakításokon esett keresztül. A torony törzsében található lőkamrát szintén Möller takarította ki, az 1960-as években végül ezt a helyiséget mégsem tették hozzáférhetővé. A többi tornyokéhoz hasonlóan ennek is három lőrése volt. A felépítmény ugyanolyan gyámköveken nyugszik, mint a Kapisztrán-torony felépítménye. Az eredeti felső részt Steindl bontotta el, és szintén az 1960-as években építették újra. Keresztosztós ablakai is ekkor készültek az Arányi-féle maketten látható ablakok mintájára.¹⁸⁴ Belső helyiségét hatágú csillagboltozat fedi, amihez egyszer hornyolt bordát használtak. Ez úgy tűnik a középkori állapot hiteles rekonstrukciója, az eredeti gyámkövek azonban sajnos nem ismertek. A Bethlen-szárny építése során a tornyot félig beépítették a szárnyba, és a Stukatúrás szoba felől vágta ajtót a torony boltozott helyiségébe. Itt rendezték be az Úr szobáját. Az 1960-as években ezt megszüntették és a Bethlen-szárny nagy terme (Nagy palota) felől nyitottak egy teljesen idegenszerű bejáratot.

A Hímes toronyhoz hasonlóan a többi három torony is festve volt. Mindegyik tornyot más-más geometrikus mintával díszítették. Arányi és Möller még látta a keleti és déli torony festésének töredékeit, Arányi a rajzukat is közölte (43. ábra).¹⁸⁵

1.3. A Nebojsza torony

A Nebojsza a vár tömegétől elkülönülő négyzetes torony, amelyet folyosó köt össze a várral (9. ábra). A folyosó és a vár közötti rész tátong, ezt jelenleg rögzített, de eredetileg kis felvonóhíd ívelte át. Ezen a szakaszon a külső várfalat kissé kiugrasztották, hogy egyenes síkot nyerjenek, ebbe vágta a Nebojszára vezető ajtót. Az ajtó a Kapisztrán-torony mellett található, a déli szárny második emeletének magasságában. Megmaradt az ajtó eredeti tükre és lánckieresztő nyílás is. Alatta, a fal síkjába széles ívet képeztek ki, amely az árokig nyúlt le. Jelenleg be van falazva, de pereme jól kivehető. A folyosó is saját ajtóval rendelkezik, azaz a híd mindkét oldalán ajtó található. A folyosó a vár árkán átvezető masszív falra épült. A fal

¹⁸⁴ Bágyuj: Vajdahunyad 1611-1612

¹⁸⁵ Arányi: Vajda-Hunyad XIII/1-4. ábra; Möller: Vajdahunyad 17-18.

oldalait, az egész építmény ünnepélyességét fokozó széles ívek tagolják, azt a vizuális hatást keltve mintha pillérekre helyezett híd ívelne át az árok felett. A folyosó boltozott. Falán, mindkét oldalon, lőrés sorakoznak: szélesebb, félköríves záródásúak (mint amilyen a Nebojsza tornyon és a Hímes tornyon is látható), és keskeny résszerűek, jelenleg befalazva (mint amilyen a kerek tornyok törzsén látható). A két típus többnyire szabályszerűen váltakozik. Bajoni 58, Arányi 26 lőrést számolt a folyosón. Jelenleg kívülről 23 lőrés azonosítható.

A torony lábátat kívülről rézsűs fallal erősítették. Széles kiülésű legfelső szintjét íves gyámsor tartja, amilyen a Hímes tornyon és a külső várfal bizonyos szakaszain látható. Alsó része armírozott (az első szint magasságáig), a felső rész sarkait téglából rakták ki. Ennek megfelelően különbség figyelhető meg a lőrés tekintetében is. Míg az első szint szakállaspuska lőréssel rendelkezik, a felette levő szintek lőrése kissé szélesebb, félköríves záródású. Ezek alapján nagy a valószínűsége, hogy a torony két szakaszban épült.

A torony belső tere öt szintre van osztva. A szinteket fáfödém választja el. Az alsó szint nem csak a külső, hanem a belső tekintetében is eltér a többiektől. Gazdagon tagolt csúcsíves ajtókerettel rendelkezik, északi sarkában kandalló állt, az emeletre pedig a fal vastagságában kialakított lépcső vezet. Az első három szint csak három lőréssel rendelkezik, az északi oldalon, vagyis a vár irányába, úgy tűnik nem nyitottak lőrést. Ez megfelel annak az állapotnak, hogy a torony északi fala jóval vékonyabb, mint a többi. Mindössze a negyedik és az ötödik szinten van lőrés mindegyik oldalon. Az ötödik szint maga a torony felépítményének a szintje. Itt gyámokra helyezett külső folyosó veszi körül a belső teret. A folyosó északi oldalán két, a többi oldalon három-három lőrés található.

A 17. századi építkezések során itt is sor került kisebb arányú beavatkozásra. Ezt bizonyítja, hogy a folyosó főpárkánya megegyezik az akkor alkalmazott főpárkánnyal. Nincs kizárva, hogy boltozása is ebből a korból való.

A várat ábrázoló legkorábbi metszetek a tornyot tető nélkül ábrázolják. Nem lehet megállapítani mikor pusztult el, de úgy tűnik nincs köze az 1820-as évek elején pusztító tűzhez. Új tető építésére közvetlenül az 1854-es nagy tűzvész előtt került sor, amit sikeresen átvészelt.

A tetők javítását és a torony bevakolását Piátsek Gyula végezte el, majd az 1960-as években ismét javítottak a tetőn és a torony falán.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Schulcz-Ángyán: Restaurálás 28; Bágyuj: Vajdahunyad 1617.

1.4. Külső erődítések

A dombtető, amelyre a vár épült, nem csak folytatódik déli irányba, hanem éppen ezen a szakaszon még emelkedik, majd nyereg közvetítésével kapcsolódik a szomszédos Szent Péter-hegyhez. A vár védelme szempontjából tehát egyértelmű, hogy a dombtető e szakaszát valamilyen formában erődíteni kellett. Ilyen erődítés valóban létezett, de még a 19. század végén nyoma veszett. A várfal a Nebojsza toronytól indult és haladt délnyugati irányba, a Szent Péter-hegy felé.¹⁸⁷ Möller a következőket jegyezte le róla: „A Nebojszától délre, légvonalban 182 m távolságra, a mai zsidótemető helyén állott egy másik védő torony, a melyet a várral védőfal kötött össze. Ennek a falnak a romjai még felismerhetők s Borbátvizi Bája Istvánnak 1823-ban készült rajzán a fal még épségben látható. A torony az ő idejében már romban volt. 1883-ban, mikor először jártam Vajdahunyadon, még láttam ennek a toronynak a terep fölé emelkedő romjait. 1884 tavaszán ismét a helyszínén járva, már földig lebontva találtam; elhordták házépítkezésekre s ma már csak az alapjai vannak meg. Erre a folytatólagos védőműre a vár alacsony fekvése miatt volt szükség és Hunyadi János a várnak védelmi rendszerét bizonyára még ennél tovább is terjesztette, fel egészen a Szt. Péter-hegy domináló fensíkjáig ... Sajnos, ezek a védőművek már eltűntek, csakis a még nyomokban mutatkozó falromok, törmeléktömegek és a falromok közötti udvarszerű terület tanuskodnak arról, hogy a Szent Péteren erődítmény volt.”¹⁸⁸

2. A Régi kaputorony

A Régi kaputorony és a hozzá keletről csatlakozó Fehér bástya a vár délkeleti oldalán, a Bethlen és a déli szárny között helyezkedik el.

A Régi kaputorony a vár „mostohaszárnya”. A különféle helyreállítási munkálatok során szinte egyáltalán nem foglalkoztak vele, a csekély beavatkozás is csak ártott neki. Hanyagoltsága viszont azzal az előnnyel jár, hogy szinte eredeti formájában tanulmányozható, a rajta megfigyelhető 15-17. századi átalakítások gazdagsága pedig egyértelműen tükrözi a vár bonyolult építéstörténetét.

A kaputorony termésköből épült, a keretek elhelyezésénél, a boltozatoknál és a 17. századi falazatjavításoknál, illetve elfalazásoknál többnyire téglát használtak. Sarkai

¹⁸⁷ Arányi is feltünteti a Nebojsza toronytól induló falat (1. ábra).

¹⁸⁸ Möller: Vajdahunyad 11.

armírozva voltak, viszont a számos falazatjavítás következtében ez a jelenség ma már alig néhány helyen figyelhető meg. Földszintből és két emeletből áll. Bajoni inventáriuma szerint a földszintet káposztás pincének rendezték be, az első emelten volt a Katonák háza, a második emeleten pedig a Németek háza. A második emelet magasságában megfigyelhető a középkori védőpártázat nyoma. Ezt 1619 körül szüntették meg, amikor a második emeletet beboltozták.

A kaputorony homlokzatát a többi kerek tornyokon is megfigyelhető kifestés díszítette, amely vörös és fehér színű trapézokból szerkesztett mustrából állt (11. ábra). Az 1960-as évekig a kifestés megfigyelhető volt a kaputorony mindegyik oldalán – az első és második emelet magasságában – ami arról tanúskodik, hogy északi és déli homlokzata is eredetileg szabadon állt, vagy csak földszintes épület csatlakozott hozzá.¹⁸⁹ Arányi beszámolt, illetve rajzát is közölte egy másik ábrázolásnak, amely a kaputorony északi homlokzatán volt látható (43. ábra). Sajnos sem a pontos helye nem derül ki a homlokzaton, sem viszonya a középkori kifestéshez. Arányi liliomnak vélte, éppen ezért a kaputornyot néha Liliomtoronynak is nevezte.¹⁹⁰ A rajzon nem egyértelmű a liliom, véleményem szerint inkább címerábrázolásról van szó: bölényfej, a szarvak között csillaggal, mellette holdsarló és sisakfoszlányok. A kaputorony keleti és nyugati homlokzatán, a középkori kifestéstől függetlenül és magasabban az 1619-es évszám volt látható.¹⁹¹ A dátum minden bizonnyal a Bethlen Gábor által kezdeményezett építkezésekre utal.

A kaputorony keleti homlokzata az 1619 körüli módosítások nyomait viseli magán, amikor magasították és a Fehér bástyát építették eléje (10. ábra). A kettő találkozásánál, a déli sarokban áll a Fehér bástya csigalépcsője, amely eltakarja a kaputorony keleti homlokzatának egy részét. A földszinten látható lovas kaput Möller bontotta ki teljesen, mivel a 17. században elfalazták. A kapu tükre és a felvonóhidat működtető szerkezethez kapcsolódó nyílások nem maradtak meg. A tőle északra helyezkedő gyalogkapu ma is be van falazva, lánckieresztő nyílása jól kivehető a belső falsíkon. Az első emelet magasságában elfalazott szakállas puska lőrése figyelhető meg, mellette pedig egy 17. században vágott ajtónyílás, amely a Fehér bástyára nyílt. Lehetséges, hogy eredetileg itt két szimmetrikusan elhelyezett lőrés létezett, a második nyomát a 17 századi ajtó kialakítása tüntette el. A második emelet magasságában, középen szintén egy 17. századi ajtó helyezkedik el, amely a Fehér bástya második emeletére vezetett. Közvetlenül az ajtó felett a kaputorony középkori védőpártázatának lefaragott gyámkövei figyelhetők meg.

¹⁸⁹ Ilyen szárny első sorban észak felől feltételezhető. A kifestésre utal Arányi: Vajda-Hunyad 35; Möller: Vajdahunyad 68. és 74. ábra.

¹⁹⁰ Arányi: Vajda-Hunyad 21, 33-34 és XIII/8. ábra.

¹⁹¹ A keleti oldalon látható évszámra utal: Arányi: Vajda-Hunyad 35. A nyugati oldal évszáma: Möller: Vajdahunyad 74. ábra.

A lefaragott gyámkövek nem csak a keleti, hanem az északi és a nyugati oldalon is jól láthatók. Egyedül a déli oldalon nem maradt nyoma, mivel ezt a falat a 18. században kissé visszabontották és keskeny falat építettek rá, amely a kaputorony második emeletének oldalfala lett, a maradék falszélességen végighaladva pedig a Fehér bástya negyedik szintjére lehetett jutni.¹⁹² Az 1960-as években a keskeny falat ezen az oldalon köpenyezték, így eltakarták a Fehér bástyába vezető ajtót is.

A kaputorony kifestése a gyámok közé is felnyúlt. A falkorona olyan lehetett, mint amilyen a Hímestornyon, vagy a Nebojsza tornyon figyelhető meg.

A 17. században nem csak a keleti gyalog- és lovaskaput falazták el, hanem az udvarra tekintő nyugati lovaskaput is. Ez utóbbin mindössze keskeny ajtónyílást hagytak, amin keresztül a káposztás pincének berendezett kapualjba lehetett jutni. A kapunyílást 1965-ben bontották ki. Tőle délre keskeny rézsús ablak található, amely még a középkori kaputorony eredeti szerkezetéhez tartozik.

A kapualjat egy hevederív két részre osztja. Keleti fele boltozott, nyugati fele – inkább egyharmada – azonban semmilyen boltozás nyomát nem viseli magán, mindössze egy ma már nem létező fafödém lenyomata azonosítható az első emelet járószintjének a magasságában. A boltozás eltérő jellege azzal magyarázható, hogy míg a hevederívtől keletre eső részt minden zavaró tényező nélkül boltozni lehetett, addig a kapualj nyugati felének jelentős részét elfoglalta az emeletre vezető lépcsőfeljáró. A maradék fesztávot úgy látszik fafödémrel fogták át. A lépcsőfeljáró a kapualj délnyugati sarkába épült. Arányi szerint gótikus ajtaja volt.¹⁹³ A lépcsőt sajnos nem állították helyre, hanem még Möller elbontotta, ezáltal jelentős mértékben károsítva a kaputorony eredeti jellegét.

A kapualj északi és déli oldalán több rézsús nyílás figyelhető meg. Eltérő formájuk arra utal, hogy különböző korszakokban hozták létre őket és több rendben is módosítottak rajtuk, ezek kronológiáját azonban lehetetlen megállapítani.

Az első emeletre (Katonák háza) eredetileg a kaputorony délnyugati belső sarkába épített grádicson lehetett feljutni. Az első emelet is boltozott. Keleti oldalán elfalazott rézsús lőrés látható, amely kívülről a szakállaspuska lőrésnek felel meg. Mellette a Fehér bástya első emeletére kivezető egyszerű ajtónyílás helyezkedik el. Az északi oldalon található ajtó a Bethlen szárnyra nyílik, az északnyugati sarokban levő pedig – jelenleg elfalazva – a 18. században a kaputorony és a Bethlen-szárny találkozásánál épített kétszintes ház emeletére nyílt.¹⁹⁴ A nyugati oldalon található ablaknak eredetileg egyszerű kőkerete volt, jelenlegi

¹⁹² Lásd Arányi alaprajzán a 67 és 69. számú helyiségek közti ajtót (2. ábra).

¹⁹³ Arányi: Vajda-Hunyad XIV/11. ábra.

¹⁹⁴ 2. ábra, 70. számú helyiség. Leírását lásd a Bethlen-szárnynál.

reneszánsz kerete az 1960-as években készült, a felette levő, második emeleti reneszánsz ablakkeret mintájára. A déli oldalon levő keresztosztós gótikus ablakkeret feltételezhetően eredeti helyén van.¹⁹⁵ A könyöklőgyámos ablakkeret az ún. grafikus stílusú keretek csoportjába illeszkedik.

A kaputorony második emelete volt az ún. Németek háza. Az 1960-as években itt került sor a legnagyobb beavatkozásra. Boltozott helyiség, bejárata a Zólyomi szárny felől nyílik. Ezen kívül még van két használaton kívüli ajtaja: a keleti a Fehér bástyába vezetett, az északnyugati sarokban levő pedig a Bethlen-szárny elé épített Nagy tornácra nyílt. Ez utóbbi jóval alacsonyabban van, mint az emelet járósíntje. A Bethlenek építkezése során nyitották meg részben egy korábbi gótikus ajtó helyén, annak érdekében, hogy ki lehessen jutni a Nagy tornácra. Egy gótikus ajtó alsó felét bontották el akkor, felső részét pedig befalazták. A gazdagon tagolt gótikus ajtó csúcsíves felső része a 19. században is látható volt. Minden bizonnyal a kaputorony eredeti darabjáról van szó. Amennyiben eredeti helyén van, ugyanaz lehetett a funkciója, mint utódjának: valamilyen külső lépcsőre nyílhatott, amely a belső várfalhoz épült. A Bethlen-szárny építésekor, ennek a lépcsőnek a helyét váltotta fel a Nagy tornác. Az ajtótól keletre négyzetes ablak található, élszedett kerettel.¹⁹⁶ A Nyugati falon levő reneszánsz ablak az 1619 körül végzett átalakításokhoz kapcsolódik.¹⁹⁷ A déli fal keskeny rézsűs ablakát az 1960-as években vágták, amikor – mint fentebb említettem – az egész déli fal jelentős módosításon ment keresztül.

3. A Fehér bástya (Cirkáló bástya)

A kaputorony elé emelt építmény Fehér bástya néven ismert. Meglehetősen sajátos, inkább toronyszerű építmény, azonban minden adat arról tanúskodik, hogy tűzfegyverek számára emelt, hadászati jellegű épület, azaz bástya volt.¹⁹⁸ Möller helytelenül magtárnak vélte. A kaputoronyhoz hasonlóan, külső homlokzatán az 1619-es évszám szerepel. A kaputorony átalakítása tehát szoros kapcsolatban állt a bástya építésével, a rajta végzett módosításokra részben a bástya kiszolgálása érdekében került sor.

A bástya a régi kaputorony keleti homlokzatához csatlakozik, ami azt jelenti, hogy a kaputorony legkésőbb 1619 körül vesztette el eredeti rendeltetését. Mivel a kaputorony a

¹⁹⁵ Profilja: ferde lemeztag, az ablak síkjával párhuzamos lemeztag, negyedhorony. Eredeti állapotára lásd: Möller: Vajdahunyad 68. ábra. Az 1960-as években restaurálták.

¹⁹⁶ Hasonló a Fehér bástya második emeletének ablakkereteivel.

¹⁹⁷ Az ablakkeret bizonyos darabjait kicserélték, helye és profilja azonban hiteles: lemeztag, szima, lemeztag, lemeztag. Szemöldökköve nem fogazatsorral indul, mint a kápolna apszisába falazott ablak, hanem pálcataggal, ami a Zólyomi szárnyon található reneszánsz ablakkeretek csoportjával rokonítja.

¹⁹⁸ Bajoni inventáríma szerint a pincésíntje kazamata volt, a legfelső emeletén egy 1525-ben öntött tarackot, és 16 szakállaspuskát tároltak. Arányi: Vajda-Hunyad 47-58.

középkori szárazárok pereméig nyúlt, az eléje épített bástya lényegében az árokba került. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a 17. század elején a vár körüli szárazárkot jelentős mértékben kiszélesítették.

A bástya mindössze a déli oldalon csatlakozik a kaputorony sarkához, az északi oldalon ugyan a bástya belső íve a kaputorony másik sarkához vezetett volna, viszont rézsús fallal kijebb ugrasztották, így a Bethlen-szárnyból is eltakar egy keskeny szakaszt. Ez a megoldás azzal az előnnyel járt, hogy a Fehér bástyát nem csak a kaputorony, hanem a Bethlen-szárny felől is meg lehetett közelíteni.¹⁹⁹ A Fehér bástya és a Bethlen-szárny találkozásánál, a bástyával egybeépülve négyzetes, toronyszerű kiugrás figyelhető meg. Úgy tűnik, a bástya első és második emeletéhez tartozó árnyékszékekkel állt kapcsolatban. A harmadik emelet (padlástér) árnyékszéke a bástya déli oldalán helyezkedett, gyámkövei ma is látszanak. Hasonló gyámok figyelhetők meg a Bethlen-szárny földszinti nagykonyhájának árokra tekintő homlokzatán, közvetlenül a Fehér bástya mellett. Ezek az árnyékszékek minden bizonnyal egy periódusban készültek, a Fehér bástya építésekor.

A bástya belső terét fafödémekkel három szintre osztották. Ehhez még hozzá kell számítani a pinceszintet és a padlásteret.²⁰⁰ A pinceszintre eddig nem figyelt fel a kutatás, noha Bajoni egyértelműen utal rá, kazamatának nevezi. Lejáró lépcsője az Öreg konyhából a Fehér bástyára nyíló ajtó előtt indult, és már Bajoni korában fel volt töltődve.²⁰¹ A bástya földszintje és két emelete ugyanabban a magasságban volt a kaputoronyéval. A kaputorony földszinti kapuit elfalazták, itt nem kommunikált a két építmény. Az első és a második emeleten viszont ajtót nyitottak a két építmény között.²⁰² Ezekről északra sorakoznak egymás felett a Bethlen-szárny (Öreg konyha) felől nyitott ajtók (a földszinten, az első és a második emeleten). A bástya belső terében a forgalmat a déli sarokba épített csigalépcső is segítette, amely a második emeletig vezetett. A pinceszintnek nem voltak ablaknyílásai. A földszinten négy, az első emeleten három, a második emeleten három nyílás található. Keskeny rések figyelhetők meg a padlástérben is.

Mivel a gótikus vár arculatát ez az egyszerű homlokzattal rendelkező bástya jelentős mértékben zavarta, illetve eltakarta a vár legkorábbi kaputoronyát, 1914-ben Möller a

¹⁹⁹ A Fehér bástya építésekor a Bethlen-szárny helyén csak földszintes építmény állt, az emelet később épült. A részleteket lásd a Bethlen-szárnynál.

²⁰⁰ A padlástér helyzete kérdéses, ugyanis a déli oldalon árnyékszék csatlakozik hozzá, viszont nem szerepel Bajoni inventáriumában, sőt Arányi sem tesz róla említést, ajtaja sem ismert.

²⁰¹ Arányi: Vajda-Hunyad 47.

²⁰² A második emelet ajtaját a 18. században elfalazták és az ún. Pusztá bástyáról nyitottak ajtót a Fehér bástya második emeletére. Arányi alaprajza ezt az állapotot tükrözi (2/C ábra).

lebontását javasolta.²⁰³ Lehetséges, hogy ebben csak az első világháború kirobbanása akadályozta meg.

4. A Bethlen-szárny

A Bethlen-szárny a vár keleti oldalán helyezkedik el, a kápolna és a Régi kaputorony között. A 19-20. századi helyreállítási munkálatok során a kápolna felé eső közel egyharmad részét elbontották, a maradék rész néhány helyiségét erősen restaurálták, azonban maradtak érintetlen, ma is jól tanulmányozható helyiségek, falszakaszok. A legnagyobb kárt benne a nyugat felől eléje épített neogótikus árkádos folyosó (Steindl-tornác) okozta, amely eltakarja, és így tanulmányozhatatlanná teszi a szárny teljes udvari homlokzatát. Az eltakart homlokzat eredeti állapotáról ma már mindössze az Arányi rendelkezésre készített vár makett szolgál, amely lehetővé teszi legalább az ajtó- és ablaknyílások helyének az azonosítását.²⁰⁴

A szárny a vár gerincét képező külső és belső falgyűrű beépítése következtében jött létre több szakaszban. Elképzelhető, hogy még a 15. század második felében beépítették a falszoros egy részét, a lényegi építkezésekre azonban a 17. század első harmadában került sor. Visszabontották a külső várfal védőpártázatát és egy emeletes szárnyat építettek a Régi kaputorony, a kápolna, illetve a külső és belső várfal által határolt térben. Az elbontott védőpártázat gyámsora ma is látható a Bethlen-szárny keleti, várárokra tekintő oldalán. Mivel a Fehér bástya még akkor épült, amikor a védőpártázat nem volt elbontva, a két építmény csatlakozásánál, keskeny szakaszon, a mellvédfal is megőrződött.

Mivel a kápolna fele eső egyharmad részt az 1960-as években elbontották, a szárny jelenleg a keleti toronynál kezdődik. Háromszintes épület: pinceszintből, földszintből és egy emeletből áll.

4.1. Az álló szárny

²⁰³ KÖH. Kézirattár. MOB iratok 1914/136.

²⁰⁴ A Bethlen-szárny udvari homlokzatához két 17-18. századi építmény is csatlakozott, amelyeket Schulcz vagy Steindl bontott még el. Az egyik a szárny és a kápolna csatlakozásánál helyezkedett (1. ábra, 33), a másik – kétszintes építmény – a szárny és a Régi kaputorony csatlakozásánál (Nagy tornác). Ez utóbbit a 18. század közepén átépítették, Arányi alaprajza ezt az épületet tünteti fel (2. ábra, 24, 77). Arányi: Vajda-Hunyad 35.

A jelenleg álló szárny alatt három pincehelyiség található, Bajoni azonban ötöt különített el.²⁰⁵ Egy bejáratuk volt az udvar felől, amelyet a Steindl-tornác építéskor megszüntettek. Jelenleg észak felől lehet a pincékbe jutni, az ajtó a keleti torony mellett található. Mindegyik pince keskeny ablakkal rendelkezik a várárokra tekintő oldalon, az udvarra tekintő nagyobb ablakokat a Steindl-tornác építéskor falazták be. A déli pince ajtaja szűk kis rejtékbe vezet, amely már a Steindl-tornác alatt húzódik. Északi végében félköríves, élszedett ajtó két szárköve és íves indításának töredéke látható. Bajoni ezt is pincének számította. Kialakítása a Bethlen szárny udvari homlokzatához a 17. században épített Nagy tornáccal állt kapcsolatban, amely alatt húzódott. Szélessége a tornác szélességének felelt meg. A Nagy tornácot a 18. század közepén elbontották és kétszintes építményt emeltek helyette, amely átvette a tornác feladatát is. Falait a Steindl-tornác építése során módosították. A Bajoni által említett ötödik pince a keleti torony mellett helyezkedett el, azaz északról csatlakozott a ma is meglévő pincékhez. Falait Steindl bontatta el.

A földszint négy boltozott helyiségből áll. Bajoni inventáriuma szerint, közvetlenül a Régi kaputorony melletti helyiség volt az Öreg konyha, majd északi irányba folytatódóan következett a sütőház pitvara, a sütőház szobája, benne két kemencével, és a számtartóház szobája. Mindegyik külön ajtóval rendelkezik az udvar felől. A Steindl-tornác építése következtében egységes neogótikus ajtókeretet kaptak. Eredetileg csak a nagy konyhának és a sütőház pitvarának volt ajtaja az udvar felől. A sütőház szobáját a pitvar felől lehetett megközelíteni, a számtartóház szobáját pedig az alább említendő számtartóház pitvara felől. Az Öreg konyha kivételével a többi helyiség egymásba nyílt. A sütőház és a számtartóház szobájának jelenlegi ajtaját Steindl az egykori udvari ablakok kiszélesítésével hozta létre. Az 1960-as években a konyha kivételével kivakolták, kifestették őket, a köztük levő ajtókat, egy kivételével, befalazták. Ugyanakkor, az eredeti padlószint azonosítása érdekében ásást is végeztek bennük, amelynek során csak a téglapadló alapozó habarcsrétegét találták meg.²⁰⁶ A Régi kaputorony szomszédságában helyezkedő negyedik helyiség volt az Öreg konyha. Boltozata nem maradt meg, így jelenleg egy teret alkot a felette levő emelettel. Itt csak falazatjavításokra került sor, lényegi helyreállítást sosem végeztek. A Fehér bástya építéskor – mivel ez eltakarta a Régi kaputorony kijáratát – keleti falába (azaz a külső várfalba) új ajtót vágtak, és az eléje épített hídon keresztül lehetett kijutni a város irányába. Jelenleg is innen lehet kijutni a vár kertjébe. Az ajtótól egy másik lépcső is indult a várfal mentén le a várárokba.²⁰⁷ A 19-20. század során a hidat több alkalommal is rendbe hozták, a lépcsőt

²⁰⁵ 1. ábra (a-e).

²⁰⁶ Bágyuj: Vajdahunyad 1611-1612.

²⁰⁷ Látni lehet Arányi makettjén, és Schmidt alaprajzán (3. ábra).

viszont elbontották. A kijáratú ajtó mellett, tőle délre, egykoron árnyékszék nyílt, amely jelenleg be van falazva, azonban mindkét gyámköve látható a fal külső oldalán. A konyha délkeleti sarkában levő ajtón keresztül lehet a Fehér bástyába jutni. A konyha déli fala, maga a Régi kaputorony fala, amely eredetileg szabadon állt.²⁰⁸ A kaputorony egyik földszinti rézsűs lőrése éppen a konyha irányába tekint, ami azt jelenti, hogy a kaputorony építésekor ez az oldala még nem volt beépítve, hanem a belső és külső várfal alkotta zvingerre tekintett. A konyha nyugati oldalán található az udvari ajtó. Ez Steindl tervei alapján készült és a Steindl-tornác összképébe illeszkedik. A 19. sz. elején sütőháznak alakították át, kemencéi az 1860-as években még láthatók voltak.²⁰⁹ A konyha északi falának ajtaja a sütőház pitvarába nyílt, jelenleg be van falazva. Az Arányi, Schmidt de még a Möller által készített alaprajzokon is látni lehet, hogy a konyha közepén vastag négyzetes pillér állt, illetve ennek érintésével egy osztófal kelet-nyugat irányba kettéosztotta a konyhát. Ezek minden bizonnyal későbbi, talán 18. századi módosítások. A földszint és az emelet udvari homlokzata előtt jelenleg a Steindl-tornác húzódik. Itt eredetileg boltozott széles tornác helyezkedett (Nagy tornác), ahonnan lépcső vezetett az emeletre. A boltozat indítását ma is meg lehet figyelni a földszinti helyiségek ajtóinál.²¹⁰ Mint fentebb említettem, alatta keskeny pince húzódott. Bajoni inventáriumában még ezt az állapotot rögzítette. A tornácot Arányi szerint a 18. század közepén bontották el és építették helyébe azt az építményt, amely Arányi és Schmidt alaprajzain szerepel.²¹¹ Ennek elbontására 1870 körül került sor, helyébe a Steindl-tornác épült.

Az első emeleten sorakoztak a Bethlen-szárny reprezentatív helyiségei. Közvetlenül az Öreg konyha feletti helyiség ma egy teret alkot a konyhával, mivel a kettőt elválasztó boltozat beomlott. Bajoni inventáriumára szerint ennek nem volt különösebb funkciója. Két ablaka a várárookra tekint, és egy-egy ajtóval rendelkezett a Fehér-bástya, a Régi kaputorony és a nagy palota irányába. Tőle északra húzódik a nagy palota, egy tágas terem, egészen a keleti toronyig. A Steindl-tornác emeleti folyosója felől lehet megközelíteni. Eredetileg ez az ajtó a Bethlen szárny elé épített de még a 18. században elbontott Nagy tornácra nyílt. A konyha feletti helyiségre és az ún. Stukatúrás szobára nyíló ajtaját az 1960-as években elfalazták. Ugyanakkor új nyílást vágtak a keleti torony irányába. A teremnek két ablaka nyílt a várudvarra, ezeket a Steindl-tornác takarta el. Megmaradt viszont a várárookra tekintő két reneszánsz keretes ablaka, és a közte helyezkedő hasonló profilú nyílás, amely jelenleg

²⁰⁸ A fal felső részén még látszik a kaputorony falának középkori rombuszmintás festése.

²⁰⁹ Arányi: Vajda-Hunyad 47.

²¹⁰ Az ívindításokra Bágyuj is felfigyelt de nem tudta értelmezni őket. Bágyuj: Vajdahunyad 1612.

²¹¹ 2. ábra, 24, 70.

ablaknak van átalakítva, eredetileg ajtó volt és a homlokzathoz épített kis zárt erkélyre vezetett (8. ábra). Kazettás mennyezetéről Bajoni a következőképpen nyilatkozik: „festett táblákra való deszkamennyezetes; szép cífráson meg vagyon festve. Az közepin gróf uram őnagysága címere aranyason vagyon kimetszve, s a címer körül ugyan az őnagysága titulusa”, vagyis a Thököly Imrée.²¹² Jelenlegi deszkamennyezete Steindl korában készült.

4.2. Az elbontott szárny

Mint említettem, a Bethlen-szárny nem csak a keleti toronyig, hanem a kápolnáig terjedt. A torony és a kápolna között helyezkedik el a várkút, a 17. századi építkezés lényegében e fölé tornyosult. Nyugati falát továbbra is a korai belső várfal alkotta, kelet felől azonban újonnan rakott fal határolta, amely párhuzamosan haladt a külső várfallal és a keleti tornyot kötötte össze a kápolna apszisának egyik támpillérel. Ez a beépített tér a ma is álló Bethlen-szárnyal szerves egységet képezett, ugyancsak háromszintes volt.

A pinceszint két részre lett osztva: egy kisebb pincehelyiségre és a számtartóház pitvarára. Innen lépcső vezetett a földszintre. Még előtte, a lépcső pihenőjénél ajtó nyílt déli irányba, amin keresztül a fentebb említett számtartóház szobájába lehetett jutni. A pinceszint a várudvar felől félköríves, élszedett ajtóval rendelkezett.²¹³ Az ajtótól délre, ugyanazon a falon, ma is meglévő keskeny, rézsús körablak világította meg a pincét. Másik ablaka a keleti oldalon helyezkedett. A Bethlen-szárny másik részével ellentétben, a pince nem volt boltozva, hanem deszkamennyezettel rendelkezett. Déli oldalán helyezkedő lépcsőn lehetett feljutni a földszintre, amely inkább félemeletnek számított. Ez két helyiségre volt osztva: a déli volt a kapitányok házána a pitvara, az északi pedig maga a szoba. Ebben csempekályha állt. Mindkét helyiség egy-egy ablakkal rendelkezett az udvarra, a kapitányok szobája pedig a várárookra is. Itt a pitvarnak azért nem volt ablaka, mivel keleti oldalát eltakarta a keleti torony. Mindkét helyiség boltozva volt, a boltozatindítás csonkja ma is látható a kút udvarának délnyugati szögletében. Az emelet eredetileg egységes terű volt. Bajoni inventáriuma szerint stukatúrás „avagy mészből szép cífráson csinált mennyezetes” háznak nevezték. „A mennyezet közepin szép cífráson vagyon Bethlen István és Szécsi Mária

²¹² Arányi: Vajda-Hunyad 58. Szintén Arányi jegyezte meg, hogy a Thököly címer helyén eredetileg Bethlen Gábor címere állt, amelyet a csere alkalmával a kapualj boltozatára szegeztek (Arányi: Vajda-Hunyad 33). Arra sajnos nem utal, honnan vette ezt az adatot.

²¹³ Az ajtókeret ugyanazon a falon (a belső várfalon), de másodlagos helyen, a pince egykori járósíntjénél valamivel magasabban befalazva ma is látható (a várkúttól nyugatra).

címere.²¹⁴ Egyik ajtaja a nagy palotára, a másik a kápolna padlásterében kialakított helyiségre nyílt. Mivel utólag három részre osztották, a kápolna irányába még egy ajtót vágtak.²¹⁵ Ablakai közül kettő a várudvarra tekintett, egy pedig az árokra. Ez utóbbit ajtónak is használták, ugyanis rajta keresztül lehetett kijutni a stukatúrás ház keleti oldalához fából épített folyosóra. *Ez igen szép mulatóhely a város felé*, jegyezte meg róla Bajoni. A „nagy palotához” hasonlóan a folyosónak is festett kazettás mennyezete volt. Bajoni említést tesz még a zenészek számára fenntartott alkóvról: „palota alsó végében muzsikások helyének való nagy vakablak forma két contignatióban.”²¹⁶

E kút feletti építményeket először Steindl bontotta el.²¹⁷ Ennek több oka is volt: a boltozatok nagyon meg voltak rongálódva (erre még Bajoni is felhívta a figyelmet), ismét szabad térbe került a kút de legfőképpen láthatóvá vált a kápolna déli homlokzatának egy része, első sorban a szentély. A kapitányok házának pitvarát és a felette levő részt, vagyis a keleti torony és a belső várfal közti szakaszt ismét felépítette, a kápolna felé eső részt azonban szabadon hagyta. Itt csúcsíves átjárót tört a belső várfalba, amely összekötötte a várudvart a kút udvarával, és amely az általa tervezett neogótikus árkados folyosó szerves része volt. Ezen a szakaszon tehát tanulmányozhatatlanná vált a belső várfal csatlakozása a kápolna déli homlokzatához. A Steindl által visszaépített szakaszt az 1960-as években bontották el véglegesen, amikor a keleti torony felső részét megépítették.²¹⁸ Ezáltal felszabadult a torony nyugati oldala, illetve megnagyobbodott a kút udvara, azonban csonkán maradt a Bethlen-szárny.

5. A kápolna

A kápolna az északi szárny és a Bethlen-szárny között helyezkedik el a vár keleti oldalán. A kelet-nyugat tájolású épület hosszháza két boltszakaszos, szentélye belülről poligonális záródású (8/5), kívülről a háromszög két oldalával zárul, vagyis élben végződik (12. ábra). A hosszház mélyen benyúlik a várudvarra. Egyszerű nyugati homlokzata a tekintetet a díszes főbejáratra irányítja. Felette körablak, halhólyagdíszes mérművel. A körablak és a főpárkány között több falazatjavítás és elfalazás nyoma figyelhető meg. A 17. században nyitott ablakokra utaló faljelenségekről van szó, amelyeket Steindl falazott be. A

²¹⁴ Arányi: Vajda-Hunyad 59.

²¹⁵ Arányi alaprajza ezt az állapotot tükrözi (2. ábra).

²¹⁶ Arányi: Vajda-Hunyad 59.

²¹⁷ A bontás pillanatát rögzíti Veres Ferenc egyik felvétele (Möller: Vajdahunyad 1. ábra).

²¹⁸ Bágyuj: Vajdahunyad 1611-1612.

kápolna nyugati homlokzatának déli sarka armírozott, az északi nem. Főpárkánya a 17. századi falmagásítás alkalmával lett összhangba hozva a Mátyás-loggia szintén magasított falának főpárkányával.

A kápolna nyugati ajtaja csúcsíves.²¹⁹ A falsík elé ugró archivolt kétoldalt egy-egy gyámkőre támaszkodik, a csúcsív felett pedig keresztvirágban végződik. A bal oldali gyámkő Hunyadi hollós címerét ábrázolja²²⁰, a jobb oldali sárkányt. Az ajtónyílás felső két sarka lekerekített, a felette levő ívmezőben Hunyadi címere található sisakdíszel.²²¹ Az egész címerkompozíció háromszögletű címerpajzsba van szerkesztve.

A hosszház déli homlokzatához csatlakozik a Bethlen szárny, így ennek csak kis szakasza maradt szabadon. Délkeleti sarkát és a szentély déli falát támpillér erősíti. A pillérek felső részén megfigyelhető falcsorbázat a kápolnához csatlakozó, 17-18. században beépített kútház falainak a nyoma. A saroktámpillér egyik kváderkövén legenda forrásává lett török felirat látható: *Hasan írta ezt, aki a gyauroknál raboskodik, a templom melletti várban.*²²² A hajó és a szentély mérműves ablakait is a 17. században falazták el, amikor alacsonyabbra helyezték a kápolna boltozatát. Az 1950-es években bontották ki őket és állították helyre mai formájában. Az apszis főpárkánya alatt reneszánsz ablak helyezkedik el, amely szintén a 17. századi módosítások emléke.²²³ A hosszház északi homlokzatához a Mátyás-loggia lépcsőháza csatlakozik.

A hajó két boltszakaszból áll. Egyszerű keresztboltozatok, amelyekhez egyszer hornyolt bordát használtak. Mindkét zárókő karéjos négyzetbe szerkesztett Hunyadi címert ábrázol. A nyugati egyike a vár legkvalitásosabb címereinek: mindössze a címer sisakdíszét ábrázolja, a koronából kiemelkedő, nyitott szárnyú hollót, mellette holdsarló és hatágú csillag. A másik zárókő kerek talpú pajzsban jeleníti meg a címet.²²⁴ A boltozat gyámkövei növényi ornamentikásak, mindössze délkeleti gyámkövéét díszíti sima felületű címerpajzs, amelyre a

²¹⁹ Az ajtókeret profilja: negyedhorony, hengertag lábazati dobbal, lemeztag, negyedhorony, pálcstag lábazati dobbal, lemeztag, negyedhorony.

²²⁰ Jobbra tekintő, faágon álló, csőrében gyűrűt tartó holló.

²²¹ Jobbra dőlt pajzsban, faágon álló, jobbra tekintő holló, csőrében gyűrűvel; a sisakdísz koronából kiemelkedő holló, csőrében gyűrűvel; a pajzs jobb oldalán holdsarló és hatágú csillag; a mező szabadon maradt felületét a sisakfoszlány tölti ki.

²²² Mihai Guboglu olvasata (Velescu: Hunedoara 32). A legenda szerint Hunyadi János a fogságába került néhány törökkel ásatta ki a vár kútját azt ígérve neki, hogy munkájuk végeztével felszabadítja őket. Hunyadi azonban nem engedte szabadon őket, és a szóban forgó köre a következő feliratot vészték: *vizetek van de szívetek nincs.*

²²³ A kápolna 17. századi átépítése során minimum három reneszánsz ablakkal egészült ki, közülük mindössze ez maradt meg. Keretének profilja megegyezik a többi reneszánsz ablakkeretével (lemezttag, szima, lemeztag, lemeztag), viszont a szemöldökkő fogatdíszje egyedivé teszi.

²²⁴ Faágon álló, balra tekintő holló, csőrében gyűrű, mellette holdsarló és hatágú csillag. Gyanús, hogy mindkét zárókő a Hunyadi címet ábrázolja. Az eredeti állapotot Arányi rögzíthette, aki szerint csak az egyik volt Hunyadi címeres, a másik a Szilágyi címet ábrázolta (Arányi: Vajda-Hunyad 23). A pajzsban szerepeltetett Hunyadi címeres zárókő feltételezhetően újonnan faragott munka.

címerkép eredetileg festve volt. A diadalívhez körtetagos profilt használtak, lábázatának sarkán pedig sajátos levélformájú dísz található. A szentély bordái, a hosszházhoz hasonlóan egyszer hornyoltak. A zárókő Agnus Dei-t ábrázol: bárány, feje felett dicsfény kereszttel, bal mellső lábával keresztben végződő zászlót tart. A szentély hat gyámkövének ábrázolása: sárkány; növényi ornamentika; Hunyadi-holló; növényi ornamentika; Hunyadi-holló; kutya (?). Figyelemre méltó a sárkányos konzol melletti növényi ornamentikás gyámkő, amelynek indája kiterjed a falsíkra is.

A kápolna nyugati karzattal rendelkezik. A karzat két pilléren nyugszik, amelyek közül az egyik fejezet szőlőtő, a másik tölgyfalomb ornamentikával díszített. A karzat mellvédjét négykaréjos és halhólyagos formákból szerkesztett mérmű díszíti (41. ábra). Aligha befejezetlenségére utal, hogy a mérmű bizonyos részeken áttört, máshol viszont vakon (kidolgozatlanul?) maradt. A karzat közepén a Szilágyi-címer található: jobbra dőlt pajzsban koronából emelkedő zerge, amely a sisakdíszben is megismétlődik. Az egészet gazdag foszlányornamentika veszi körül. A karzatot a Mátyás-loggia lépcsőháza felől lehet megközelíteni. Ajtajának kerete egyszer hornyolt profillal rendelkezik, a nyílás két felső sarka itt is lekerekített. A karzat alja boltozott, amelyhez a diadalívnél is előforduló körtetagos profilú bordát használtak. Három boltszakaszának záróköveit címerek díszítik. Északról délre a magyar vágásos, a Szilágyi és a Hunyadi címert ábrázolják. A karzat alatti ajtó a sekrestyébe vezet. A nyugati főbejárati ajtó keretéhez hasonlóan az ajtónyílás két felső sarka lekerekített, a keret profilja is hasonló.²²⁵ Szemöldökköve enyhén szamárhátíves.

A diadalív déli oldalán az elbontott szószék talapzata látható. Rajta másodlagos elhelyezésű faragott kőlap található, peremén gótikus növényi ornamentikával. Mögötte, a hosszház déli falában ismeretlen funkciójú fülke helyezkedik el. A fülkétől nyugatra, szintén a hajó falában, kis szentségtartó fülke található. Velük szemben, a hosszház északi oldalán további két szegmensíves fülke figyelhető meg, a diadalív mellett pedig egy négyzetes talapzat. A szentély déli falán találjuk az ülőfülkét. Három csúcsíves szakaszból áll, az ívmezőket hármaskaréjos töltik ki. Vele szemben, az északi falon csúcsíves szentségtartó fülke helyezkedett, az apszis tengelyében pedig az oltárasztal állt.²²⁶ A diadalív előtt, falazott oldalú üregre (kriptára?) bukkant Arányi. Helyét a kápolna keresztmetszeti rajzán is megörökítette.²²⁷ A kriptát az 1956-57-ben végzett régészeti ásatás során tárták fel teljesen. Ugyanekkor, a padló alatt a korai elbontott várfal maradványait is megtalálták.²²⁸

²²⁵ Profilja: negyedhorony, pálcátág lábazati dobbal, ferde lemeztag, negyedhorony, szögletes horony, negyedhorony.

²²⁶ Mindkettő létezésére Arányi utal, ma már nincsenek meg (Arányi: Vajda-Hunyad 23).

²²⁷ Arányi: Vajda-Hunyad VIII/B tábla.

²²⁸ Bogdan: Contribuții 19.

A falon több felszentelési kereszt látható, az apszis tengelyének falán pedig a következő felirat olvasható:

[1ma R^e.] 1626.

[2da] R^e. 1666. D. 6. 8bis.

3^{tia} R^e. 1750. D. 7. Au.

A feliratot az utolsó évszám datálja. Föléje, utólagosan egy másik évszámot is feljegyeztek: 1820. A felsorolt évszámok a várat érintő különféle építkezések befejezésére utalnak.

A Mátyás-loggia emeleti folyosójáról a kápolna padlásterébe lehet jutni, amelyet a 17. században lakhatóvá tettek (Asszony háza). Az emeleti szintet úgy nyerték, hogy az eredeti boltozatot közel másfél méterrel alacsonyabbra helyezték, a kápolna koronafalát pedig megemelték. A 17. századi inventáriumok szerint egységes tér volt, Arányi alaprajzának tanúsága szerint azonban később három helyiségre osztották. A Bethlen szárny felől két, a Mátyás-loggia felől egy ajtóval rendelkezett. A délkeleti oldalán még volt egy ajtónyílás. Ez díszes deszkafolyosóra nyílt, amely az asszony házáat kötötte össze a keleti toronyban található úr házával: „ezt az Úr házából az Asszony házába járó titkos grádicsnak is hívják.”²²⁹ Reneszánsz ablaknyílásai közül ma már csak egy maradt meg az apszis falában, a nyugati oldalon levőket elfalazták. Déli oldalán, a diadalív felett árnyékszékot rendeztek be.²³⁰ A helyreállítási munkálatok során lényegi beavatkozásra csak 1956-1960 között került sor. Addig mindössze a homlokzati ablaknyílásokat falazták be, illetve Möller új kerettel látta el a Mátyás-loggiáról nyíló ajtót. Az 1950-es években a boltozatot visszahelyezték eredeti magasságába, az emelet pedig ismét padlástér lett. A boltozatot közel 1,50 méterrel kellett megemelni. Eredeti állapotáról a megmaradt falívek tanúskodtak. Ugyanekkor került sor a gótikus ablakok kibontására is. A 17. századi nyílásokat elfalazták, mindössze az apszisnál található reneszánsz ablakkeretet hagyták meg. A padlástérben az elfalazott 17-18. századi ajtó és ablakkeretek nyoma ma is látható. Ezek Arányi alaprajzának helyességét igazolják (2. ábra). Az 1950-es években végzet helyreállítás jónak minősíthető, ami elsősorban a helyreállítási tervek kivitelezésébe bevont Virgil Vătăşianunak volt köszönhető.

1957-ben régészetileg is megkutatták a kápolnát.²³¹ Az ásatás igazolta Möller azon feltételezését, hogy a kápolna számára a korai várfal elbontása révén biztosítottak teret, ugyanis a padló alatt előkerült a várfal lábazati szakasza. A várfal nyomvonala nagyjából a

²²⁹ Bajoni inventáriumában (Arányi: Vajda-Hunyad 59).

²³⁰ Az árnyékszékre Bajoni utal, helyét pedig Arányi rögzítette alaprajzán (2/B ábra). A déli fal vastagságába tört nyílás a hajó saroktámpillére mellé került.

²³¹ Az ásatásról írt beszámoló a román Műemlékvédelmi Igazgatóság bukaresti tervtárában található. Az ásatás eredményeire röviden utal Bogdan: Contribuții 19 és Velescu: Hunedoara 29-30.

hajó középtáján halad észak-dél irányban. Közte és a diadalív között alakították ki az a bizonyos üreget, amelyet már Arányi megtalált és most újból kiástak. Az „kripta” mérete: 2,55 m hosszú, 1,15 m széles, 2,40 m mély. Nyugati fala maga a korai várfal, ehhez igazodik az üreg. Keleti fala szintén kőből van, az oldalfalak viszont téglából. Nem találtak benne semmilyen temetkezésre utaló nyomot. Az ásatást vezető Octavian Floca beszámolója szerint a korai várfaltól nyugatra, azaz az udvar irányába, a kápolna helyén egy korábbi építmény nyomára bukkantak.²³² Az ásatás azt is igazolta, hogy a kápolna építésekor nem csak a várfalat bontották el, hanem a várfalon kívülre eső szakaszt mesterségesen feltöltötték, és erre épült a kápolna szentélye. A töltésből például egy római kori korinthoszi oszlopfő került elő. Mindezek felett találták meg a kápolna téglapadlóját. A felhasznált téglák mérete: 29 x 29 x 7 cm, 24 x 24 x 7 cm és 22 x 22 x 7 cm. Ilyen járólapok csak a hajóból kerültek elő, a szentélyben nem sikerült nyomára akadni, annak ellenére, hogy megtalálták a szentély járószintjét is, amely valamivel magasabban volt a hajóénál.

6. A palotaszárny

A palotaszárny a vár nyugati szárnyát alkotja. Három fő részből tevődik össze: a palota tömbje, az erkélysor és a csigalépcső-torony.

6.1. A palota

A palota kétszintes építmény. Alsó és felső teremből áll, amelyek hossza 26 m, szélessége 11 m. Az alsó terem magassága 7 m, a felsőé 8,80 m. Udvari (keleti) falának vastagsága 1,50 m, a Zalasdra tekintő (nyugati) fala pedig 2,20 m a földszinten, illetve 1,50 m az emeleten.

Udvari homlokzatát délről a déli szárny, északról pedig a csigalépcső-torony határolja (14. ábra). Északi sarka armírozott. Minden bizonnyal a déli sarka is armírozva volt, ez azonban most nem látszik, mivel a déli szárny eltakarja. A földszinten három ablak és a bejárati ajtó, az emeleten szintén három ablak található. Az ablakok kiosztása a földszinten és az emeleten nem egyezik. Az emeleti terem ablakai felett a 17. századi átalakítások során

²³² Hogy melyek ezek a nyomok nem derül ki egyértelműen, állítólag egy másik padló, a kápolna padlója alatt. Erre utal Velescu: Hunedoara 29.

újonnan nyitott ablakok sorakoznak: a főpárkány alatti öt kis ablak a padlásteret világítja meg, alatta pedig három valamivel nagyobb ablak sorakozott, közülük a középső jelenleg be van falazva.

A palotaszárny Zalasdra tekintő homlokzatát északról az Új kaputorony, délről pedig a Kapisztrán-torony fogja közre (13. ábra). Rézsús fallal indul, amely kiegyenlíti a szikla szintkülönbségeit. A homlokzatot függőlegesen négy masszív támpillér tagolja, amelyek az emeleti terem magasságában széles kiülésű konzol közvetítésével folyosóra fűzött díszes zárt erkélyeket tartanak. A támpillérközökben a földszinti terem három ablaka helyezkedik el. A középső ablak alatt, illetve a kaputorony melletti kis ablak a palota alatt húzódó, sziklába vájt üreget (egykoron tömlöcöt) világítja meg. A déli támpillér és a palota sarka között ismeretlen funkciójú fedett építmény található. Az erkélyeket összekötő folyosók tetőzete felett kisméretű négyzetes ablakok sora található, amelyek jelenleg a tetőtérbe nyílnak. Ezeknek felel meg az udvari homlokzat öt kis ablaka. A homlokzat déli sarkán, az erkélysor felett armírozás figyelhető meg.

6.1.1. A földszint

A palota földszinti termét közvetlenül az udvarról lehet megközelíteni (16. ábra). Az erősen megrongálódott ajtókeretet Schulcz Ferenc állította helyre az eredeti faragványok újrafelhasználása nélkül.²³³ Ugyancsak ő módosította az ajtó környezetét is, aminek következtében az ajtó két oldalához, derékmagasságában egy-egy gyámkövet, az ajtó fölé pedig egyfajta oromzatot tervezett. Az oromzat kis sátoztetőt határolt, amely a gyámkövekre támaszkodott. A tetőt az 1960-as években bontották el. Arányi még említést tesz egy „befalazott csúcsíves ajtónyílásról” is, pontos holléte azonban nem derül ki a szövegből.²³⁴ A palota udvari homlokzatán, a déli szárny mellett befalazott ajtó nyoma figyelhető meg. A 17. századi inventáriumok itt a homlokzat előtt lépcsőfeljárót említenek, amely alatt két helyiség volt.²³⁵ Az ajtó bizonyára az egyik helyiségbe vezetett. Möller azt feltételezte róla, hogy a jelenlegi palotaszárny első fázisában megépült részének a bejárati ajtaja lett volna.²³⁶

²³³ A bejárati ajtó profilja: negyedhorony, hengertag, negyedhorony, szögletes horony, negyedhorony.

²³⁴ Arányi: Vajda-Hunyad 23.

²³⁵ A lépcsőfeljárát: 2. ábra, 20; az alatta levő helyiség: 2. ábra, 20.

²³⁶ Möller: Vajdahunyad 10.

A termet nyugatról és keletről három-három ülőfülkés, keresztosztós ablak világítja meg, illetve a Kapisztrán-torony irányában is található egy ablak (16. ábra).²³⁷ A nyugati fal ablakainak kiosztása szimmetrikus, minden második boltszakasz közepére esik egy ablak. A keleti oldalon az ablakok elhelyezése valamivel rendszertelenebb: a második, negyedik és ötödik boltszakasznak felel meg egy-egy ablak. Ennek oka nem ismert, esetleg az itt található bejárati ajtó miatt mondtak le a szabályos ablakkiosztásról. A nyugati oldalon sorakozó ablakokkal ellentétben a keleti oldal ablakai magasabban helyezkednek, hozzájuk kis lépcső vezet. Az 1860-as évekre az ablakok több károsodást is szenvedtek, részben pedig be voltak falazva. Arányi ilyen állapotban közli egyik ablak rajzát.²³⁸ Schulcz bontotta ki őket és állította helyre az eredeti tagozatelemek felhasználásával.

Az alsó termet öt pillér két hajóra és tizenkét boltszakaszra osztja (16. ábra). A 17. századi átalakítások során ezt az egységes teret két kisebb és egy nagyobb helyiségre osztották. Az inventáriumok szerint az északnyugati helyiséget sütőháznak rendezték be, benne kemencével. Az osztófalakat Schulcz Ferenc bontotta el 1868 végén. Nem csak az osztófalak kerültek elbontásra, hanem a gótikus boltozat is, mivel az 1860-as években az már olyan rossz állapotba került, hogy a faragott bordák estek ki belőle. Az alsó terem teljes boltozata tehát Schulcz restaurátori munkásságának az eredménye.

A pillérek törzse nyolcszögletű és ún. vörösmárványból készült. A fejezetek, kettő kivételével növényi ornamentikájúak. Az északról számított első pillér címerdíszes: a fejezet keleti oldalán a Hunyadi, nyugati oldalán pedig a Szilágyi címer található (42. ábra). A második pillér fejezete szalagfeliratos:

Hoc · opus · fecit · fiej · Mag^c · J^ohⁿes · de · Hwnyad · regi · Hugi · gub^{ra}^{or} · A^o · dⁱ · M^o · CCCC^o · L^o · II° ·

(Hoc opus fecit fieri Magnificus Johannes de Hwnyad regni Hungarie gubernator Anno domini MCCCCLII)

A bordák nem közvetlenül az oszlopfők fejlemezére nehezedenek, hanem még felette nyolcszögletű törzsben egyesülnek, és ez vezeti le a terhet a pillérre. A bordák íve tehát valamivel magasabbról indul, mint a pillérfők fejlemezé. Hasonló a helyzet a falak mentén is, ahol a bordák közvetlenül a gyámkövek felett falpillérbe simulnak. A bejáratától jobbra eső

²³⁷ A nyugati ablakok profilja: két negyedhorony között szögletes horony. A várudvarra tekintő ablakok profilja valamivel gazdagabb: negyedhorony, negyedhorony, az ablak síkjára merőleges körtetag ferde lemezzel, negyedhorony. A körtetag lábazati dobra fut.

²³⁸ Arányi: Vajda-Hunyad XIV/15. ábra.

első sarokgyámkő a Hunyadi, a második a magyar vágásos, a harmadik sárkányfigurát, a negyedik pedig a Szilágyi címert ábrázolja. A sarokgyámok Schulcz Ferenc tervei alapján készültek. Mindössze a terem nyugati falán, a harmadik és a negyedik boltszakasz között található gyámkő eredeti (16. ábra). Sárkányfigurát ábrázol, amely motívum megtalálható a kápolnában is. A bordák ívelt oldalú trapéztagos profillal, a hevederívek és a homlokívek pedig körtetagos profillal rendelkeznek.

Az alsó terem boltozatának tizenkét záróköve fontos épületplasztikai része a várnak. A bejárati boltszakasztól számítva jelenlegi sorrendjük a következő (16. ábra):

1. mérmű (másolat)
2. Hunyadi kormányzói címere (másolat)
3. növényi ornamentika
4. növényi ornamentika
5. Hunyadi bővített címere (másolat?)
6. növényi ornamentika

A második hajó zárókövei délről északra:

7. növényi ornamentika
8. Szilágyi címer
9. Hunyadi címer
10. három liliomot ábrázoló címer
11. Hunyadi bővített címere
12. növényi ornamentika

A címerek formai és tartalmi szempontból egyaránt változatos képet mutatnak, olyannyira, hogy felmerül a gyanú a jelenlegi zárókövek összetartozásával kapcsolatban. Formai szempontból négy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak az egyszerű korongra helyezett címerpajzsok. A második csoportot alkotják a növényi ornamentikás zárókövek, amelyek szintén egységes szerkezetre épülnek: a középső kör alakú mezőt széles perem veszi körül. A harmadik és a negyedik típus a sorozat legkvalitásosabb darabjait sorakoztatja fel. A harmadik esetében a címerpajzs négykaréjos mérműre van helyezve, azt a vizuális hatást keltve, hogy a mérmű a címer keretét képezi. A valóságban a mérmű és a címer két különböző síkban van. A negyedik csoportba mindössze két zárókő sorolható. Mély faragású kör alakú zárókövekről van szó. Az egyik hatágú csillagot ábrázol gazdag karéjdíszítéssel, áttört

mérművű dekorációra hasonlítva, a másik pedig mogyorófaág lombozatát ábrázolja. Tartalmi szempontból a zárókövek szintén változatosak, ugyanis a gazdag heraldikai program mellett a növényi ornamentika és a mérműszerű díszítés is képviselve van. Figyelemre méltó, hogy az első három csoport esetében a típus és a tartalom egybeesik.

Ilyen változatosság mellett jogosan merül fel a kérdés, hogy a címerek valóban mind az alsó teremhez tartoztak? Nem történt-e keveredés, amikor Schulcz helyreállította a földszint boltozatát? Schulcz ugyanis az emeleti nagyterem osztófalainak bontása során az ottani boltozat darabjaira bukkant, többek között címeres zárókövekre. Könnyen megtörténhetett, hogy az alsó terem boltozatának helyreállítása során azokból is felhasznált néhány darabot. Az is gyanút kelt, hogy az 5. és a 11. zárókő (Hunyadi bővített címerével) megegyezik. Csekély a valószínűsége, hogy a középkori boltozat két egyforma zárókövet tartalmazott volna, amikor minden zárókő, de még a pillérfők is teljes változatosságról tanúskodnak. Szerencsére a Schulcz-féle helyreállítás előtti földszinti boltozat záróköveinek egy részét a Wiener Bauhütte (Schmidt) és Arányi is dokumentálták. A Wiener Bauhütte rajzai a 12 zárókőből 10 darabot rögzítenek. A rajzok nem igazolják a gyanúsan kétszer előforduló Hunyadi bővített címert, illetve az egyik növényi ornamentikás zárókövet sem. Arányi mindössze négynek közölte a rajzát. Sajnos annak a négynek, amelyek a Wiener Bauhütte rajzain is szerepelnek. A Wiener Bauhütte és Arányi rajzai arról tanúskodnak, hogy a földszinti terem zárókövei, ugyanazok voltak, amelyek ma is láthatók. Azt azonban figyelembe kell venni, hogy Schulcz a boltozat helyreállítása során ugyan az eredeti állapot megőrzésére törekedett, de nem fukarkodott a kiegészítésekkel és a boltozati elemek kicserélésével, még akkor sem, ha a zárókövekről volt szó. Jó példa erre a mérműves zárókő, amelynek eredeti darabjáról Möller közölt fotót.²³⁹ A boltozatban található Schulcz-féle másolat, közepében a bécsi Votivkirche műhelyében tanult kőfaragó mesterjegye található. Amennyiben a két zárókövet összehasonlítjuk, alapjában véve jó másolatnak lehet tekinteni a boltozatban levőt. Ugyanez a mesterjegy található a mellette levő zárókövön, amely Hunyadi kormányzói címerét ábrázolja. Schulcz tehát néhány zárókövet másolattal cserélt ki, de hogy pontosan melyek ezek, csak alapos megfigyelés alapján lehetne eldönteni, amire eddig nem volt lehetőség. Ezzel magyarázható az is, hogy miért fordul elő kétszer a kormányzói címeres zárókő.

Arányi nem csak lerajzolta, hanem le is írta a zárókövek egy részét. Megemlíti „Magyarország czímerének kettős keresztjét, külön ismét négy folyóját, meg más az

²³⁹ Möller: Vajdahunyad 53. ábra.

Anjouféle három liliomot, újra más a gyűrűs hollót, meg más az ugró zergét stb.”²⁴⁰ Közülük a liliomokat ábrázoló címeres zárókövet rajzban is közölte. Továbbá igazolható még a hollós és a zergés címer, viszont nem tudunk semmit a Magyarország címerét ábrázoló zárókövekről. Ilyen csak a kápolna karzatának boltozatán fordul elő. Éppen két zárókörről lenne szó, amelyek kiegészítenék a Wiener Bauhütte által dokumentált 10 zárókövet.

6.1.2. Az emelet

Az emeleti termet északról (a csigalépcső felől), és délről (a déli szárny felől) lehet megközelíteni. A főbejárat az északi oldalon található. Szegmensíves záródású, gazdagon tagolt ajtókerettel rendelkezik (23. ábra). A déli bejáratnak jelenleg nincs faragott kerete, Arányi leírásából viszont az derül ki, hogy állítólag reneszánsz kerete volt: „a renaissanceból eredő szépen tagozott ajtófélkövekkel és igen kiterhelő (kiálló) ajtó-szemöldökkel bir”.²⁴¹ Az emeletnek még volt két 17. századi bejárata. Az egyik az Új kaputorony és a palota között húzódó szeglethelyiségből nyílt az emeleti terembe, pontosabban az akkori ún. Asszony házába, közvetlenül a középkori ajtó mellett. Lényegében a középkori északi ajtót váltotta fel, amit a 17. századtól többé nem használtak. A másik az udvarról egyenesen az emeletre vezető lépcsőfeljáró ajtaja volt, amelyet a palota udvarra tekintő homlokzati falába vágtak és az ebédlő palotába vezetett. Mindkettőt az 1960-as években befalazták, elvakolták.²⁴²

Az alsó teremhez hasonlóan ezt is öt pillér két hajóra osztja (22. ábra). A pillérek, bordák, hevederívek, gyámkövek és zárókövek mind az 1960-as években végzett helyreállítás eredményei, és az alsó terem hasonló szerkezeti elemeinek a mintájára készültek.²⁴³ A középkori boltozatot a 17. századi átalakítások során bontották el, amikor az emeleti termet két deszkafödémrel három szintre osztották (15. ábra). A palota így négyszintes építmény lett, a legfelső padlástérként szolgált. Mivel az emeleti terem középkori boltozatának homlokívei az új padlástérig nyúltak fel, ezen a szakaszon nem faragták le őket. A helyreállítás előtti rajzokon jól látható, hogy a homlokívek csúcsa megmaradt (15. ábra). Az első emeleti teret két osztófallal három részre osztották. Az inventáriumokban az Asszony háza, az Úr háza és az ebédlő palota néven szerepelnek. A második emelet és a padlástér lényegében egységes terű maradt, alkalmanként deszkából ácsolt válaszfalakkal osztották őket

²⁴⁰ Arányi: Vajda-Hunyad 80.

²⁴¹ Arányi: Vajda-Hunyad 30.

²⁴² A restaurálás előtti térbeosztás: 2/B. ábra.

²⁴³ A helyreállítással kapcsolatos Vatasianu-Velescu vitát lásd a második fejezetben.

kisebb helyiségekre. Az átalakítás következtében a régi ablakokat befalazták és új ablakokat, illetve bejárati ajtókat nyitottak. A második emeletet kelet és nyugat felől három-három ablak világította meg, a padlásteret pedig öt-öt ablakocska. Ezek az ablakok a külső homlokzatokon ma is látszanak. Kivételt képez a második emelet három nyugati ablaka, amely jelenleg az emeleti nagyterem homlokíveiben látható. Bágyuj Lajos a következő évszámokat olvasta le az ablakkeretekről: 1640, 1676, 1707, 1807.²⁴⁴ Az első emelet osztófalait Schulcz Ferenc bontotta el még a helyreállítási munkálatok legelején, hogy tehermentesítse a beszakadással fenyegető földszinti nagyterem boltozatát. Belőlük „több száz darabban” az emeleti nagyterem középkori boltozatának elemei kerültek elő: bordák, Hunyadi, Szilágyi stb. címeres zárókövek, egyéb tagozatok.²⁴⁵ Schulcz mindössze az alsó terem boltozatát hozta rendbe, korai halála megakadályozta, hogy az emeleti terem középkori boltozatát helyreállítsa. Erre az 1960-as években került sor, addigra viszont a Schulcz által kibontott boltozati elemeket falazóanyagként használták fel, vagy elkallódtak. A lényeg, hogy semmilyen támponttal nem rendelkeztek már a pillérek és boltozati elemek tagolását illetően. Kivételt jelentett a padlástérben megőrződött homlokívek profilja (az alsó teremhez hasonló körtetagos profilok). Előkerült még egy pillérlábazat is, amit szintén felhasználtak. Ez azonban nem volt helyes lépés, mivel a szóban forgó faragvány valójában az alsó terem egyik pillérének a lábazata volt, amelyet, rongált állapotára való tekintettel, Schulcz már nem helyezett vissza, hanem újjal pótolta. Az eredeti pillér- és boltozati elemek hiánya miatt történt, hogy az emeleti nagyterem boltozatát végül az alsó terem mintájára készítették el. Az biztos, hogy mindkét boltozat azonos szerkezetre épült, és figyelembe véve a falívek profiljának hasonlóságát, az sincs kizárva, hogy a részletek tekintetében is sok hasonlóság volt a két boltozat között. Nagy kár, hogy az emeleti terem boltozatának címeres zárókövei is elkallódtak.

A termet első sorban a keleti falon található három nagyméretű ülőfülkés ablak világítja meg.²⁴⁶ Az ablakok kiosztásában nincs rendszer, különbözik a távolság köztük, illetve nem illeszkednek a homlokívek rendszeréhez sem. Az 1960-as években állították helyre őket az eredeti ablakkeret-töredékek felhasználásával, tehát hitelesnek tekinthető a helyük és a tagolásuk is.²⁴⁷

A szemközti (nyugati) falon a terem három kijáráttal rendelkezik az erkélyekre. A nyílások profilja az erkélyekre tekint.

A terem délnyugati sarkában elbontott kandalló fülkéje látható.

²⁴⁴ Bágyuj: Vajdahunyad 1613.

²⁴⁵ Archaeológiai Értesítő 1868 61-62.

²⁴⁶ Az ablakkeret profilja: negyedhorony, pálcatag, lemeztag, negyedhorony.

²⁴⁷ Bágyuj: Vajdahunyad 1613.

A terem középkori falképei ugyan veszendőbe mentek, viszont elég jól ismerjük 17-18. századi kifestését, amely igen gazdag és változatos volt. A különféle építési meg helyreállítási munkálatok következtében ma már csak nagyon kis töredéke látható. A 17. században létrehozott első emelet falát, az Asszony házában és Úr házában, közvetlenül a zöldre festett deszkamennyezet alatt vörös széles sávval díszítették. A padló vonalában is látható volt a kifestés töredéke: két vörös csík között egy sárga csík, rajtuk fekete virágok (tulipánok?). Egyedül a terem déli egyharmadában található medalionsor vészelt át a különféle bontási és helyreállítási munkálatokat (15. ábra).

A medalionsor már a 19. század közepén nagyon rongált állapotban volt. Az 1960-as években sikeresnek nem minősíthető restauráláson is átesett, amely azért maradt látszat nélkül, mivel a restaurálás után álltak neki a boltozat megépítéséhez, a bontási és építkezési munkálatok pedig tovább károsították a falképet. Legjobb leírását Arányi adta, akinek a következő feliratokat sikerült a medalionok alatt kiolvasni: „Petrus, Stephanus, Geisa, Urs, Verbulch, Kund, Attila, Buda, Béla, Kedie, Kadicha, Ladislaus, Béla, Andreas, Emericus, Béla. Rudolphus, Maximilianus, Ferdinandus, Ladislaus, Sigismundus, Ludovicus, Otto, több oláh vajda és török vezér feje, s néhány város címere, melyeknek aláírása elkopott.”²⁴⁸ A sorozat nem terjedt ki az emeleti nagyterem teljes hosszára, hanem mindössze az ebédlő palota négy falát díszítette, tehát az 1868-ban elbontott osztófalat is. Lényegében három regiszterből állt. A felső keskenyebb sávban korongba szerkesztett stilizált virágok sorakoztak, a középső szélesebb regiszterbe kerültek a medalionok, az alsó sávba pedig a feliratok. A medalionok pontos számát csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni. A nyugati falon 13, a délin 14 darabot lehet elkülöníteni. A keleti falon mindössze két medalion töredéke látható, viszont ha itt is ugyanannyit feltételezünk, mint a vele szemben levő oldalon, vagyis 13-at, illetve ezt a szimmetriát alkalmazzuk a már elbontott északi falra akkor $(2 \times 13) + (2 \times 14) = 54$ medaliont kapunk. Ehhez még hozzá kell adni a négy sarokba festett medaliont, amelyeket érdekes módon a sarkokhoz csatlakozó két fal között osztottak meg, teljes vizuális folytonosságot biztosítva a sorozatnak. Összesen tehát 58 medalionnal lehet számolni, amennyiben szimmetrikus elrendezésben gondolkodunk. Ha nem, akkor is néhány darabbal lehetett több vagy kevesebb. Minden esetre látványos történelmi arcképcsarnok lehetett. A feliratok közül ma mindössze a *Lodovicus* és *Otto* neveket lehet kiolvasni, ami Arányi olvasatát támasztja alá. Arányi felsorolásából az derül ki, hogy a hunoktól a „jelenkorig” a magyar történelemben szerepet játszott fontosabb vezérek, uralkodók, fejedelmek arcképcsarnokáról van szó. E pompás kompozíció állítólag városi címerekkel is

²⁴⁸ Arányi: Vajda-Hunyad 79.

kiegészült, azonban az egyik megmaradt medalion tanúsága szerint inkább városábrázolásokról (vedutákról) és nem címerekről van szó. A nyugati falon található alakok jellegzetes 16-17. századi fejedelmi öltözékben vannak ábrázolva. Arányi korában már nem látszódott a feliratuk, így nem lehet megállapítani, hogy kikről van szó. Öltözetük meglehetősen sematikus és a falképek állaga is igen rossz, így erdélyi, moldvai és havasalföldi fejedelmek egyaránt szóba jöhetnek. Az arcképcsarnok segíthetett volna a datálásban is, viszont Arányi felsorolásának legkésőbb uralkodó figurája Rudolf császár, nála viszont néhány évtizeddel későbbi a kifestés.

A medallionsor, jelenlegi állapotában, több átfestésről tanúskodik (például a vörös és sárgás hátterek váltakozása), sőt az sem biztos, hogy egyszerre készült, mivel törésvonalak figyelhetők meg benne. A medalionokra vonatkozó feliratok is utólagosan felvitt vékony vakolatrétegen vannak. Az egész spekuláció az ábrázolt személyeket illetően lehetséges, hogy egy későbbi belemagyarázásra épül, és eredetileg az arcképcsarnok más személyekre vonatkozott. Ez azért valószínű, mivel azok a személyek, akik a felirat szerint királyok (pl. Lajos és Ottó) nem viselnek koronát, az öltözetük sem vall uralkodókra. A korona minden esetre minimális attribútuma a királyoknak, a medalion alakjain azonban sehol nem szerepel koronás fő. Valószínűbbnek tartom, hogy a sorozat eredetileg fejedelmekre és a 16-17. század jeles embereire vonatkozott, illetve vedutákat ábrázolt. E felirat nélküli képcsarnok eredeti értelmezése a 17. század folyamán a többszöri birtokos váltása miatt lassan feledésbe merült, viszont mindig szellemi kihívást jelentett az alakok értelmezése. Így születhetett a királyábrázolások mondája, amit a 18. században valamely buzgó hivatalnok, egy tatározás alkalmával külön regiszterben a medalionok alá festetett.

A medallionsornak más építéstörténeti vonatkozása is van. A terem nyugati falán megfigyelhető, hogy valójában kell számolni. A felső sor egykorú a kifestéssel, az alatta levő pedig későbbi, ugyanis a gerendafészkek a medallionsor felső regiszterét törték át. A 18. század közepén tehát, amikor a medalionok felirata is készült, komolyabb beavatkozásra került sor.

6.1.3. A sziklaüreg

A palotaszárny alatt sziklába vájt rejtek található, amely összeköttetésben áll az Új kaputorony felől megközelíthető tömlőccel. A rejteket az alsó teremből lehet megközelíteni. 1865-ben Arányi a következő állapotban találta: „ezen rejteknek ajtaja mai nap eltűnt, azaz

behányatott, én a Bajoni J. által említett külső fal mentében a padolatvesztette terem fenekét mindaddig ásattam, míg végre a rejtekre bukkantam, melyről sok érdekest nem mondhatok, mert a sok szemétnek kitakarítására nem telt elegendő időm, a rejtek 5 ½ láb széles, sz országház délnyugoti középső ablakánál kezdődik, és az alsó tömlöczbe végződik. A rejtek kővel (nem téglával) van boltozva, egy jócskán befalazott másfél arasz magos és széles ablakocskával bír, mely a vár külső falán a Zalasd völgyébe tekint. A boltozat mintegy 1½ ölnyi magas, mit a sok szemét miatt szabatosan meghatározni csak akkor lehet, ha a vár felépítése sikerülend”.²⁴⁹ Möller takarította ki és tette hozzáférhetővé a földszinti nagyterem középső nyugati ablakának fülkéjéből.²⁵⁰

6.2. Az erkélysor

A palotaszárny Zalasdra tekintő (nyugati) homlokzatát, az emeleti terem magasságában pillérekre helyezett erkélyek tagolják, amelyeket gyámköveken nyugvó, egy boltszakaszos folyosók kötnek össze. Úgy az erkélyek, mint a folyosók külön tömegként csatlakoznak a palota homlokzatához. Az egész konstrukcióra a váltakozó felülettagolás és szerkezet volt jellemző. A többszöri „helyreállítás” következtében sajnálatos módon az erkélyek ma már nagyon keveset tükröznek az eredeti állapot nagyszerű szerkezetéből.

6.2.1. Az erkély homlokzata

Az Új kaputoronytól számítva az első és a harmadik erkély poligonális (8/5), a második és a negyedik pedig félköríves záródású (13. ábra).²⁵¹ E váltakozó szerkezettel vannak összhangban az erkélyeket tartó nagyméretű konzolok és az erkélyek tetőzete is. Hasonló változatosságról tanúskodnak az erkélyeket összekötő, gyámokra helyezett folyosók is. Az Új kaputoronytól számított első, harmadik és ötödik folyosószakasz ikerablakkal, a második és negyedik szakasz egy-egy ablakkal rendelkezik. A legdélibb folyosószakasz alatt, a palota sarkához szokatlan építmény csatlakozik, amelynek funkcióját nem sikerült tisztáznom

²⁴⁹ Arányi: Vajda-Hunyad 45.

²⁵⁰ Möller: Vajdahunyad 14.

²⁵¹ Nehezebben észlelhető sajátossága az első erkélynek, hogy a többiekkel szemben nagyobb területű, jobban a palota falsíkja elé ugrik.

Úgy az erkélyeket, mint a folyosókat az 1868-ban megkezdett helyreállítások óta több szakaszban bontották el és építették újjá. A déli folyosószakaszt már Schulcz Ferenc elbontotta, mivel leomlással fenyegetett, ugyanis korábban árnyékszékként használták, így szerepel a 17. századi inventáriumokban is. Talán ez az oka, hogy dél felől egy támpillérrel volt megtámasztva.²⁵² A legnagyobb károkat Piátsek Gyula okozta. Első lépésben elbontotta az egész építményt annak ellenére, hogy az erkélyek és folyosók állaga ezt nem követelte meg.²⁵³ Kivételt csak az első folyosószakasz jelentett, amelynek helyreállítását talán már Schulcz elvégezte. Ezt követően az erkélyeket és folyosókat újra rakatta, az eredeti kőfaragványokból azonban semmit nem használt fel. Sőt az újonnan faragott kövek még csak nem is hű másolatai az eredetieknek, hanem elnagyolt utánzatok, amelyeken nincsenek kifaragva a részletek. A különbség egyértelművé válik, ha összehasonlítjuk a kevésbé átalakított első folyosószakasz ablakát a Piátsek által kivitelezettel. Nem csak a részletek tekintetében volt katasztrofális ez a beavatkozás, hanem az alapkonceptiót is megváltoztatta. Eredetileg ugyanis az első és a második folyosószakasz ikerablakkal rendelkezett, a harmadik és a negyedik egy-egy ablakkal, az utolsó szakasz pedig ismét ikerablakkal, vagyis az a-a-b-b-a mintát követték. Piátsek ezt egyszerűbb váltakozó mintára cserélte, vagyis az a-b-a-b-a mintát kivitelezte (17. ábra). Az erkélyek homlokzatának tagolása sem őríz meg semmit az eredeti állapotból.

E pompás építmény középkori homlokzatának rekonstrukciójára mégis érdemes kísérletet tenni, mivel a rendelkezésünkre álló rajzok, fényképek és leírások részben ezt lehetővé teszik. A kiindulási pontot az első folyosószakasz ablaka jelenti, amely részleteiben elűt a többitől. A keresztosztós ikerablakot mindkét szélén és középen fiálék határolják (20. ábra). A fiálék törzse nem négyzetes, hanem gazdagon tagolt, növényi ornamentikás fejezettel rendelkező hengertagok. Az ablakok profilja: negyedhorony, pálcstag, lemeztag, negyedhorony. Minden egyes ablakszárny könyöklőgyámmal rendelkezik. Ívmezejük szintén ablakszerűen kivitelezett, azaz áttört, mindössze a benne található címer alkot szolid felületet. Az északi ablak Hunyadi kormányzói címerét, a déli pedig a Hunyadi bővített címet ábrázolja. E gazdagon tagolt ablak azt a benyomást kelti, hogy még az eredeti állapotot őrzi, mivel részleteiben egyértelműen elűt a Piátsek által épített ablakoktól. Több adat viszont arra utal, hogy legalább egy része neogótikus szellemben fogant kiegészítés és csak bizonyos részei eredetiek. Első sorban a két címer kelt gyanút. Elgondolkoztató, hogy Hunyadi

²⁵² A támpillér Arányi rajzán jól látható még (Arányi: Vajda-Hunyad XV. tábla). Piátsek bontotta el. A szóban forgó folyosó különben a déli oldalon a palota falsíkja elé ugrott.

²⁵³ Arányi néhány évvel korábban még a következőket jegyezte meg állagukról: „a folyosók s erkélyek bordái és címmerkéi még nagyobb részt oly épek, mintha tegnap kerültek volna ki a műhelyből...” (Arányi: Vajda-Hunyad 27).

kormányzói és bővített címere ugyanazon ablakon szerepel. A két címer Hunyadi pályafutásának két jól elkülöníthető szakaszához kapcsolódik, együttes használata értelmetlen. Különbözően értelmetlen az erkélysor teljes heraldikai programjának kontextusában is, amely Mátyás korába illeszkedik. Továbbá a Wiener Bauhütte 1867-es felvételi rajzán történetesen le van rajzolva az ikerablak déli szárnya (20. ábra). Itt azonban Vitovec János és nem Hunyadi bővített címere látható. Szerencsére az első folyosószakasz ikerablakairól több egészen korai rajz és fénykép is megmaradt. Rajtuk egyértelműen látható, hogy az ablakok ívmezeje sima volt, sem mérmű, sem címer nem díszítette. Tulajdonképpen ez tekinthető az eredeti állapotnak. A Wiener Bauhütte rajza tehát ebben az esetben is már rekonstruált állapotot tükröz. A Wiener Bauhütte rajzának gyakorlatba ültetését Schulcz vagy Steindl végezhette, akik Schmidt rekonstrukcióit sok más esetben is figyelembe vették. A két Hunyadi címerhez a mintát a palota földszinti termének címeres zárókövei szolgáltatták, amelyek között mindkettő megtalálható. Elképzelhető azonban, hogy a jelenlegi ablak eredeti részleteket is őriz. Ilyenek lehetnek a magas, hengertagos törzsű fiálék. Az ablakok ívmezejét határoló kúszóleveles ív is eredetinek tűnik. A Wiener Bauhütte rajzán a fiálé lábazati konzolján szerepeltetett címerek azonban új kiegészítések. Az ablakkeretek fentebb ismertetett profilja hiteles. Több nem igazán állapítható meg az első folyosó ablakáról. Ez az ablaktípus ismétlődött a második és ötödik folyosószakaszon, illetve hasonló volt a tagolása a harmadik és negyedik folyosószakasz ablakának.

Az erkélyek eredeti homlokzatának rekonstrukciója jóval bonyolultabb feladat. Biztos támpontot ebben az esetben a megőrződött eredeti faragványok jelentik (20 és 21. ábra). Úgy a korai fényképfelvételek, mint a különféle metszetek és a Wiener Bauhütte felvételi rajzai is arról tanúskodnak, hogy az erkélyek homlokzatát a talapzattól a tetőig nyújtott törzsű fiálék tagolják. Kiindulási pontjuk a lábazat magasságában egy-egy címeres gyámkő. A Wiener Bauhütte rajzai között megtalálható úgy a poligonális, mint a félköríves záródású erkély homlokfalának a felvétele (20. ábra). Rajtuk jól látható, hogy a poligonális erkélyek ablakának ívmezejében egy-egy nagyobb címer szerepel, a félköríves záródású erkélyek esetében az ablakok ívmezejében két kisebb címer szerepel, amelyek az ívmezőt kitöltő mérműhöz kapcsolódnak. A rajzok helyességét a megmaradt eredeti faragványok egyértelműen igazolják, azzal a pontosítással, hogy címer nélküli ívmezők is léteztek. Az erkélyek tehát nem csak a tömegalakítás tekintetében váltakoztak, hanem az épületplasztika szintjén is ugyanarról a játékos változatosságról tanúskodnak. Az erkélysor heraldikai programja elég töredékesen rekonstruálható, és a címerek sorrendje sem állapítható meg egyértelműen. A címeres fiálégyámok közül mindössze három maradt meg: egy a poligonális

erkélyhez tartozott, kettő a másik típusú erkélyhez. Az előbbi liliomot ábrázol felette lebegő koronával. Ez a címer érdekes módon a Wiener Bauhütte poligonális erkélyről készített rajzán is fel van tüntetve (20. ábra). Sajnos a rajzon a többi címerábrázolás értelmezhetetlen. A másik két megmaradt gyám Hunyadi hollós címerét és a Szécsi család címerét ábrázolja. A Wiener Bauhütte félköríves záródású erkélyt ábrázoló rajzán látni lehet a Szécsi címerhez hasonló címeres gyámkövet. A hollós címer vagy ehhez az erkélyhez, vagy akár a másik hasonló típusú erkélyhez tartozott. Az ívmezők tekintetében a két poligonális erkély hat ablaka közül kettőnek őrződött meg a címeres timpanonja. Az egyik a Hunyadi bővített címert, a másik pedig a Szilágyi címert ábrázolja. A félköríves erkély ablakainak timpanonjának értelmezése valamivel bonyolultabb, ugyanis ezek két részből vannak összerakva. Összesen 5 darab ilyen fél ívmező maradt meg. Közülük három csak mérműves díszítésű (kettő közülük egy teljes timpanont alkot), a másik kettő címerdíszes és minden bizonnyal két külön ablaktimpanonnak a részei. Az egyik a Szécsi címert, a másik ismeretlen címert ábrázol. Az erkély típusának meghatározásán túlmenően pontos helyüket nem lehet meghatározni.

A négy erkély eredetileg maximálisan 34 címert tartalmazhatott, a valós szám azonban ennél valamivel kevesebb volt mivel, mint említettem, voltak címer nélküli ívmezők. Közülük, a fenti adatok alapján, mindössze hét címer maradt meg.

6.2.2. Az erkélysor belső terei

Az erkélyeket a palota emeleti terméből lehet megközelíteni három átjáró nyíláson keresztül, amelyek az Új kaputoronytól számítva a második, harmadik és negyedik folyosószakaszra nyílnak. Az első és a harmadik nyílás félköríves, gótikus kerettel rendelkezik. Profiljuk, egy tagozati elemtől eltekintve, megegyezik.²⁵⁴ A középső nyílásnak reneszánsz kerete van, felette, a szokásosnál valamivel magasabban, a szemöldökkő.²⁵⁵ Nem úgy tűnik, hogy a kettő összetartozik. Minden bizonnyal eredetileg csak a két szélső nyílás vezetett ki az erkélyre, a közbülsőt pedig utólag alakították ki, midőn az emeleti termet három részre osztották a 17. század első felében.

Mindegyik erkély a palota falának vastagságában kialakított félköríves ülőfülkével rendelkezik. Profiljuk: negyedhorony, derékszögű horony, negyedhorony.

²⁵⁴ Az első nyílás profilja: negyedhorony, hengertag, lemezttag, félhorony, hengertag, lemezttag, negyedhorony. A harmadiké: negyedhorony, hengertag, lemezttag, félhorony, körtetag, lemezttag, negyedhorony.

²⁵⁵ A keret profilja: lemezttag, szima, lemezttag, lemezttag.

Az erkélyek és folyosók külső homlokzatának változatos tagolása és díszítése a belső terekre is érvényes. Az első folyosószakasz nem csak a külső homlokzat vonatkozásában különbözik a többi folyosóktól, hanem a belső tekintetében is. Keresztboltozatos társaival szemben kettős csillagboltozatot kapott, ugyanis hosszabb mint a többi (18. ábra). Mivel ez a folyosószakasz enyhén trapéz alaprajzú, a csillagboltozat egyik szára nyújtott. Körtagos bordái vannak, a körtagot egy-egy pálcát fogja közre. A boltozatot tartó gyámkövek növényi ornamentikájúak. A bordametsződéseknel összesen nyolc címer található: Hunyadi (holló), Szécsi, Kinizsi, Hunyadi (oroszlán), Hunyadi (holló), Anjou, országos (vágásos), Szilágyi. Mint említettem, ennek a folyosószakasznak a helyreállítás-története is különbözik a többitől. A Piátsek-kori bontás során a folyosó érintetlen maradt eredeti boltozatával együtt. Möller egyik rajza arról tanúskodik, hogy tervbe vette a boltozat módosítását, amiből azonban nem lett semmi. Midőn az 1960-as években sor került az erkélyek végleges restaurálására ezt a boltozatot is elbontották, majd újraépítették. Eredetileg a kettős csillagboltozat téglalapba volt szerkesztve és nem vette figyelembe a tér trapéz jellegét, most viszont a csillag egyik szárát megnyújtották, így a boltozat a teljes teret befedte (17/B. ábra). Elképzelhető, hogy a címereket sem az eredeti sorrendben helyezték vissza, mivel a jelenlegi elrendezésük különbözik attól, amelyet Möller rögzített említett rajzán. Az eredeti boltozat rekonstrukciója roppant nehéz. Annyi bizonyos csak, hogy téglalapba volt írható, erről Arányi és a Wiener Bauhütte rajzai is tanúskodnak. A címerek tekintetében Arányi mindössze kettőt tüntetett fel rajzán, viszont hármat nevez meg, nem a teljesség igényével: hollós, zergés és liliomos címer.²⁵⁶ A Wiener Bauhütte rajza viszont minden egyes bordametsződéskor címerpajzsot tüntetett fel. Talán a jelenlegi nyolc címeres megoldás a helyes, eredetiségük meghatározására azonban nincs lehetőség.

A többi folyosó és az erkélyek boltozata az 1960-as években végzett helyreállítás során készültek el. A Piátsek-féle homlokzatokkal ellentétben most felhasználták a még megmaradt, vagy a Möller által időközben kibontott faragványokat is (19. ábra). Eredeti helyüket már nem lehetett megállapítani, így a címeres gyámkövek és zárókövek az erkélyek esetében találmányra lettek elhelyezve. Az eredeti állapot visszaállítására való törekvés sajnos most is pontatlan munkát eredményezett, mivel a négy erkély boltozata közül hármat tévesen boltoztak. E munka eredményeképpen az első és a harmadik erkély esetében a boltozat egy keresztboltozatból és egy poligonális apszisnak megfelelő szakaszból áll, a második és negyedik erkély pedig ugyanazon típusú hálóboltozattal rendelkezik. Az eredeti állapotot Arányi rögzítette, és ezt támasztják alá a Vajdahunyadon maradt régi rajzok is. A négy erkély

²⁵⁶ Arányi: Vajda-Hunyad 84.

boltozatának szerkezete jóval bonyolultabb volt a mainál (17. ábra). Az első erkély boltozata megegyezik a jelenlegi állapottal. A második és negyedik erkély boltozata eredetileg is egyforma volt, viszont egyértelműen kisserkeszthető szerkezetet követett a maival szemben. Mindkét boltozat palota felőli szakasza jelenleg ugyanis aránytalan, és arról tesz tanúbizonyságot, hogy az újraboltozást tervező építészeknek semmilyen fogalma nem volt a hálóboltozatokról.

Az erkélyek boltozata gazdag heraldikai programmal rendelkezett, amit ma már sajnos nem lehet rekonstruálni, mivel Piátsek, az erkélyek elbontása előtt nem készített pontos felmérést róluk. Jelenleg a címerek elosztása a következő: az első erkélyen a Hunyadi-címer (zárókő) és hármashalomra helyezett, stilizált lilium (gyámkő)²⁵⁷, a második erkélyen a Kanizsai-címer (gyámkő), a harmadik erkélyen talán Szilágyi-címer (gyámkő), a negyedik erkélyen Vitovec János címere (gyámkő) látható (19. ábra).

A Möller által közölt kőtöredékek között még szerepel két címer, amelyek nem kerültek elhelyezésre. Az egyik az Alsólendvai Bánfi, a másik a Kinizsi-címert ábrázolja (19. ábra). Közös vonásuk nem csak a pajzs típusa, hanem a közepükön látható furat. Elképzelhető, hogy függő zárókövek részét képezték. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a Wiener Bauhütte azon rajzát, amely a palotaszárny keresztmetszetét ábrázolja, megfigyelhető, hogy a folyosónál függő zárókövet ábrázol (21. ábra). A rajz magában nem lett volna meggyőző, hiszen a Wiener Bauhütte rajzai közismerten sok gótizáló kiegészítést tartalmaznak, itt viszont a megmaradt két címer, úgy tűnik, alátámasztja a rajzot. Az már csak hab a tortán, hogy a függő zárókő Bajoni inventáriumában is le van írva: a második folyosó „boltozattyan kőből faragott függő címer vagyon”.²⁵⁸ Összesen tehát az erkélysor boltozatának 15 címere ismerjük.

6.3. A csigalépcső-torony

A csigalépcsőt magába foglaló torony külön tömegként csatlakozik észak felől a palotaszárny tömegéhez. Rendeltetése az, hogy az udvarról könnyen megközelíthető legyen a palota emeleti nagyterme. A terem „megtiszteltetése” ilyen gazdagon faragott ajtóval és ablakokkal rendelkező toronnyal, egyértelműen utal annak jelentőségére.

²⁵⁷ Lilium, hármashalom nélkül található Szerdahelyi Dancs Pál szörényi bán címerében (MagyMűv II 1854/7. ábra).

²⁵⁸ Arányi: Vajda-Hunyad 52.

Téglából épült, sarkai armírozva vannak. Bejárata az udvarra tekint.²⁵⁹ Az ajtó tükrének felső két sarka lekerekített. Az ívmezőben két félig térdelő, nyitott szárnyú angyal négykaréjos keretbe helyezett címerpajzsot tart. A karéjok metsződését egy-egy tölgyfalevél hangsúlyozza. A pajzs a bővített Hunyadi címert ábrázolja: az első és a negyedik mezőben a gyűrűs holló, a második és a harmadik mezőben a koronát tartó oroszlán található. A címerpajzson szemből ábrázolt sisak látható, a sisakdísz pedig koronából kiemelkedő hollószárny. A karéjok által határolt felület szabadon maradt részét a foszlány borítja. A keret archivoltjának félhornyát mély faragású indára szerkesztett növényi ornamentika (bal oldalt) és figurális díszítés (jobb oldalt) tölti ki. Ez utóbbi csak töredékesen őrződött meg: látható még egy ördögfej, összefonódó karok és az ív csúcsánál egy egész alakos figura. Az archivolt ívhátán kúszólevelek futnak, az ív keresztvirágban végződik. A szemöldökkő magasságától növényi ornamentikájú gyámköre helyezett, falhoz simuló fiálé indul és fogja közre az ajtót. A csigalépcsőt az első emelet magasságáig három négyzetes ablakocska világítja meg. Pálcátagos, profilátmetsződéses kerettel rendelkeznek. A lépcső emeleti pihenőjéről ajtó nyílik a palota felső termébe. Ugyan csak itt a várudvarra tekintő ablak ülőfülkével rendelkezik. A csigalépcső tovább folytatódik a palotaszárny padlásterének magasságáig. Itt az udvarra csúcsíves, gótizáló ablak nyílik. Möller beszámolója szerint az utolsó ablak felett 1452-es (?) festett évszám volt olvasható. Nem egészen világos mit értett Möller utolsó ablak alatt, azonban szerencsés módon Arányi makettjén az évszám még látható. A csúcsíves ablak alá volt festve meglehetősen nagy betűkkel. A maketten is csak az első két számjegy olvasható ki egyértelműen (14_ _).

A lépcsőtorony eredeti magassága nem ismert, ugyanis a Wiener Bauhütte rajzáról egyértelműen kiderül, hogy 1867-ben főpárkánya hiányzott. Ilyen állapotban ábrázolja Arányi makettje is. Így sajnos nem lehet megállapítani, hogy tömege hogyan harmonizált a palotaszárny tömegével. Felső része, ahol a csúcsíves ablak is található, utólagos építkezés eredménye. Erre minden bizonnyal a 17. századi átalakítások alkalmával került sor, amikor a csigalépcső tette lehetővé a palotaszárny újonnan létrehozott második emeletének és padlásterének a megközelítését.

Az 1870-es években végzett helyreállítása során itt nem történt lényegi módosítás. Kicserélték a lépcsőfokokat, illetve kissé visszabontották a torony falkoronáját, aminek következtében a lépcsőtorony valamivel alacsonyabb lett, mint a palota. A főbejárathoz vezető lépcső is új. Az eredeti lépcső alakja, iránya nem ismert.

²⁵⁹ Az ajtókeret profilja: negyedhorony, pálcátagos lábazati dobbal, lemeztág, félhorony, körtetág lábazati dobbal, lemeztág, negyedhorony, pálcátagos lábazati dobbal, negyedhorony.

6.4. Az elbontott külső grádics

Az emeleti terem 3 részre osztása alkalmával épülhetett az udvarról egyenesen az ebédlő palotába vezető lépcsőfeljáró, alatta két kisebb helyiséggel.²⁶⁰ Az egész építmény a palota udvari homlokzatához épült, a palota és a déli szárny találkozásánál. Nem csak a palota emeleti helyiségét szolgálta ki, hanem a Zólyomi szárny emeletét is. Jellegzetes 17. századi lépcső volt: „Kőből építetett ... felső lépcsői fából valók. A grádics külső széle orsós, karfás mindvégig.”²⁶¹ Arányi szerint 1754 körül bontották el, amikor újabb lépcsőfeljárót építettek helyette, ezúttal a déli szárny homlokzatához.²⁶² Ez utóbbit Schulcz Ferenc bontotta el.

7. Az északi szárny és a Mátyás-loggia

Az északi szárnyat rendszerint Aranyháznak nevezik. Az „Aranyasház” a 17. századi inventáriumokban fordul elő és a szárny emeleti helyiségét jelölték vele. A 19-20. századi szakirodalomban, a könnyebb fogalmazás kedvéért ezt általánosították az egész szárnyra. Hozzá szervesen kapcsolódik az ún. Mátyás-loggia, illetve a loggia emeleti folyosójának folytatásában egy kisebb árkádos folyosó, amely az Új kaputorony udvari homlokzatán keresztül a csigalépcső-toronyhoz vezet.

7.1. A Mátyás-loggia

A Mátyás-loggia földszinti és emeleti árkádos folyosóból áll (24. ábra). Délről csatlakozik az északi szárnyhoz, homlokzata pedig a várudvarra tekint. A 19-20. századi helyreállítási és átépítési munkálatok során talán ez esett keresztül a legmélyrehatóbb módosításon, így jelenlegi homlokzatának kevés köze van a középkori állapothoz. Különösen Möller hatására Mátyás-loggiának nevezik, és habár nem felel meg minden tekintetben a reneszánsz loggiák szabályainak, az 1960-as években végzett „helyreállítás” során

²⁶⁰ 2. ábra, 20 (helyiség), 59 (grádics).

²⁶¹ Arányi: Vajda-Hunyad 55.

²⁶² 2. ábra, 100 (Arányi: Vajda-Hunyad 45).

nagymértékben sikerült reneszánsz külsőt kölcsönözni neki. Mivel ez a megnevezés ma már fogalomává vált a továbbiakban én is Mátyás-loggiának nevezem.

7.1.1. A homlokzat

Az építmény udvari homlokzatát három nyolcszögletű hangsúlyos pillér négy szakaszra osztja. A pillérek fokozott vertikalizmust és egységes hatást kölcsönöznek a homlokzatnak. A legalsó szint a pinceszintnek felel meg. Balról számítva a harmadik pillérközben található a pincelejárat, tőle jobbra pedig a földszinti folyosó bejáratához vezető kis lépcsőfeljáró. A pincék miatt a földszint magasabban fekszik, mint az udvar járószintje. A három pillér négy ívet választ el, a negyedik ív a földszinten maga a bejárat nyílás. A többi három ív bábos korláttal rendelkezik. Hasonló ívek bábos korláttal sorakoznak az emeleten is. Az emeleti folyosó ívei felett főpárkány határolja a homlokzatot, felette pedig három kisebb ablaknyílás sorakozik.

E meglehetősen puritán, reneszánszos homlokzat eredeti állapotáról a Wiener Bauhütte egyik vázlatrajza tanúskodik (24/1. ábra). Eszerint a földszinti árkádok helyén három ablak és egy ajtónyílás állt. A középső ablak valamivel díszesebb és hangsúlyosabb volt a két szélsőnél. A Wiener Bauhütte pontos felmérést készített az ablakokról (25. ábra). Különösen figyelemre méltó a középső ablak szarkövén található Hunyadi és Szilágyi címer, a szemöldökkő pálcatagjainak szamárhátíves formája, illetve a szemöldökkőből vízköpöszerűen előugró zerge alakja. A három ablakkeretet Steindl kiemelte és pontos másolatukat helyezte el. A 20. század elején Möllernek is alkalma volt megvizsgálni őket, illetve viszonyukat a pillérhez, ami fontos felismeréshez vezetett: „az 1870-es években megújított ablakkeretek mögött elrejtve a loggiai íveinek indításait mind a három ablaknál megtaláltam, festési maradványokkal együtt.”²⁶³ Vagyis eredetileg a földszint, az emelethez hasonlóan íves árkádokkal rendelkezett és festve volt. Az 1960-as években a három ablakkeretet lényegében Steindl művének tekintették, és mivel amúgy is zavarta a homlokzat reneszánszos jellegét, eltávolították, és helyettük árkádokat falaztak. Az eredeti ablakkeretek néhány darabja, illetve a Steindl-féle keretek töredékei ma is megtalálhatók a vár lapidáriumban.²⁶⁴

²⁶³ Möller: Vajdahunyad 16.

²⁶⁴ Lupescu: Mátyás-loggia 143-153.

A földszinti negyedik árkád helyén eredetileg ajtó állt. Az 1681-es inventárium szerint „az ajtófelek faragott kőből vannak.” Az eredeti, faragott ajtókeret később veszendőbe ment, a 19. század közepén ott már csak egyszerű nyílás tátongott. Steindl a nyílást, a kápolnaajtó profiljának mintájára neogótikus ajtókerettel látta el. A három ablakkal együtt ezt is 1965-ben bontották el. Az ajtóhoz vezető lépcsőfeljáró is több módosításon ment keresztül. 1681-ben a lépcső még a kápolna bejárati ajtajától indult és zsindeletetűvel volt befedve. Steindl és Möller egyaránt változtatott rajta, végül az 1960-as években, a neogótikus díszektől megfosztva hozták összhangba az új homlokzattal.

Az emelet eredetileg is félköríves árkádokkal rendelkezett, amit belső falának középkori kifestése igazol. Tömör mellvédfalának bontása közben találták meg az 1960-as években azt a balusztertöredéket, amely alapján mind a két szinten elkészült a jelenlegi bábos korlát.²⁶⁵ Az emeleti árkádok bábos korlátjáról különben az 1681-es inventárium is megemlékezik: a „kőlabak (ti. pillérek) közinek némely része fából csinált, orsós, karos, hét orsófa héjával. Más része kőből csinált, karos, orsós, ez is bomladozni kezdett.”²⁶⁶ A pillérek nem sokkal az emeleti árkádok felett álltak meg. Ezt a magasságot jelöli a jelenlegi erőteljes párkány. A középkorban eddig tartott a Mátyás-loggia magassága. A 17. századi átépítések során az északi szárnyat is magasították, az újonnan kialakított legfelső helyiség megvilágítására pedig három ablakot képeztek ki a főpárkány felett, amelyek ma is láthatók. Eredeti reneszánsz kereteiket Steindl bontotta el, azonban Arányi szerencsére rajzban is megörökítette az egyiket.²⁶⁷ A profil tagolása ugyan nem derül ki a rajzról, de erőteljes fogazatdíszes szemöldökkővel rendelkezett.

7.1.2. A földszinti és emeleti folyosó

A Mátyás-loggia egyik alapvető funkciója az északi szárny kiszolgálása volt a forgalom lebonyolítása szempontjából. A földszinti és az emeleti folyosóról nyíltak az északi szárny különböző helyiségeibe vezető ajtók, keleti végébe pedig az emeletre vezető lépcsőház került. A földszinti folyosó, az északi szárny többi helyiségéhez hasonlóan kőboltozatos. Nyugati végében elfalazott ajtónyílás látható, amely egykoron a Németek házába vezetett.

A lépcsőházat északról az Aranyház, délről a kápolna, keletről a várfal határolja, nyugatról a loggia két folyosója csatlakozik hozzá. Első pihenőjén kisebb ablakos ülőfülke

²⁶⁵ Jelenleg befalazva a földszinten.

²⁶⁶ Arányi: Vajda-Hunyad 60.

²⁶⁷ Arányi: Vajda-Hunyad IX/3. ábra.

helyezkedik el. Innen lehet a kápolna karzatára jutni. A lépcsőfeljáró kivitelezése rendszeresen szerepelt a különféle helyreállítási tervekben, és végül Möller építette meg az 1910-es években. 1965-ben kissé módosították annak érdekében, hogy a földszinti folyosó boltozatát eredeti állapotában lehessen visszaállítani.²⁶⁸

Az emeleti folyosó az 1681-es inventárium szerint „cifráson festett” kazettás mennyezettel rendelkezett. Ennek helyébe először Schulcz készített új mennyezetet, majd pedig Möller, amely jelenleg is áll. A folyosó keleti végében négyzetes zárt erkély található (33. ábra). Az erkély melletti, Möller által tervezett ajtón a kápolna padlásterébe lehet jutni. A folyosó nyugati végében Steindl ülőfülkés, keresztosztós ablakot alakított ki, amelyet Möller szüntetett meg. Innen kisebb árkádos folyosón (Kis loggia) keresztül lehetett a csigalépcsőhöz jutni.

A zárt erkély a vár északkeleti külső homlokzatának egyik meghatározó eleme (33. ábra). A talajig lenyúló hatalmas támpillér gazdagon tagolt konzol közvetítésével tartja az erkélyt. A támpillér alsó részén található kis mérműves ablak a sekrestyét világítja meg. Az erkély mellvédfalát körbe szerkesztett négykaréjos vakmérmű díszíti. Az ablakok keresztosztósak és könyöklőgyámmal rendelkeznek. Az erkélynek mindössze keletre és északra tekintő oldala rendelkezik ablakkal, nyugat felől ugyanis a kápolna takarná a kilátást. (Profil). Az erkélyt 1869-ben bontotta el Schulcz és építette újra. Belső terének csillagboltozata is akkor készült az eredeti boltozatelemek – egyszer hornyolt bordák – felhasználásával.

7.1.3. A falképek

Az emeleti folyosó mindkét hosszanti falát falképekkel díszítették (28. és 26. ábra). A lemeszelt falképeket Arányi fedezte fel az 1860-as évek közepén, majd több rendben tárták fel őket. „Azt gondoltam, hogy Mátyás a művészetnek ellensége nem lévén, nem igen hagyhatta folyosóját festetlen, hozzáfogtam tehát két pilléren a mész lefejtegetéséhez; három vastag mészréteg után...a pompéji és herkulánumi szobafestményekhez hasonló színezésre, haragosvörös mezőre festett kisíró sárga baziliskusra akadtam, mely zölden van árnyékolva.”²⁶⁹ Arányi nem említi sem az árkádivék feletti alakos kifestést, sem a szemközti címerfalat. A címerfal feltárására nem sokkal azután kerülhetett sor, mivel a Wiener Bahütte

²⁶⁸ Bágyuj: Vajdahunyad 1611.

²⁶⁹ Arányi: Vajda-Hunyad 24.

egyik rajzán már láthatók a címerek.²⁷⁰ A falképek teljes kibontását Schulcz végezte el, és még 1869-ben Vajdahunyadra hívta Storno Ferencet, hogy lerajzolja őket.²⁷¹ A falképeket lényegében három különálló részből állnak: az északi falon található a címerfal, alatta gazdag lombornamentika, a déli oldalon az első árkádív felett vadászjelenet, a többi három ív felett páros alakos jelenetek.

A címerfal és az alatta levő lombornamentikás kifestés tűnik a legkorábbinak. A címerfalat feltáró Schulcz a következőképpen számol be róla: „az emeleti loggia famennyezete alatt címersort bontottunk ki. Középen a Hunyadi címer, belőle jobbra és balra mondatszalg indult: a baloldali elveszett, a jobboldali: Timidi(?) exunde . teneat . Vel(?) orare ... A címersor baloldali vége alatti téren a vakolat alól kutyán nyargaló vad ember fejtették ki. A szőrrel benőtt vadember és a kutya természetes nagyságban vannak ábrázolva. A vadember lándzsájából s a kutya farkából fakadó növénydísz az egész falat bevonja.”²⁷² A címerfal kifestése már feltárása pillanatában töredékes volt, ugyanis a falat a 17-18. században több ajtóval áttörték. Töredékes volta ellenére a megmaradt részletek lehetővé teszik a teljes kompozíció megértését. Ehhez sajnos csak Storno Ferenc színes akvarellmásolata és egy fénykép áll a rendelkezésünkre, mivel a 20. század elején Möller eltávolította.

A címersort felülről egyszerű keret határolta. Alatta sorakoztak a szorosan egymás mellett helyezkedő, négykaréjos keretbe foglalt címerek, összesen 14 darab. Közülük egyedül a középtáj található Hunyadi-címernek díszesebb a kerete: karéjos oldalú négyzet, belőle jobbra és balra feliratos szalg indult ki. A karéjos felületét indadísz töltötte ki. A címerek jobbról balra haladva:

1. I. Ulászló uralkodói címere (tűkörkép). Négyosztatú pajzs első mezejében a Jagelló címer (vörös alapon balra tekintő ezüst sas, fején korona), a másodikban a magyar vágásos címer. E két mező hitelességét fényképfelvétel igazolja (26. ábra). Storno rajza szerint a harmadik mezőbe a magyar kettős kereszt került, a negyedik mező ábrája zavaros, talán a litván lovast ábrázolta.

2. Hédervári-címer. Vörös mezőben három ezüst cölöp.

3. Garai-címer. Kék mezőben arany kígyó, fején korona, szájában országalma.

²⁷⁰ 24. ábra. 1.

²⁷¹ Archaeológiai Értesítő 2 (1870): 2. A rajzok nyomtatásban is megjelentek: Möller: Vajdahunyad VIII/2. ábra.

²⁷² Archaeológiai Értesítő 1 (1869): 254.

4. Újlaki-címer. Vágott pajzs. A felső mező ezüst, benne vörös pólya, az alsó mező vörös. Ennek címerképe a felső mezőre is áttérjed: arany koronából kiemelkedő nyitott szárnyú női alak fején arany korona. A női alak ruhája kék, a szárnyaké arany.²⁷³ Korábban Forgács címernek vélték.

5. Csáki-címer. Kék mezőben jobbra tekintő szakállas férfifej fején kalap.

6. Losonci-címer. Vörös mezőben jobbra tekintő fekete griff, arany szárnyakkal.

7. Rozgonyi-címer. kék mezőben koronából emelkedő, jobbra tekintő, nyitott szárnyú hattyú. Möller szerint arany hattyú.

8. Alsólendvai Bánfi. Kék mezőben szemből ábrázolt ökörfej. Storno rajzán nem egyértelmű az ökörfej színe. A címer középkori mázai nincsenek tisztázva. A teljes ökörfej fekete színét középkori ábrázolás nem támasztja alá. A Hahót nemzetség címerét mint a Buzádok címere a Képes Krónika örökítette meg: címere vörös ökörfej homlokcsontja fekete szarvakkal.²⁷⁴

9. Azonosíthatatlan

10. Hunyadi-címer. Vörös (valójában kék) mezőben arany koronából emelkedő, balra tekintő, nyitott szárnyú, fekete holló.

11. Szécsi-címer. Vörös mezőben kétféjű arany sas (a színek nem egyértelműek). A címerpajzs felett bíborosi kalap.

12. Azonosíthatatlan.

13. Kék mezőben arany görög kereszt (a színek Möller alapján).

14. Vörös mezőben három ezüst patkó (a színek Möller alapján).

²⁷³ Csoma József. Kont Miklós nádor címere. Turul 1903. 30-35.

²⁷⁴ Képes Krónika folio 15v.

A címerek alatti felületet lombornamentikával díszítették. A vörös alapra festett indák különféle figurális elemekkel vegyülnek. Ezek közül balról jobbra még kivehető egy nagyobb testű madár, egy íjász (?), és egy négylábú vadállaton (vaddisznón?) nyargaló férfi. A kompozíció figyelemre méltó vonása az alakok metamorfózisa indává, amely belőlük indul és hozzájuk tér vissza. A lombornamentikás mező alapjában véve egységesnek tekinthető, viszont több jelenetre oszlott. Erről tanúskodik a bal és jobb oldali jelenet kissé eltérő lombdísze is.

Sajnos a címerfal kifestése Storno által rögzített állapotában nem utal az Aranyház középkori bejáratára. Ez valamelyik később módosított bejárat helyén állhatott. Möller szerint a középkori bejárat a Hunyadi címer alatti ajtónyílásnak felelt meg. Egyedül a baloldalon található félköríves ajtó körüli kifestés kelti azt a hatást mintha ott eredetileg is volt ajtó.

A címerfallal szemközti árkados oldal is festve van. Középkori falképei, erősen restaurált állapotban, de megmaradtak (28. ábra). Nem csak a folyosóra tekintő homlokfalat festették ki, hanem az íveket is, sőt nincs kizárva, hogy az udvarra tekintő homlokzatot is eredetileg falképek borították. A lépcsőháztól számított első ív felett vadászjelenettel kezdődik a sorozat. Ma már ebből alig látszik valami, inkább Storno rajzaira vagyunk utalva. Baloldalt egy férfi látható, kezében hosszú lándzsa, amivel a jobb oldali mezőt kitöltő vaddisznó felé szúr. A vadállat oldalába egy kutya harap. Az egész jelenet erdőben játszódik, egységes, nincs mezőkre bontva.

A következő három ív feletti mezők kifestése tartalmi és formai szempontból is eltér az elsőtől. Itt a mezőket festett építészeti elemek határolják. Ilyen például az árkádívek peremének díszítése kúszólevelekkel, amelyek keresztvirágban végződnek. A kék és arany színek váltogatásával mindegyik ív keretének kúszóleveles díszítése más-más színű. A keresztvirág az ívek feletti felületet két mezőre osztja. A mezőkbe térhatású ablaknyílásokat festettek, ezekben helyezkedik el egy-egy férfi és női alak. A térhatást nem csak az ablak keretének szűkülését mutató vonalak beiktatásával akarta a festő érzékeltetni, hanem azzal is, hogy a háttérrel más színűre festette. Az ablakok és a keresztírozás között egy-egy kisebb ablak is festve van. A második ívnél ez félköríves, a harmadik és negyedik ívnél csúcsíves és mérműves. A főablakokban párosával egy nő és egy férfi található.

Második ív

- jobb oldali ablak: férfi. Fejét és mindkét kezét elutasítóan (?) tartja
- bal oldali ablak: nő. Bal kezében karikára fűzött két gyűrűt tart

Harmadik ív

- jobb oldali ablak: kalpagot és vadászruhát viselő férfi, derekán széles öv, rajta kulacs. Fejfedője megegyezik a címerfal Csáki címerében látható férfifej kalpagával. Jobb kezével ékköves gyűrűt nyújt át
- bal oldali ablak: Nemét nem lehet pontosan eldönteni. Fejfedője nem arra utal, hogy nő lenne. Fejét és jobb kezét elutasítóan (?) tartja

Negyedik ív

- bal oldali ablak: fiatalember, felemelt jobb karjában alma (labda?). Möller szerint országalmáról van szó, azonban kereszt nem látható rajta
- jobb oldali ablak: az ábrázolás sajnos elpusztult. Mindössze egy kar látható rajta

A nyolcszögű pillérek kifestése is igen változatos. Festetlen lábazati szakasz után, a pilléreket is freskók borították egészen a mennyezetig. A középtáj festett díszkorongok alsó és felső mezőre osztják a pillérek síkját. Különösen a folyosóra tekintő homlokzati sík volt gondosan kifestve. Az első pillér felső mezejében könyöklőgyámos ablakból kitekintő gyermek büszk, bal kezében országalma, jobb kezének mutatóujjával a vadászjelenetre mutat, szájából mondatszalg indul.²⁷⁵ Az alsó mező növényi ornamentikájú. A második pillér felső mezejében faágon álló zöld színű madár, szájából mondatszalg indul. A kiolvasható szótöredék: *...thecus*. Az alsó mezőben baziliskusz. A harmadik pillér felső mezejében faágon ülő majom (?), jobb kezét, amiben tart valamit, szájához emeli. Az alsó mező növényi ornamentikájú.

Az árkádok belső, íves oldalának a festése is igen rossz állapotban van. A lépcsőháztól számított második ívben maradt meg a vágásos és a kettős kereszt magyar címer halvány nyoma, külön-külön pajzsban.

Mivel a címerfal zavarta az Aranyház emeleti homlokzatának a helyreállítását Schulcz, majd Steindl is felvetette a címerfal eltávolításának a lehetőségét. A szándék elég nagy ellenkezést váltott ki, és éppen Rómer Flóris volt az, aki védelmébe vette Steindlt.²⁷⁶ Az ügy a 20. század elejéig húzódott, ugyanis senki nem merte bevállalni a címerek elbontásával járó felelősséget. Végül Möller bontotta el őket: „az elmállott tégláknak kiváltása 1902-ben történt, a mikor tervben volt, hogy Székely Bertalan festőművész a loggiát újra fogja festeni.

²⁷⁵ Möller szerint a feliratból *Johannes* olvasható ki, azonban ezt az olvasatot sem a jelenlegi állapot sem Storno rajza nem támasztja alá. Itt inkább Möller belemagyarázásáról van szó, aki szerint a jelenetek Hunyadi származástörténetére utalának.

²⁷⁶ *Archaeológiai Értesítő* 5 (1871): 21.

Ebből a célból a még megmenthető címeres és egyéb részeket a falról nagy gonddal le is fűrészeltük és a további romlástól megmentve, mint muzeális emlékeket kezeljük.”²⁷⁷ A szemközti árkádok falképei ugyan átvészelték az emeleti folyosón zajlott különféle építkezéseket, viszont igen megrongálódtak. Sokat ártott nekik az is, hogy az 1960-as években helytelen restauráláson mentek keresztül.

7.2. Az északi szárny

7.2.1. A pinceszint

Az északi szárny alatti pincék bejárata a Mátyás-loggia földszinti folyosó lépcsője mellett található. A pincehelyiségek lényegében az északi szárny alapszerkezetéhez igazodnak, azaz egy sor húzódik a Mátyás-loggia alatt, ezektől beljebb pedig egy nagyobb helyiség található az Aranyház alatt. A loggia alatti helyiségek közül a keleti a kápolna sekrestyéjének volt berendezve és egyenesen a kápolnából lehet megközelíteni. A pince udvari bejáratát Steindl és Möller is módosította. Jelenlegi formáját az 1960-as években nyerte. Nemrégiben illemhely számára alakították át őket úgy, hogy megtartották a korábbi beosztást.

7.2.2. A földszint (Sáfárház)

Az Aranyház udvarra tekintő, földszinti homlokzata egyben a Mátyás-loggia földszinti folyosójának északi fala. A fal terméskőből épült, ami felveti annak a lehetőségét, hogy egykorú a korai várfallal. Ezen az oldalon két ajtó található. A keleti van ma használatban, és az északi szárny földszinti helyiségébe nyílik. Újonnan faragott félköríves záródású élszedett ajtókeret. Tőle nyugatra a jelenlegi járószinttől kb. 50 cm-el mélyebben a falból Möller egy csúcsíves, élszedett ajtókeret-töredéket bontott ki. Ez lehetett a korai északi szárny bejárata, amit a Mátyás-loggia építése alkalmával elfalaztak. Az ajtó mellett, nyugatra téglával kirakott kis fülke látható a falban. Későbbben rakott kemencének a nyoma lehet. Az északnyugati

²⁷⁷ Möller: Vajdahunyad 20.

sarokban található egy elfalazott ajtónyílás fülkéje. Az ajtó a folyosóról a 18. században a németek háza felett kialakított helyiségbe vezetett, amely korábban terasz volt.²⁷⁸

A földszint jelenleg egyetlen helyiséget alkot. Egységes térként szerepel a 17. századi inventáriumokban is, viszont a 18. században három helyiségre osztották (2. ábra, 92). Így szerepel a 19-20. századi alaprajzokon. Az osztófalakat az 1960-as években bontották el. Dongaboltozatának nyugati és keleti oldalán egyaránt megfigyelhető egy korábbi boltozat indítása, ami a dongaboltozat másodlagos jellegét bizonyítja. Keleti oldalán két ülőfülkés újonnan faragott ablak található. Az északi sarokban levő ajtó a Tárház északi oldalához illesztett árnyékszékhez vezetett. A nyugati oldalon levő két ajtó közül az egyik a Tárházra, a másik a Hídvédbástya teraszára nyílik. A Tárház élszedett ajtajának töredéke a Möller által épített loggia-lépcsőház elbontása során került elő az 1960-as években. Kiegészítve került jelenlegi helyére.²⁷⁹ Az előbbi eredetileg is funkcionált, az utóbbit viszont Steindl nyitotta meg, amikor védőpártázatos terrasszá alakította a Hídvédbástya felső részét.

7.2.3. Az emelet (Aranyház)

A földszinttel ellentétben az emelet téglából épült. Az emeleti árkádos folyosó címerfalát, vagyis az Aranyház homlokfalát Möller restaurálta. A több helyen megrepedt falról eltávolították a falképeket, befalazták a korábbi ajtónyílások egy részét és újat alakítottak ki. Jelenleg két ajtó található az Aranyház emeleti homlokzatán. A keleti kimondottan az Aranyházba, a nyugati pedig egy folyosóra nyílik, amely a Tárházhoz és a Hímes toronyba vezet. Mindkét ajtó kerete újonnan faragott. A folyosóra nyíló ajtó eredeti helyére került. Az Aranyház középkori ajtónyílásának pontos helye viszont nem ismert. Möller szerint a Hunyadi címer alatt helyezkedett. Stornonak a címerfalról készült rajzán, a Hunyadi címer alatt valóban jelezve van egy befalazott ajtó. Möller megfigyelése tehát feltételezhetően helyes.

Az Aranyház jelenlegi térbeosztása tulajdonképpen megfelel a 17. századnak, amit 1867-ben Arányi is rögzített. Eszerint a fafödémes emelet egy nagyobb helyiségre és az előbb említett kis folyosóra van osztva. A nagyobb helyiség keleti oldala kiegészül a háromszögletű erkély terével, mellette pedig egy keresztosztós ablak található. Északi falán egykori kályhájának nyoma figyelhető meg. A nyugati oldalon levő ajtó a szomszédos folyosóra nyílik.

²⁷⁸ 2. ábra. A 91 és 17. számú helyiségek között.

²⁷⁹ Bányuj: Vajdahunyad 1609.

Mint említettem a Mátyás-loggia emeleti folyosójáról is nyílik egy ajtó erre a folyosóra. Innen lehet kijutni a Tárházba, illetve lépcső vezet a Tárház teraszára és a Hímes toronyba.

Steindl jelentős mértékben módosította az emelet beosztását, ugyanis elbontotta a kis folyosót leválasztó falat, és az egész Aranyházat új válaszfalakkal négy helyiségre osztotta. Az eredeti állapotot Möller állította vissza.

A háromszögletű zár erkély a vár egyik legszebb és legkvalitásosabb építménye (33. ábra). A mellette helyezkedő négyzetes erkéllyel együtt fokozottan ünnepélyessé teszi az északi szárny keleti homlokzatát. Helyreállítás előtti állapotát Arányi és a Wiener Bauhütte egyaránt megörökítette. Az 1870-es évek elején Steindl elbontotta és a Mátyás-loggia földszinti ablakaihoz hasonlóan másolattal helyettesítette. Kisebb javításokat végeztek rajta az 1960-as években. Ugyanekkor boltozni is akarták, ez azonban nem valósult meg. Az erkély egyedi módon két oldallal rendelkezik, ami talán azzal magyarázható, hogy a mellette levő erkély északra tekintő ablakának is szabad kilátást akartak biztosítani. Ez egyúttal relatív kronológiai összefüggésbe is helyezi az egymás mellé került két zárt erkélyt. Mindkét oldalán ablak található. Az ablakokat két oldalról fiatorony fogja közre. Az ablakkeretek profilja az erkély mellvédjét is kereteli. Hasonló jelenséget lehet megfigyelni a palotaszárny erkélysorán is. Az ablak fölé keresztvirágba végződő oromzat csúcsosodik. Az oromzat felületét gazdag mérmű tölti ki, felette egyik oldalon a Hunyadi, másik oldalon a Szilágyi címerrel. Az erkély másik sajátossága az oromzatok mindkét szélénél kihajló gyámok, amelyekre vízköpőket helyeztek.

A Mátyás-loggia udvari homlokzatán látható három ablak közvetlenül a főpárkány alatt ma az északi szárny padlásterébe nyílnak. A három ablak a 17. századi építkezések emléke, amikor az északi szárnyat egy újabb szinttel magasították. Az inventáriumokban a Barátok régi háza néven szerepel. Steindl szüntette meg az északi szárny helyreállítása alkalmával.

7.3. Az árkádos folyosó (Kis loggia)

A Mátyás-loggia emeleti folyosóját és a csigalépcső-tornyot kisebb árkádos, boltozott folyosó köti össze. A folyosó az Új kaputorony udvari falára támaszkodik. Két csúcsíves árkádja az udvarra tekint. Steindl jelentős mértékben átalakította: a csúcsíves árkádokat félkörívesé tette, hogy összhangba hozza a Mátyás-loggia emeleti íveivel, a mellvéd korlátja alá neogótikus frízt tervezett. Mindezt Möller bontotta el és állította részben vissza az eredeti

állapotot, amit a Wiener Bahütte egyik vázlatrajza őrzött meg (24. ábra, 1). A rajzon különben jól látható, hogy a folyosó utólagosan épült a Mátyás-loggia és a csigalépcső-torony közé.

8. Az Új kaputorony

A magasba törő impozáns Új kaputorony a vár nyugati oldalán található a Hídvédbástya és a palotaszárny között (31. ábra). Kapualjból, két emeletből és a kilátóként funkcionáló harmadik emeletből áll. Termésköböl épült. Kívülről csatlakozik a korai várfalhoz.

A boltozott kapualj csak lovas kapuval rendelkezik. A külső kapu felett Bajoni inventáriuma szerint az 1480-as évszám volt olvasható. Később ide a Habsburg címert festették. Délnyugati sarkában nagyobb fulke található. Mellette a restaurálásokat átvészelő, élszedett, félköríves záródású ajtón keresztül lehet a vár tömlöcébe jutni. A tömlöcöt az Új kaputorony és a palotaszárny között húzódó szegletben alakították ki. Itt tovább ástak a sziklába egészen a palotaszárny alá. A keletkezett üreg másik nyílása a földszinti nagyterem nyugati, második ablaka mellett található. A tömlöc kisméretű ablakokkal rendelkezett a Zalasdra. A kapualj északi oldalán levő ajtó a Németek házába (Hídvédbástyába) vezet.

A torony első emeletének bejárata a Kis loggiáról nyílik. A gazdagon tagolt szemöldökgyámos ajtókeret Schulcz műhelyében készült. Arányi egyik rajzának tanúsága szerint, az eredeti keret hű mása.²⁸⁰ Az emeleti helyiség deszkamennyezetes, északi és nyugati oldalán zárt erkéllyel (32. ábra). A két erkély különböző típusú csillagboltozattal rendelkezik.²⁸¹ A nyugati erkélyt négy gyámkő tartja. A mellvéd magasságában négykaréjos vakmérnök-dísz húzódik. Az egyik négyes karéjban üres mezejű – eredetileg festett – címerpajzs található. Az erkély főhomlokzati ablaka keresztosztós, könyöklőgyámos.²⁸² Sarkait „támpillér” díszíti. Az északi erkély a torony falához épített széles támpillérre támaszkodik, gazdagon tagolt konzol közvetítésével. A nyugati erkélyhez képest jobban a homlokzat elé ugrik, viszont részleteiben azzal megegyezik. Kis eltérés a mellvéd díszítésében mutatkozik, itt ugyanis a négyes karéj körbe van szerkesztve, míg az előző erkély esetében ívelt oldalú négyzetbe. Az eredeti erkélyeket Schulcz bontotta el és építette teljes mértékben újra.²⁸³ A Wiener Bauhütte részletes felmérést készített róluk. A rajzok szerint az

²⁸⁰ Arányi: Vajda-Hunyad XI/4. ábra.

²⁸¹ 2. ábra. 45. számú helyiség.

²⁸² Profilja: fél pálcatag, negyedhorony, körtetag lemezzel, negyedhorony.

²⁸³ Az egyik erkély bontása alkalmával római, női alakot ábrázoló szoborra bukkantak: *Archaeológiai Értesítő* 3 (1870): 284.

újjáépített erkélyek minden részletben megegyeznek az eredetiekkel. Mindössze a címerpajzs alakja kérdéses, létezésének ténye azonban biztos, mivel az 1867 előtt készült archív fényképfelvételeken is látható. Az északi erkély és a várfal között kívülről elfalazott nyílás figyelhető meg. A kaputoronynak ugyanezen az északi oldalán, a kapualj szintjénél valamivel alacsonyabban, egy másik téglával befalazott íves ajtónyílás figyelhető meg.

Az első emeleti helyiségből ajtó nyílik a tömlőc felett helyezkedő szeglethelyiségbe. Ennek padlószintje a toronyéhoz igazodik és nem a palotaszárny emeleti szintjének a padlójához, amely magasabban van. A szeglet beépítése tehát az Új kaputorony építésével áll összefüggésben. A palota erkélysorának utolsó folyosója éppen ennek a helyiségnek a homlokzatához kapcsolódik. Itt érzékelhető a legjobban a járószintkülönbség is. E kis trapézszerű helyiség másik ajtaja a csigalépcső-toronyból nyílik ide. A 17. században innen ajtó nyílt a palotaszárny irányába is. Az emeleti nagyterem helyreállítása során az ajtót véglegesen elfalazták.

Az első és a második emelet között, a kaputorony homlokzatán a fal enyhe beugrását lehet megfigyelni, azaz a legfelső emelet valamivel keskenyebb, mint az alatta levő. Az így keletkezett perem a legjobban az északi és a déli oldalon figyelhető meg. Nem szándékosan kialakított peremről van szó, ugyanis az északi oldalon magasabban van, mint a délin, a nyugati oldalon azonban alig vehető észre a falsíkon. Lehetséges, hogy korábbi torony Mátyás-kori átépítése következtében jött létre az Új kaputorony. Korábbi rendeltetésével állhat összefüggésben az a két utólag elfalazott ajtónyílás, amelyek a későbbi építkezések kontextusában értelmetlenek. Mindkettő a kaputorony északi falán látható, az egyik a kapualj szintjénél kicsivel alacsonyabban, a másik pedig az emeleti erkély és a várfal között.

A csigalépcső legfelső szintjéről lehet megközelíteni a kaputorony második emeletét. A csigalépcsőről először a szeglethelyiség második emeletébe jutunk, majd innen a toronyba. A torony második emeletének nyugati falán két keresztosztós ablak található. Az udvarra egy, északra két négyzetes ablak tekint. Az északi ablak felett a 19. századi metszeteken még látható egy ablak.

A kaputorony koronafalát Steindl megmagasította, és erre helyezte a roppant magas tetőzetet. A tető alatt körbe kilátófolyosó fut.

9. A hídvédrtornyok

Az Új kaputorony és a Hímes torony között, a korai várfal mentén különféle tornyok sajátos egyvelege tárul elénk (30. ábra). Lényegében két toronyról (Tárház és Kínzóbástya) és egy védőpártázatos építményről, a Hídvédbástyáról van szó. Amennyiben e három építmény mellé hozzászámítjuk a Hímes toronyt és a kaputoronyt, lényegében négy torony sorakozik szorosan egymás mellett. A jelenség oka elég rejtélyes, azt azonban figyelembe kell venni, hogy Möller periodizációs alaprajzával ellentétben, ezek nem egyszerre, hanem különböző periódusokban épültek, így minden egyes torony értelmezését az éppen aktuális építési kontextusban kell elvégezni.

A Tárház négyszögletes, kétszintes építmény, amely az északi szárnyhoz igazodik. A földszint (belső Sáfárház) az északi szárny járószintjével van egy magasságban, megközelítése is innen történik. Nyugati homlokzatán talán Steindl által faragtatott keresztosztós ablak található, azonban eredetileg is hasonló ablakkal rendelkezett. A torony második szintje a tulajdonképpeni Tárház. Ennek ajtaja az Aranyház melletti szűk folyosóról nyílik ide. A folyosón továbbhaladva jutunk ki a torony védőpártázatos teraszára, amely a 17. században padlástér volt (Régi sütőház). A Tárház nyugati oldalán egyszerű keretelésű kis ablak található. Steindl ide is keresztosztós ablakot helyezett, ezt viszont Möller eltávolította, és a korai metszeteken is látható kis ablakot állította vissza. A torony északi oldalához, a földszint magasságában árnyékszék csatlakozott, amelyet az északi szárny földszinti helyiségéből lehetett megközelíteni. Nincs kizárva, hogy a földszint alatt még volt egy helyiség. Erre utalnak a torony északi falán ma is megfigyelhető faljelenségek (például egy elfalazott ablak nyoma), amelyek 19. századi metszeteken is láthatók.

A Tárház építésének sem ideje, sem értelme nem világos. Annyi bizonyos, hogy az Új kaputorony építését megelőző valamelyik periódushoz kapcsolódik. Ezzel szemben a Kínzóbástya és a Hídvédbástya az Új kaputorony építésével áll összefüggésben. A Kínzóbástya éppen olyan mértékben ugrik a falsík elé, hogy közvetlenül a kaputorony elé lehessen tüzelni.

A Möller által Hídvédbástyának nevezett építményben a 17. századi inventáriumok szerint a Németek háza volt. Nyugati oldalán két keskeny ablak található. Innen lehetett a Kínzóbástya jóval alacsonyabban fekvő kamrájába jutni. Védőpártázatos terasza az északi szárny földszintjének felel meg, ajtaja szintén innen nyílik. A 18. században a pártázatot befalazták és emeletet építettek rá. Ennek bejárata a Mátyás-loggia földszinti folyosójának nyugati végében volt, elfalazott nyoma ma is látható. Steindl bontotta el a 18. századi kiegészítést és tette ismét védőpártázatossá a Hídvédbástyát.

A Kínzóbástya a Tárház nyugati homlokzata elé épült. A Hídvédbástyához kapcsolódik szorosabban, innen lehet megközelíteni. Szakállaspuska lőréseit Steindl alakította ki. Hitelességüket ma már nem lehet megállapítani. Ezen is védőpártázatos terasz található, amelyet a Hídvédbástya teraszáról lehet megközelíteni. Eredetileg is védőpártázatos volt. Erre utalnak nem csak a 19. századi metszetek, hanem Bajoni inventáriumának azon adata miszerint „lövőkükből való ablaka” 14 volt.

A Tárház, a Hídvédbástya és a Kínzóbástya védőpártázatát elég önkényes módon Steindl állította helyre. 1913-14 körül Möller ezeket elbontotta és a ma látható pártázatokat építette helyükbe. A helyreállítás előtti fotók és metszetek arról tanúskodnak, hogy valóban védőpártázatos volt mindhárom, de lényegében csak a pártázatot tartó gyámok álltak még. Kivételt a Hídvédbástya pártázata képezte, amelyet Steindl eredetiben tanulmányozhatott a 18. századi emelet elbontása révén, viszont a hiteles nyomokat egységes új pártázata építése során véglegesen eltüntette. Möllernek tehát a pártázatok tekintetében már nem volt biztos támpontja.

10. A déli szárny (Zólyomi-szárny)

A déli szárny Zólyomi-szárny néven is ismeretes, de amint Möller jogosan felhívta rá a figyelmet a Zólyomi családnak semmi köze nem volt e szárnyhoz, mivel építési ideje, a keleti szárnyhoz hasonlóan, a Bethlenek korára esik.²⁸⁴

A déli szárny a Régi kaputorony, a palotaszárny és a belső várfal által határolt területen helyezkedik el. Mivel ezen az oldalon a belső és a külső várfal közötti zwinger ingen keskeny volt, értelmetlennek bizonyult a belső várfal elbontása, ugyanis jelentős teret nem nyertek volna. Így a belső várfal képezi a szárny hátfalát, és mindössze a palotaszárny és Régi kaputorony között húzódó homlokfal és a válaszfalak épültek újonnan.

A földszint két helyiségből áll. A keleti udvari bejárattal rendelkezik, famennyezete volt, ez azonban elpusztult és jelenleg egybenyílik a felette levő helyiséggel. A keleti falában található, félig eltakart ajtónyílás nem más, mint a korai vár ajtaja. Bajoni inventáriumára szerint ez volt az udvarbírák háza. A tőle nyugatra található második földszinti helyiség boltozott. Ablaka az udvarra tekint, az ablak mellett elfalazott ajtó nyoma látható. A közte és a palotaszárny között fennmaradt részt talán Möller által létrehozott szöglet helyiség tölti ki.

²⁸⁴ Möller: Vajdahunyad 26-27.

A első emeleten eredetileg három helyiség sorakozott, azonban Möller és az 1960-as évek módosításai következtében a nyugatit felszámolták és egybenyitották a felette levővel. Északi falán egy elfalazott ajtónyílás látható, mellette pedig az 1960-as években épített zárt erkély. Az első emelet másik két helyisége egymásba nyílik, boltozott, mindegyik egy-egy udvari ablakkal. Bajoni inventáriuma szerint a vár prefektusainak volt itt irodája.

A második emeleten volt a szabók háza. Jelenlegi állapotában az első emelet beosztásával egyezik meg, azonban vele ellentétben helyiségei famennyezetesek. Udvarra tekintő ablakai, az alsó szintek ablakaihoz hasonlóan egyszerű reneszánsz kerettel rendelkeznek, profiljuk is megegyezik.²⁸⁵

A szárny mostani formájában egységes építmény benyomását kelti, azonban figyelembe véve, hogy a földszinten az egyik helyiség boltozva van, míg a mellette levőt fafödémrel fedték, nincs kizárva, hogy a boltozatos variáns egy korábban itt húzódó szárny emléke.

A 18. században apróbb módosításokat végeztek itt. Korábban a déli szárny és a palotaszárny között, a palota emeleti nagyterméhez vezető fedett grádics helyezkedett. Most ezt elbontották és helyette másik, jóval nagyobb feljárót építettek, amely ezúttal a déli szárny homlokzatához simult.²⁸⁶ Az új lépcső nem csak a nagytermet szolgálta ki, hanem ajtót vágtak innen a déli szárny első emeletének nyugati helyiségébe. Ugyanekkor ajtót nyitottak az udvar felől a földszint nyugati helyiségébe is. A lépcsőfeljárót még Schulcz bontotta el, a többi 18. századi módosítást pedig az 1960-as években tüntették el, de a két elfalazott ajtó nyoma, mint fentebb említettem, ma is látható. Az 1960-as években végzett helyreállítások legproblematisabb beavatkozása a déli szárnyon, az első emelet zárt erkélyével kapcsolatos. Bágyuj mindössze annyit jegyez meg róla, hogy „megtaláltuk a déli szárny homlokzatának egyetlen erkélyét. A falazatból bontottuk ki egy reneszánsz ablakbélletet, amit visszaállítottunk ide.”²⁸⁷ Kérdéses, hogy itt valójában épült-e erkély a Bethlen-kori módosítások során, és nem valamely elbontott lépcsőfeljáró megmaradt falcsomkjait vélték-e helytelenül erkély maradványának.

²⁸⁵ A profil: lemeztág-szima-lemeztág-lemeztág.

²⁸⁶ 2. ábra, 59 (a Bethlen-kori), 100 (a 18. századi).

²⁸⁷ Bágyuj: Vajdahunyad 1614.

V. A VÁR KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Bevezetés

A vajdahunyadi vár nem csak a műemlékvédelemnek, hanem a művészettörténeti kutatásnak is a hőskorába illeszkedik, annak egyik fontos fejezetét alkotja. A kezdeti periodizációs kísérletek ugyan a lehető legegyszerűbb megfigyeléseken alapultak, de sok esetben helyesnek bizonyultak. Wilhelm Schmidt az épületet még önmagában elemezte, analógiák, összefüggések kimutatása nélkül, Arányi Lajos azonban e műfajban is úttörő szerepet játszott. Sajátos épületszerkezetek, vagy díszítőelemek esetén, amennyiben párhuzamokat tudott felsorakoztatni, ezt mindig megtette.

Tudományos értelemben vett stílusösszefüggést azonban első alkalommal Schulcz Ferenc igyekezett kimutatni. „Tudva levő dolog ugyanis, hogy a középkorban minden kőfaragó ha fölszabadult, bizonyos saját jelet kapott, melyet aztán egész életén át neve aláírásaként használt. Ezen jelét a legény köteles volt minden általa készített köre ráfaragni, úgy hogy ha a kövön rossz volt a munka: faragóját még később is felelősségre lehetett vonni érte; sőt a mi több, láttam a bécsi akadémia könyvtárában régi pergamenre rajzolt tervet, melyen minden egyes kő ábrájára reá van írva az illető munkás jele, a miből kitűnik, hogy a munkások nevei illetőleg jelei már a munka kiadásakor, a tervbe beirattak. Vajda-Hunyadon pedig száz meg száz kőműves jel található, melyek közül sok a bécsi Szent-István egyházán szintén előfordúl, – a mi eléggé bizonyítja a bécsi 'Bauhütte' befolyását ezen épületre.”²⁸⁸ A kőfaragójelek kultusza, különösen a kölni dóm páholyának hatása következtében a 19. század közepén már virágzásnak indult. A középkori bécsi kapcsolatok felismerése ebben az esetben ugyan nem bizonyult életképesnek, azonban éppen Schulcz volt az, aki tartalmat adott e kapcsolatoknak: a bécsi Votivkirche építése során alakult Bauhütte szakembereinek egy részét Vajdahunyadra vitte, e kőfaragók jeleit pedig ma is meg lehet csodálni a földszinti lovagterem kiselejtezett eredeti záróköveinek másolatain.

Steindl alatt a vár építéstörténete máris különféle érdekek martaléka lett, ez esetben a gazdasági érdekeké. Steindl ugyanis megkezdte a Bethlen-szárny gótizálását még mielőtt engedélyt kapott volna erre. Arányi jogosan lépett fel ellene, és hívta fel a szakemberek figyelmét, hogy valójában 17. századi és nem középkori szárnyról van szó. Steindl számára

²⁸⁸ Schulcz: Vajda-Hunyad 433.

nem maradt más hátra, minthogy a szárny középkori eredetét bizonygassa, ugyanis meglehetősen sok pénz számolt el a neogótikus „loggia” építésére.²⁸⁹

A vár építéstörténetéről alkotott nézeteket mindmáig Möller monográfiája befolyásolja a legjobban. Látszólag jól elkülönített és pontosan meghatározott periodizációs elképzeléssel állunk szemben, amely többé meg nem ismételhető helyszíni megfigyelésekre és az építési anyagok pontos elemzésére épült. Így lett a téglatörmelékes habarcs a korai várfal alapvető ismertetőjegye, vagy a téгла használata a Szilágyi Erzsébetnek tulajdonított részek meghatározó eleme. A modern épülettregészeti sikeres korai alkalmazásával állunk szemben, nem csoda, hogy periodizációs javaslatát mindmáig alig lehetett megkérdőjelezni. Lényegében hat periódust különített el (4. ábra):

1. XIII. század: belső várfal, északi szárny
2. Hunyadi János első építkezése: külső várfal, négy kerek torony, Régi kaputorony és valamivel később, de még ebben a fázisban az Új kaputorony, Kínzóbástya, Tárház, Hídvédbástya, Nebojsza, erődítés vonal a Szent Péter-hegyig, Huszárvár
3. Hunyadi János második építkezése: kápolna, sekrestye, palota, csigalépcső, déli szárny
4. Szilágyi Erzsébet építkezése: Aranyház, Mátyás-loggia, kútház, a keleti és déli torony módosítása
5. Bethlen Gábor építkezése: Zólyomi- és Bethlen-szárny, Fehér bástya, Municios bástya, illetve az Aranyház, a kápolna, a Régi kaputorony és a várfalak módosítása
6. XVIII. század: kisebb beavatkozások az Aranyházon és a kápolnán

A vár építéstörténetével kapcsolatban megfogalmazott két felismerése különösképpen befolyásolta a későbbi kutatást: az egyik a korai várfal azonosítása volt, a másik pedig a Hunyadinak tulajdonítható két periódus elkülönítése, amit kormányzói kinevezésével hozott összefüggésbe.

E magabiztosságot tükröző periodizáció mögött azonban, a monográfia alaposabb elemzése során, hamar a felszínre kerülnek a nagyvonalúan elsimított, vagy elhallgatott jelenségek, esetleg hibák. A vár építéstörténetével kapcsolatban sok mindent csak a periodizációs alaprajzokról tudunk meg, a szövegben nem esik szó róluk. Ilyen a belső és külső várfal furcsa nyomvonala a palotaszárny alatt, vagy magának a palotaszárnynak az első „keskenyebb” fázisa. Ugyanazon perióduson belül két alkalommal is két alperiódusra utal, anélkül, hogy ezeket megmagyarázná, körülírná. Szilágyi Erzsébet esetében például határozottan említést tesz annak második építkezéséről.²⁹⁰ Furcsa feltételezés az is, hogy a vár

²⁸⁹ Részletesen lásd a helyreállítás történetével foglalkozó fejezetben.

²⁹⁰ Möller: Vajdahunyad 16.

két, amúgy szerkezetében teljesen eltérő kaputorony ugyanabban a periódusban épült. Továbbá számolni kell olyan tévedésekkel, mint a korai várfal főbejáratának a meghatározása, ahol késő gótikus, 15. századi ajtókeretről állította, hogy 13. századi. Ezen ajtókerettel kapcsolatban az is gyanús, hogy leírja a „kapu” felvonóhídjának csapágyköveit, alatta néhány sorral pedig megjegyzi, hogy a kapu magassága nem állapítható meg, mert felső része hiányzik. Különben ezt támasztja alá az általa mellékelt fotó is.²⁹¹ A korai vár főbejáratának helytelen meghatározása azt a rendszerint mások által is átvett téves elképzelést eredményezte, hogy a vár első járószintje a déli oldalon jóval magasabb volt a mainál.

Möller megfigyelései forrásértékűek, de építéstörténeti prekonceptió keretébe ágyazva maradtak ránk, tehát eleve csak olyan megfigyelések állnak rendelkezésünkre, amelyeket hipotézise szempontjából értékesnek tartott. Ez forrásértéküket erősen korlátozza, és óvatosságra int felhasználásukban. Annál inkább, mivel Möller periodizációja egyben műemlékvédelmi beavatkozások programja is volt. Mindezen kisebb hiányosságok mellett, Möller monográfiája máig tartó hatással oldotta meg nagy vonalakban a vár építéstörténetét. Megjelenése után hosszú ideig senki nem nyúlt ehhez a témához, amiben természetesen szerepet játszott az impériumváltás is.

Habár a magyar kutatás egészen a legújabb időkig semmit sem módosított Möller periodizációs javaslatán, annál többet tett a stíluskapcsolatok kimutatása érdekében. Természetesen téves irányba is tapogatózott a kutatás. Ilyen volt például Vukov Konstantin feltételezése a palotaszárny emeleti nagyterméről, amelyet francia és angol hasonló jellegű épületek mintájára egységes, nyitott fedélszékes térnek képzelt el. Újabban Buzás Gergely tett mindenképpen megszívlelendő észrevételt a vár építéstörténetével kapcsolatban, kimutatva a boltozaton található címerek alapján, hogy a palotaszárny erkélysorát, vagy legalábbis boltozatát Mátyás késői építkezéseivel kell kapcsolatba hozni.²⁹²

A román kutatás sem mutatott fel lényeges pontosításokat Möller periodizációjában. Virgil Vătășianu és Gheorghe Anghel alapjába véve mindent átvett Möllertől, egyedül a korai várat datálták előszeretettel a 14. századba. Alexandru Bogdan ásatása, aki 1442-es érmével tudta keltezni Hunyadi első építkezését, csak megerősítette Möller periodizációját.²⁹³

Mindezek alapján egyértelmű, hogy a jelen munka számára a referencia továbbra is Möller 1913-ban megjelent műve marad. Kérdés tehát, hogy mi tartható még az ő építéstörténeti fejtegetéseiből, illetve milyen mértékben lehet kiegészíteni azt újabb adatokkal.

²⁹¹ Möller: Vajdahunyad 43. ábra.

²⁹² Buzás: Későgótikus építészet 137-138.

²⁹³ Vătășianu: Arta feudală 14; Anghel: Fortificații 126; Bogdan: Contribuții 19-21. Rolland Schilling: Considerații istorice asupra vechimii castelului medieval din Hunedoara. Buletinul Monumentelor Istorice 39 (1970): 55-56.

1. A vár fekvése

A várat a Csernába torkolló Zalasd patak bal partján építették, a torkolathoz legközelebb álló, építkezésre alkalmas magaslaton. Érdekes módon a várat nem a dombtető legmagasabb pontján emelték, hanem odébb, közvetlenül a patak mellett. Természetesen ez nem jelentett topográfiai fogyatékoságot, mivel a várhoz csatlakozó külső védművek mindig is biztosítottak egyfajta védelmet a dombtető egész területe számára.

2. Első periódus

A vajdahunyadi vár legkorábbi falait Möller hámozta ki a későbbi épületrészek tömegéből (4. ábra). Megtalálta a várfalat, feltételezhetően egyik osztófalát és bejáratát, igaz ezt pontatlanul azonosította.

Az ellipszis alakú vár két szélső oldala élben végződik, és armírozott. A körülkerített terület hosszában nagyjából 75 m, szélességében 30 m. A várfal nyomvonalát Möller lényegében jól azonosította be, az egyedüli kérdéses szakasz a palotaszárny területére esik, amelyet csak régészeti ásatás tudna igazolni. A későbbi állapottal ellentétben a vár bejárata a másik, azaz a délkeleti oldalon volt, ahonnan egyenesen a középkori városba lehetett jutni. Megmaradt a félköríves gyalogkapu, a lovaskaput azonban a később épült Régi kaputorony alapozásakor megszüntették. A várfal jelenleg lemérhető legnagyobb szélessége 1,80 m, magassága nem állapítható meg. Minden bizonnyal nem volt sokkal magasabb, mint a két saroknál nyomon követhető armírozás magassága (kb. 7 m), mivel későbbi visszabontása során lényegében a védőpártázatot számolták fel. A vár későbbi északi szárnyának udvari fala Möller szerint ezzel a periódussal hozható kapcsolatba, amely egy korai északi szárny létezését igazolná. Ajtaját Möller bontotta ki. A gyalogkapuval ellentétben azonban ez csúcsíves, de szintén csak egyszerű élszedéssel rendelkezik. Ha a két ajtókeret nem is feltétlenül egykorú, a csúcsíves keret koraiságát fekvése igazolja, amely közel fél méterrel van mélyebben, mint a Mátyás-loggia földszinti folyosójának járószintje. Amennyiben ez valóban az északi szárny bejárata volt, így a szárny a korai periódusban még nem rendelkezett pincével.

Rendszerint a pincékkel összefüggésben, több félköríves záródású, élszedett ajtókeret került elő a különféle helyreállítási munkálatok során. Ezeket előszeretettel kapcsolta a korábbi kutatás az első várhoz, oly mértékben, hogy e korai váron feltűnő módon megszaporodtak az ajtónyílások, különösebb összefüggések nélkül. Az ilyen egyszerű, közhelyszámba menő keretformákat azonban nyugodtan lehet datálni a későbbi évszázadokra, és ez Vajdahunyadra is érvényes.

Habár a vár tövénél ott folyt a Zalasd patak, magas fekvése miatt szárazárok vette körül. Ez a nyugati oldalon megszakadt, itt ugyanis a patak meredek partja védte a várat. Az árkot Hunyadi János és Bethlen Gábor több szakaszban szélesítette, oly mértékben, hogy a korai árok semmilyen nyoma nem maradt meg.

E néhány adatból kiszűrhető információ messzemenően nem tükrözi a vár eredeti állapotát, amely minden bizonnyal további szárnyakkal és egyéb nyomtalanul eltűnt faépítményekkel egészült ki. Mindezek ellenére a későbbi építkezésektől egyértelműen elkülönülő periódusról van szó, építéstörténeti szempontból létezését kétségbe vonni nem lehet.

A várat Möller, és nyomában a magyar kutatás a 13. század második felére datálta, a román szakemberek pedig vagy a 14. század elejére (Vătășianu, Anghel), vagy a második felére (Bogdan, Velescu). Ez utóbbi periodizáció számára az egyedüli biztos támpontot a 14. század második felében említett hunyadi várnagyok jelentették. Engel Pál azonban szertefoszlatta ezt a támpontot is, amikor a kilencvenes évek közepén bebizonyította, hogy azok valójában sebesvári várnagyok volt, és a vajdahunyadi vár első említése alig a 15. század közepéről való.²⁹⁴ Az is kizárt, hogy Vajk 1409-ben a birtok mellett várat is kapott volna adományba Zsigmond királytól.²⁹⁵ Marad tehát az a lehetőség, hogy az első vár építésére valamikor 1409 után került sor. Ennek viszont az építéstörténet mond ellent, ugyanis formája alapján az első vár furcsán hat a 15. századi várépítészet kontextusában. Inkább a 13-14. századi várépítkezések korába illeszthető. A várkertben talált régészeti leletek is ezt a datálást igazolják, pontosabban azt, hogy a dombtető a 13-14. században lakott volt.²⁹⁶ Az első vár építésének kora és kontextusa tehát egyelőre függőben marad.

²⁹⁴ Lásd a vár birtoklástörténete című fejezetet.

²⁹⁵ Lupescu: Domeniul 9-11.

²⁹⁶ Sabin Adrian Luca: Contribuții la istoria veche a Hunedoarei. Săpăturile arheologice sistematice din Grădina Castelului – campaniile anilor 1996-1998. Hunedoara, 1999.

3. Második periódus

A korai vár a következő periódusban gyökeres átalakításon ment keresztül. Ez a periódus már egyértelműen Hunyadi János személyéhez köthető, az új vár kimondottan a 15. századi főúri rezidenciák szellemében épült.

3.1. A külső várfal

Ott ahol a terepviszonyok lehetővé tették, a korai várat új fallal vették körül. A továbbiakban tehát külső és belső várfallal kell számolni, amelyek jelentős mértékben meghatározták a későbbi építkezések jellegét, néhány esettől eltekintve pedig kiterjedését is.

Az új várfal építésére első sorban a keleti és a déli oldalon volt lehetőség. A nyugati oldalon, ahol a korai vár szinte a patak partjáig terjedt ki, kérdéses a második várfal nyomvonala. A palotaszárny alatt Möller ugyan feltüntetett egy második periódushoz köthető falat, amelynek odébb, az Új kaputoronytól északra eső szakaszon nyoma vész (4. ábra). Nincs kizárva, hogy a Kapisztrán-torony és a Hímes torony között, a korai várfal megtartotta eredeti rendeltetését, nem kettőzték meg, mint a többi oldalon.

A keleti oldalon a második várfal lényegében a korábbi vár árkába került, ennek megfelelően az árkot is szélesíteni kellett. Magassága megegyezett, vagy kicsivel magasabb volt, mint a korai vár fala. Védőpártázatát tartó gyámsora több szakaszon dokumentált, a Bethlen-szárny és a Fehér bástya csatlakozásánál pedig a védőpártázat csonkja is megmaradt. Téglából épült és sűrű, íves csatlakozású gyámsorra rakták. E külső várfalról alkotott szinte már teljes képünket, Möller másik fontos felfedezése egészíti ki, aki kevéssel a falszoros járószintje felett, a Hímes torony mellett, megtalálta annak sajátos, háromnyílású lőréseit.

A két fal között keletkezett zwinger szélessége változó: a legszélesebb a lankásabb keleti oldalon, majd fokozatosan szűkül a Hímes torony, illetve a Kapisztrán-torony irányába. Kétségtelenül értékes, könnyen beépíthető területtel bővült a vár, és ennek a periódusnak talán az a legnagyobb hiányossága, hogy éppen a falközök beépítésének menetét nem ismerjük.

3.2. A tornyok

A várfal védelmi szerepét négy kerek torony tette hatékonyabbá (9. ábra). A tornyokat, az adott terepviszonyokhoz igazodva, nagyjából egyenlő távolságra építették, azt mondhatnánk, hogy szabályos alaprajz kialakítására törekedtek. Egyedül a Kapisztrán-torony jelent kivételt, aminek az az oka, hogy a nyugati oldalon helyszűke miatt voltak kénytelenek odébb helyezni a tornyot.

E „saroktorony” két lökamrával rendelkeztek: az egyik a torony törzsében, a másik a gyámokra helyezett felépítményben helyezkedett. Kivételt képez a Hímes torony, amely mivel a belső várfal armírozott sarkára épült, törzse tömör maradt. A másik kivételt a Kapisztrán-torony jelenti olyan értelemben, hogy ennek törzsében két egymás feletti lökamra van, amit a jelenleg is látható lőrések igazolnak. A tornyok törzsében található lökamrákat három-három keskeny nyílású lőrésel látták el.

A gyámokra helyezett felépítmények eredeti állapotának meghatározása valamivel problematikusabb feladat. Úgy tűnik az eredeti állapothoz legközelebb a Hímes torony áll. A várfalhoz hasonlóan ennek is kőből épült az alsó része, sűrű, íves csatlakozású gyámsora és a felépítmény azonban téglából. A gyámsor is ugyanolyan típusú, mint a várfalé. Mivel a későbbi periódusokban egészen más típusú gyámokat használtak a külső várfalat és a Hímes tornyot rokonítani lehet, azaz ugyanabban a periódusban épültek. A torony felépítménye sűrűn elhelyezett kisméretű félköríves ablakokkal rendelkezett, védőpártázata nem volt, hanem zárt belső teret alkotott a felépítmény, rajta tetővel.²⁹⁷ A többi három tornyot a későbbi építkezések során jelentős mértékben átalakították, a lökamrák eredeti rendeltetését módosították, vagy megszüntették. A tornyok törzsében, illetve felépítményében található lökamrák külön-külön bejáratokkal rendelkeztek. Az emeleti bejáratok nyilvánvalóan a várfal gyilokjárójával álltak összefüggésben, az alsók pedig a vár járószintjének vonalában voltak és különféle épületszárnyakhoz kapcsolódtak, vagy csak pusztán a zwingerből lehetett őket megközelíteni.

3.3. A kaputornyok

Mivel az első vár főbejáratát eltakarta a külső várfal, új kialakítására volt szükség. Erre ugyanazon a helyen került sor, a vár új arculatához méltó módon. Nagyméretű négyzetes

²⁹⁷ Archív fotókon jól látható a Hímes torony középkori kifestése, amely nem utal védőpártázat létezésére.

kaputornyot (Régi kaputorny) építettek, külső homlokzatán külön gyalog- és lovaskapuval, illetve felvonóhíddal. A kapualj hosszanti oldalának lőrésai a zwingerre tekintenek, ami arra enged következtetni, hogy közvetlenül a kaputorony melletti falsoros nem volt beépítve. Mindössze egy szakállaspuska lőrése maradt meg a keleti oldalon, az első emelet magasságában (10. ábra). Az első emeletre különben a kapualjból induló, körülfalazott lépcső vezetett, a második emelet pedig gazdagon tagolt csúcsíves ajtókerettel rendelkezett. Az ajtóhoz a belső várfal udvari oldalához épített grádics vezethetett, amelynek helyébe később a Nagytornác épült. Az első emelet talán már a harmadik periódusban ún. grafikus stílusú, keresztosztós ablakkerettel gazdagodott. A kaputorony egyéb épületplasztikai része ugyan nem maradt meg, azonban ennyi is elegendő ahhoz, hogy a két emeleti térnek egykoron tulajdonított jelentőséget kellőképpen értékeljük. A kaputornyok emeleti tere sok esetben valamilyen jelentősebb funkciót töltött be, esetleg kápolnának rendezték be. Nincs kizárva, hogy a vajdahunyadi kaputorony esetében is ilyen helyzettel állunk szemben, különösen, hogy kőből emelt épületszárnyakban ekkor még szűkölködött a vár. A kaputornyot is védőpártázat koronázta, lefaragott gyámkősorának nyomai ma is láthatók.

A Régi kaputoronnyal ellentétes oldalon, a Hímes torony és a Kapisztrán-torony között is állt egy négyzetes torony. Ezt később Mátyás király átépítette, és Új kaputorony néven vonult a köztudatba. Eredeti állapotáról és rendeltetéséről pontosabban nem tudunk. Elképzelhető, hogy eredetileg is kaputoronnyak épült, azonban a Régi kaputoronnyal szemben valamivel kisebb volt és csak lovaskapuval rendelkezett. Nincs kizárva, hogy e toronnyal kapcsolatban megépült a hídvédttornyoknak is egy része, azonban ezek olyan erősen restaurált állapotban vannak, hogy semmilyen belső kronológiát nem lehet felállítani.

3.4. A Nebojsza torony és a vézfolyosó

Kétségtelenül ehhez a periódushoz köthető a Nebojsza torony is. A vártól kissé távolabb, déli irányba, a dombtető egyik magasabb pontján emelt masszív toronyról van szó, amelyet vézfolyosó kötött össze a várral. A folyosó kisebb felvonóhíddal kapcsolódott a várhoz.

A Nebojsza egyike a magyarországi középkori várépítészet sajátos remekműveinek. Midőn 1854-ben a vár leégett, egyedül a Nebojsza torony vészelt át a tűzvész. Az esemény jól tükrözi a torony különálló jellegének előnyeit, ami miatt megépítették. A különálló építmény végső menedéket és biztonságot nyújtott, amikor a vár már elpusztult, védhetetlen

állapotba került. Ezen túlmenően, figyelembe kell venni, hogy a dombtető azon szakaszára terjed ki, amelyik a legmagasabban volt, tehát a dombtető védelmét is biztosította.

A vészfolyosónak jelenleg két külön típusú, váltakozó lőrését lehet megkülönböztetni. Nem lehet eldönteni melyik az eredeti, mivel úgy a keskeny lőrések, mint a félköríves nyílások is megtalálhatók a kerek tornyokon. Maga a torony öt szintből áll, ezek közül a legalsó több szempontból is eltér a felette levőktől: a torony csak az első emelet magasságáig armírozott, ajtaja ugyanolyan gazdagon tagolt csúcsíves keretelésű mint a Régi kaputorony második emelete, nagyobb méretű szakállaspuska lőrései vannak, amilyen szintén a Régi kaputorony keleti homlokzatán fordul elő. Mindezen jelenségek az a lehetőséget vetik fel, hogy a torony két periódusban, pontosabban munkafázisban épült. Érdeemes megjegyezni, hogy a Nebojsza torony első szintje, faragott ajtókeretével és kandallójával olyan fokozott igényességről tanúskodik, ami a Régi kaputorony emeletén figyelhető meg. A Hímes toronyhoz és talán a Régi kaputoronyhoz hasonlóan, ennek is íves, sűrű gyámsora lökamrás felépítményt tartott.

3.5. A Mátyás-loggia és a címerfal

A vár építéstörténetének legnehezebben azonosítható részei továbbra is a különféle épületszárnyak. Az első periódusból megörökölt északi épületszárny ebben a fázisban egyre határozottabban ölt testet. Keltezését első sorban a Mátyás-loggia címerfalának új értelmezése teszi lehetővé. A címereket az eddigi kutatás többnyire Storno Ferenc akvarellrajzai alapján próbálta beazonosítani, amelyek azonban néhány esetben félrevezetőnek bizonyultak, illetve fontos részletek vesződtek el benne.

A 14 címerből álló sorozat két figyelemre méltó sajátossággal rendelkezik (26. ábra). Először is úgy tűnik, hogy teljes sorozatról van szó, ami ritka ebben a műfajban. Továbbá a címerek megőrizték eredeti sorrendjüket, így lehetővé válhat annak a kérdésnek a tisztázása, hogy volt-e valamilyen belső logikája az ilyen jellegű sorozatoknak, vagy sem. Másik igen ritka vonása, hogy a falkép megőrizte a címerek eredeti mázait.

Már maga az első, az országos címer problematikus. A négyelt pajzs első mezejében szemből ábrázolt, nyitott szárnyú madár látható. Mivel a loggia építését Mátyásnak tulajdonították, a címert rendszerint Mátyás uralkodói jelvényének vélték, az első mező madarát pedig, jobb híján hollónak tekintették. Ugyan szokatlan a Hunyadi-holló ábrázolása szemből, de éppen ugyanazon a címerfalon szereplő Hunyadi-címer szintén szemből ábrázolja

a hollót. Még volt egy hasonló címer a loggia földszinti, elbontott ablakának szárkövén. Azonban megvizsgálva a címerfalról készült fényképfelvételt, egyértelművé válik, hogy az uralkodói címer esetében nem hollóról, hanem sasról van szó, fején koronával. Ilyen körülmények között a Jagellók, vagy V. László jöhet szóba. Ez utóbbi uralkodó egyes címerkompozícióiban a morva sas szerepel, a vajdahunyadi sas azonban nem sakkozott, hanem figyelembe véve Storno rajzát megállapítható, hogy vörös alapon ezüst sasról van szó. Tehát egyértelműen Jagelló-címerrel állunk szemben. Hogy melyik Jagelló királynak lehet tulajdonítani, azt kétségbevonhatatlanul eldönti egy másik címer eddig észre nem vett részlete. A Hunyadi-címer mellett eddig csak kérdőjellel hangoztatott címert, szintén a fényképfelvétel alapján, egyértelműen a Szécsiekhez lehet kötni. Sőt, a címer felett bíborosi kalap látható, azaz Szécsi Dénes bíborosról és esztergomi érsekről van szó. Tehát minden adat azt támasztja alá, hogy I. Ulászló uralkodói címerével kezdődik a sorozat. A király aranyforintján is megjelenő címerről van szó, pontosabban annak tükörcképéről.²⁹⁸ Ezek szerint a fotón sajnos már nem látható negyedik mezőben, a Storno rajzán zavarosan ábrázolt litván lovas volt látható. Különben az országos címerről már Balogh Jolán is felvetette, hogy esetleg I. Ulászló címeréről van szó, végül azonban ejtette ezt a lehetőséget, és többet nem hozakodott vele elő, minden bizonnyal azért, mert nem illett a Mátyás-loggia összképébe.²⁹⁹

Ez a felismerés számos új kérdést vet fel, úgy Hunyadi János főúri reprezentációjával, mint a vár építéstörténetével kapcsolatban. Ezek tárgyalása előtt lássuk azoknak a személyeknek a listáját, akik feltételezhetően képviselve vannak a címerfalon.³⁰⁰

Hédervári Lőrinc nádor (1437-1447); + 1447

Hédervári Imre macsói bán (1442-1445); + 1478 körül

Hédervári László egri püspök +1468

Garai László macsói bán (1431-1441, 1445-1447), nádor (1447-1458); + 1459

Újlaki Miklós erdélyi vajda (1441-1458); + 1477

Csáki Ferenc székely ispán (1439, 1440, 1446-1448), országnagy (1448-1455); + 1468/70

²⁹⁸ CNH II 140. sz.

²⁹⁹ Utalás I. Ulászlóra: Balogh 1966 201. A címerek Mátyás uralkodásának korai éveiben készültek: Balogh 1985 272.

³⁰⁰ Engel: Archontológia alapján.

Losonci (Dezsőfi) Dezső vagy Dénes erdélyi vajda (1438-1440); + 1456

Losonci Bánfi István székely ispán (1440-1441); +1458/59

Rozgonyi György országbíró (1441-1446) + 1457/58

Rozgonyi Simon egri püspök és udvari kancellár (1440-1444)

Alsólendvai Bánfi István országnagy (1448); + 1448 (Rigómező)

Alsólendvai Bánfi Pál országnagy (1440-1452); +1477

Szécsi Dénes bíboros, esztergomi érsek (1440-1465), +1465.

A sorozat utolsó előtti címere Storno rajzán keresztet ábrázol. Amennyiben téves a rajz és valójában kettős keresztből van szó, úgy a Bebek vagy a Necpáli család jöhet számításba. A három patkót ábrázoló utolsó címer kapcsán Szerbia tartományi címere került szóba. Ebben az esetben azonban nem találunk a színek, a tartományi címer pedig amúgy sem illik a sorozat koncepciójába. További két címernek az ábrája sem látszik.

A címerfalon képviselve vannak tehát a király, az esztergomi érsek, a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda, a szörényi és macsói bánok. A nagy hiányzó a kalocsai érsek (Buondelmonte János), a Gúti Országok, a Tallóciak, és a Pálóciak. Talán velük egészült ki a sorozat. Tehát első sorban a legfontosabb bárói méltóságok vannak képviselve, illetve hiányoznak a Mátyás-kori sorozatokban rendszerint szereplő tartományi címerek. Ez utóbbi jelenség is csak megerősíti azt az elképzelést, hogy a címerfalat valóban Hunyadi Jánossal lehet kapcsolatba hozni.

Valamivel problematikusabb a Garai és a Losonci címer jelenléte. Nem csak azért, mert Hunyadival nem voltak jó viszonyban, hanem azért is, mert I. Ulászló tényleges hatalomátvételét követően nem viseltek bárói honort. Lehetséges, hogy a Csákiakkal és az Alsólendvai Bánfiakkal együtt, mint hivatalos nem viselő, de országnagynak számító személyek kerültek a sorozatba.

A címerfal datálásával kapcsolatban két lehetőség merül fel: az egyik, hogy kimondottan I. Ulászló korában készült, a másik, hogy néhány évvel később, Hunyadi kormányzói megválasztásával állt kapcsolatban, így I. Ulászló címere retrospektív jellegű. Mindkét lehetőség mellett, illetve ellenében több érvet is fel lehet hozni. Először is értelmetlen lett volna retrospektív címet ábrázolni akkor, amikor egyértelművé vált, hogy I. Ulászló meghalt, a Jagellók további magyarországi szereplésére pedig nem lehetett számítani,

különösen, hogy a tét Utószülött László hazahozatala volt. Továbbá I. Ulászló uralkodásának két utolsó éve lehetett az a periódus, amikor lecsillapodtak annyira a kedélyek, hogy Hunyadi saját várának falán korábbi ellentábor fő képviselőinek a címerét feltüntette. Ez természetesen roppant kérdéses érv, hiszen ilyen jellegű sorozat megrendelése esetén nem biztos, hogy a szimpátia mechanizmusai érvényesültek, hanem a kompozíció ridegen tükröz egy adott politikai szituációt. Minden esetre ebben az esetben a címerfal készítésére valamikor 1443-44-ben kerülhetett sor, esetleg 1445-ben, amikor még nem volt egyértelmű I. Ulászló halála. Azonban figyelembe kell venni, hogy a címersor furcsa, sőt egyenesen bizarr Hunyadi vajdai méltóságának kontextusában. Ilyen jellegű címersorozat, az arisztokrácia körében, sem előtte, sem utána nem fordul elő. Az is furcsa, hogy a Hunyadi címer, koronából nőző szemből ábrázolt, nyitott szárnyú hollót ábrázol, mintha egy méltóságteljesebb sassá akarna átvedleni. A címerfal árnyalt, vagy kevésbé árnyalt üzenete sokkal jobban illik Hunyadi kormányzói méltóságához.

Bármelyik lehetőséget is vesszük figyelembe, a címerfal és az alatta levő, ún. zöld szobákat felidéző lombornamentikás díszítés az 1440-es évekre tehető. Ez a felismerés a vajdahunyadi vár építéstörténetével kapcsolatos korábbi elképzelések jelentős módosítását is lehetővé teszi. Möller érvei alapján az eddigi kutatás az egész északi szárny kiépítését a Mátyás-kori építkezések periódusába helyezte, pontosabban a Szilágyi Erzsébet által igazgatott átalakítások korába. Möller szerint ugyanis az építkezést Hunyadi halála után, özvegye igazgatta. Az északi szárny kapcsolását ehhez a korhoz jól tükrözi, hogy a kétszintes árkádos folyosót Mátyás-loggiának nevezte el a kutatás, építészetiileg pedig a téglá használata biztosította a falaknak azt a sajátos vonását, amely alapján azonosítani lehetett Szilágyi Erzsébet építkezéseit. A címerfal azonban Hunyadi János első építkezésének korába datálja nem csak az északi szárny emeletét, vagyis az Aranyházat, hanem az eléje épített Mátyás-loggiát is. Az, hogy itt első sorban téglát használtak sem zavaró tényező, mivel ebben a periódusban a várfalak és tornyok védőpártázata, illetve felépítménye következetesen téglából épült. A Mátyás-loggia koraiságát a következő (harmadik) periódusban melléje épített várkápolna is alátámasztja. A kápolna karzatának ajtaja ugyanis a loggia lépcsőházára nyílik, vagyis építésének pillanatában itt már emeletes építménnyel számoltak. Továbbá érdekes módon a kápolnának csak a déli homlokzati sarka van armírozva, az északi nem, mintegy érzékeltetve, hogy észak felől meglévő építményhez csatlakozott.

A kétszintes északi szárny és loggia eredeti szerkezetét, illetve részleteit nehéz meghatározni. Az első periódusból megörökölt északi szárny egyszintes építmény lehetett, pinceszint nélkül. Most ennek a járószintjét közel fél méterrel magasabbra helyezték, mivel

alatta pincét létesítettek. Korábbi csúcsíves udvari ajtaját befalazták, és mellette, az új járószintnek megfelelően újat vágtak. Nem csak pinceszinttel, hanem emelettel is bővült a szárny (Aranyház). Téglából rakott falai egyértelműen elkülönülnek a korábbi törtköves falazású földszinttől. Udvari homlokzatához kétszintes árkádos folyosót építettek, a folyosók keleti végében pedig a lépcsőházat alakították ki. Korai kifestéséből mindössze a címerfal és az alatta húzódó gazdag lombornamentikás díszítés maradt meg. Amint arról az emeleti folyosó falképei tanúskodnak kifestése több szakaszban történt és átnyúlt Mátyás korába. Az árkádívek úgy tűnik eredetileg is félkörívesek voltak, korai mellvédjük nem ismert. Mindkét építmény földszintje boltozva, az emelet viszont famennyezetes volt. A loggianak több funkciója is volt: fontos eszköze lehetett a Hunyadi magas méltóságával járó főúri reprezentációnak, másfelől gyakorlati szerepe is volt mivel megoldotta az északi szárny forgalmát.

3.6. Épületszárnyak

Möller egy másik szárnyat is valószínűsít a későbbi palota helyén, amely a várfal belső oldalához épült volna. Véleménye szerint a palota valójában ennek az építménynek a kiszélesítésével jött létre. Létezésével kapcsolatban mindössze egy érvet hoz fel, éspedig a palota udvari homlokzatán, a déli sarok közelében megfigyelhető ajtónyílás nyomát. Itt valóban feltételezhető egy ajtónyílás, ez azonban akár utólagos átalakítás eredménye is lehet. Lényegében csak falkutatás tudná eldönteni a kérdést, hogy a jelenlegi palotaszárny valóban korábbi építmény falainak a felhasználásával épült-e vagy sem.

A hasonló jellegű nagyteremek rendeltetésével kapcsolatban mindig szóba került, hogy a birtokos földesúri vagy hivatali teendőinek színtere lett volna. Hunyadi János azonban 1445-ben, amikor bírói ítélőszéket tartott Vajdahunyadon, ezt nem a várban, hanem a városban tartotta.³⁰¹ Ennek objektív okai is lehettek, amelyek fontosak a vár építéstörténete szempontjából: nem volt még nagyterem, vagy épülőfélben volt. De az is lehetséges, hogy nem volt szokás az ítélőszéket a várban tartani.

3.7. A kápolna

³⁰¹ Pesty: Krassó III 389.

A várkáporna létezését írott forrás igazolja. 1443-ban Hunyadi egyenesen a pápától kért a Szűz Mária tiszteletére alapított várkáporna látogatói számára bűnbocsánatot.³⁰² Ez egyben a vár első említése is.

Figyelembe véve a vajdahunyadi vár kiépítésének az arányait, illetve Hunyadi társadalmi státuszát, egyáltalán nem meglepő a kápolna jelenléte. Ilyen egyházi létesítmények alapításához legalább püspöki jóváhagyás kellett, de különösen Zsigmond itáliai útjai óta akár a pápától is kért a magyar arisztokrácia magánkápolna alapítására engedélyt.³⁰³ Mivel a kápolna alapítása valamely korábbi egyházi intézmény, rendszerint a plébániatemplom joghatóságának a visszaszorításával történt, pontosan meghatározták, hogy a kápolna joghatósága kikre és mire terjed ki. A kedvezményezettek között természetesen a tulajdonos család mindig szerepelt, de a használat kiváltsága kiterjedhetett a várban lakókra is. Rendszerint mise tartására kaptak engedélyt a kegyurak, de olyan kiváltságok engedélyezésére is van példa, mint az oltáriszentség vagy az utolsó kenetkezéssel való olaj tartása a várkápolnában, vagy akár a búcsú.³⁰⁴ Sajnos a vajdahunyadi várkápolna alapításáról semmit sem tudunk, joghatósága sem ismert, de mivel látogatói búcsúban részesedtek egy bizonyos időre, kétségtelenül fontos egyházi intézménye lett magának a városnak is.

Nem ismerjük a kápolna helyét sem. Bizonyára valamely felszentelt helyiségről van szó, talán a Régi kaputorony emeletén.

3.8. Következtetések

3.8.1. Az erődítés jellege és eredete

A magas várfal, a karcsú kerek tornyok, a kaputornyok és az egész Nebojsza építménye újszerű külsőt kölcsönzött a várnak. Habár az első periódusban épült várfalra fűzték az új várat, amihez még hozzájárult a speciális terepadottság, lényegében szabályos alaprajzra törekedtek. Ennek bizonyossága a négy kerek torony, amelyek hozzávetőlegesen egyforma távolságra vannak egymástól, illetve a két szemben levő oldal „közepére” helyezett

³⁰² Lukcsics: Pápák oklevelei II 208.

³⁰³ Lux E.: „Középkori várkápolnáink.” *Építészet* 1943: 124-125. Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975. 81-82.

³⁰⁴ Különösen gazdag a Marótiak Gyula és Valpó várára vonatkozó várkápolna kiváltságai (Feld: Gyula 261).

kaputorony. Az új építmény különböző tömegeit egységbe fogta az a sűrű íves gyámsor, amely vagy a védőpártázatot, vagy a tornyok felépítményét tartotta. Az egész konstrukció kétségtelenül pompás vizuális élményt biztosított az arra látogató számára. A bővítés, illetve átépítés gyakorlati okai mellett, a vár újszerű arculata, a vele szemben támasztott fokozott reprezentációs igényeknek is messzemenően megfelelt.

A kiépítés gyakorlati okai között rendszerint a védelmi szerep fokozását szokták kiemelni, ahogyan ezt Möller is tette. Összességében tekintve a vár valóban a tűzfegyverek újszerű kihívásainak próbált megfelelni, illetve a tűzfegyverek előnyeit próbálta kihasználni. A várfal lőrésai, a tornyok lőkamrái és az egész Nebojsza ebben a szellemben született. A köntös azonban – magas várfal, keskeny magas tornyok, a rézsús falak hiánya – még a hagyományos középkori várépítészetet tükrözte. Azonban hogy mennyire komolyan gondolták a védelmi funkciót meglehetősen kérdéses. A vár egyik nagy fogyatékosága az volt, hogy a saroktornyok még csak vizuális kapcsolatban sem voltak egymással, a várfal hosszú szakaszokon fedezés nélkül maradt. Ezért is volt szükség arra, hogy a várfalakat a járószint magasságában lőrésekkel lássák el. Nem csoda tehát, hogy az egyre magasabbra kapaszkodó és komolyabb bevételekre szert tevő Hunyadi hamar lemondott a védelmi szerepről, így a várnak ez a periódusa még zsenge korában veszendőbe ment.

E vár építésének tágabb kontextusba illesztését az segítené elő, ha olyan vonások eredetét lehetne kimutatni, amelyek nem átlagosak, hanem jól meghatározhatók és sajátosak. Mindenek előtt figyelembe kell venni azt a két faragott ajtókeretet, amelyeket ehhez a periódushoz lehet kötni. Profiljuk az ajtó rézsűjének tengelyére szerkesztett egyszerű elemekből (pálcstag és horony) áll, a tagozatok különösebb kiemelése, vagy elfordítása nélkül. A 15. század közepén ez a forma már szinte elavult, semmilyen lényeges következtetés levonására nem alkalmas. Felmerült a kerek saroktornyok újszerű jellege is. Erre Gerő László és Andrian A. Rusu is felfigyelt.³⁰⁵ Legkorábbi magyarországi alkalmazására úgy tűnik a budai vár Zsigmond-kori erődítésein került sor (pl. Buzogánytorony). A régi metszetek valóban a vajdahunyadi kerek tornyokra emlékeztető tornyot ábrázolnak a Buzogány torony helyén, azonban figyelembe kell venni, hogy ez, jelenlegi formájában éppen a vajdahunyadi tornyok mintájára lett helyreállítva.³⁰⁶ Mindenképpen figyelemre méltó Ozorai Pipo ozorai vára, amely kerek saroktornyokkal rendelkezik, és szabályos alaprajzú, amire Vajdahunyadon is törekedtek.³⁰⁷ Sajnos nem

³⁰⁵ Gerő: Vajdahunyad 84; Rusu: Ioan de Hunedoara 51.

³⁰⁶ Gerő: Budai vár 208-217.

³⁰⁷ Feld: Ozora 1-13.

ismerjük az ozorai vár védőpártázatát, pedig ez lehetne a vajdahunyadi várnak is az a sajátos komponense, amely az eredet fele mutathat.

A vajdahunyadi vár egységes gyámsora, és mindaz amit erre helyeztek, téglából épült, szemben a várfal alsó részével, amelyhez terméskövet használtak. Az íves csatlakozású gyámokat ugyanis csak téglából lehetett kirakni. Ennek a megoldásnak a hazája Itália, az ottani várak és palazzok rendszerint ilyen gyámsorral épültek. Az Alpoktól északra ezzel szemben inkább kőgyámokat használtak. Ismert tény, hogy Hunyadi János közel két évet töltött Milánóban, saját várának itáliai gyökerei tehát kézenfekvőek. Sajnos ebből a szempontból éppen a legfontosabb mintakép, a Sforzák milánói vára nem maradt meg, ugyanis a 15. század közepétől a Viscontiak gyökeresen átépítették, illetve kibővítették. Különbözik a Nebojsza torony számára is lehet itáliai párhuzamokat találni. Ilyen például a Malatesták Caesena-i várának különálló tornya.³⁰⁸ Ebben az esetben azonban a párhuzamok nem sokat segítenek, mivel az utolsó menedékként szolgáló torony eszméje a 15. században már közhelynek számított, és olyan ideális várabrázolásokon is látható, mint amilyen a jánosréti oltár háttérében figyelhető meg.

Gerő László Hunyadi János halálának 500. évfordulója alkalmából Vajdahunyadról írt cikkében felvetette Paolo Santini esetleges szerepvállalását a vár átalakításában. Ezt Balogh Jolán meglehetősen erős kritikával utasította vissza.³⁰⁹ Nem tudjuk ki volt a vár építész, de figyelembe véve a vár változatos tömegalakítását, a magyarországi várépítészetben addig nem, vagy csak ritkán tapasztalt összetevőivel, kétségtelenül tapasztalt építészről lehetett szó, aki a maximumot próbálta kihozni, ebből a védhetőség szempontjából kedvezőtlen fekvésű várból.

3.8.2. A második periódus időpontja

Végül felmerül a kérdés, hogy mikor építette Hunyadi e várat. Figyelembe véve a vállalkozás nagyságrendjét, erre minden bizonnyal azt követően került sor, hogy országos főméltóság viselője, azaz báró lett. 1439-ben nevezte ki Albert király szörényi bánnak, ez a méltóság azonban több kiadással, mint haszonnal járt. Viszont az 1441-ben szerzett erdélyi vajdai méltóság már egyértelműen biztosított számára olyan potenciális jövedelmet, amely lehetővé tette, hogy ekkora horderejű építkezésbe kezdjen. Möller is az 1440-es évekre datálta

³⁰⁸ L. Marinelli: La rocca Malatestiana di Cesena. Reggio Emilia, 1907.

³⁰⁹ Balogh 1966 204, 1. lábjegyzet.

Hunyadi János első építkezését. Ezt támasztotta alá Alexandru Bogdan ásatása is, aki a Régi kaputorony mellett, a külső várfal építési rétegét 1442-es pénzéremmel tudta datálni.³¹⁰

3.8.3. Stíluskapcsolatok. A Mátyás-loggia

Mivel a vár következő építési periódusára az 1440-as évek végétől került sor és első sorban az 1450-es évekre terjedt ki, a várudvarra tekintő kétszintes árkádos folyosót és annak címerfalát is Hunyadi szóban forgó első építkezéseihez kell sorolni. Meglehetősen sajátos építményről van szó, mivel az árkádok nyolcszögletes pillérei egyértelműen gótikus szerkezetre utalnak, az ívek azonban félkörívesek, szakítva az addigi hazai hagyománnyal. Csúcsíves árkádos folyosók már a 14. század második feléből ismertek Magyarországon. Egyik legkorábbi példája a budai vár Nagy Lajos által épített nyugati szárny udvari homlokzatán húzódott. Zsigmond-kori átépítése révén a visegrádi palota is hasonló jellegű árkádos folyosóval egészült ki. Hasonló folyosó tagolta a Diósgyőri és a Zólyomi várak udvari homlokzatának egyik oldalát.³¹¹ Vajdahunyad is részben még ehhez a hagyományhoz igazodott azáltal, hogy a várudvarnak mindössze egyik oldalán húzódott árkádos folyosó. Itt azonban néhány újszerű jelenséggel is számolni kell. Ilyen az árkádívek félköríves típusa. A Mátyás-loggia abban a tekintetben is úttörő, hogy kétszintes árkádos építményről van szó. Nincs kizárva tehát, hogy a vár erősítéséhez hasonlóan, ebben az esetben is, bizonyos mértékig itáliai hatás érvényesült, ahol ekkor már közhelyszámba ment az emeletes loggia típusa.

Mivel Hunyadi János építette az 1440-es évek első felében, helyesebb lenne, ha Hunyadi- és nem Mátyás-loggiának neveznénk. Sőt, Mátyás korában azzal, hogy a földszinti árkádokat gótikus ablakokkal lezárták, inkább az építmény gótikus jellegét fokozták.

3.8.4. Stíluskapcsolatok. A címerfal heraldikai programja

Az emeleti árkádos folyosót díszítő címerfal, tartalmánál fogva, furcsa terméke Hunyadi János e korai építkezéseinek. Olyan címersorról van szó, amely egyértelműen a királyi reprezentáció eszköze volt. Nem a rokonok, vagy valamely bárói párt tagjainak

³¹⁰ Az S4-es számú szelvényből került elő. Bogdan: Contribuții 23.

³¹¹ Gerevich: Buda 97; LAHU 2. 32.

címerei kerültek ábrázolásra, hanem minden szimpátián túlmenően, a királyi tanács rideg valóságát tükrözik. Mátyás korából maradtak meg ilyen jellegű címersorozataink, de ezek is valamivel tágabb tematikus körben mozognak.³¹² Minden bizonnyal a Habsburg udvari művészet hatása mellett, Mátyásnak szinte hivalkodó heraldikai kultusza első sorban apjának szokatlanul gazdag címeres reprezentációján nyugszik, azaz családi hagyomány folytatásáról van szó. A Nagy Lajos korába visszanyúló szerény kezdetek után e hagyományt kétségtelenül Zsigmond alapozta meg Magyarországon, többek között a budai és a pozsonyi építkezéseivel. Sajnos ezek az emlékek nem maradtak meg, így a Zsigmond-kori heraldikai reprezentáció valódi dimenzióját sosem fogjuk tudni értékelni a maga teljes nagyságában. Leírásból tudunk arról, hogy a budai Zsigmond-palota mellett címertorony állt, ennek pusztá létezésén túlmenően azonban részleteket nem ismerünk.³¹³ A pozsonyi vár is inkább a Mátyás-kori épületheraldika emlékeit őrizte meg, Zsigmond korára mindössze a vár kapujának felerészben megmaradt címere utal.³¹⁴ Azonban, hogy a heraldikai reprezentáció milyen jelentőssé nőtte ki magát uralkodása alatt, jól tükrözik az egyházi építészetben maguknak egyre jobban utat törő címerek. Kimondottan Zsigmond-címerek maradtak meg a pozsonyi, a nagyszombati és a kolozsvári plébániatemplomokban. Ugyanez érvényes a világi építészetre is, ahol szintén Zsigmond korában terjed el a címerhasználat. A Stiboriciak Beckón megőrződött címeres ajtótimpanonja talán a vár kápolnájának bejáratához tartozott. A 15. század első feléből való a Garaiak siklósi várkápolnájának címeres ajtaja is.³¹⁵ Vajdahunyad azonban túlmutat e kimondottan a birtokos család címereit felsorakoztató várakon, és a királyi építkezéseken fellelhető címersorozatokat idézi fel. Habár Zsigmond építkezéseivel kapcsolatban illet csak feltételezni tudunk, apjának, IV. Károly császárnak több építkezése is őrzött meg hasonló jellegű sorozatokat. Ezek közül kétségtelenül az 1355-1360 között épített laufi (Pegnitz) Vencelvár címerterme vonultatja fel a királyi reprezentáció teljes heraldikai programját, több mint száz címet.³¹⁶ A nemesi várépítészetben a vajdahunyadihoz hasonló koncepcióról a legjobban talán Runkelstein vára tanúskodik.³¹⁷ Ez is olyan speciális esete a tiroli várépítészetnek – és általában a középkori várépítészetnek – mint amilyen a vajdahunyadi vár Magyarországon. Első sorban a vár nyugati palotaszárnyának lovagterme (Turniersaal) és a felette levő címerterem (Wappenzimmer) tartalmaz a vajdahunyadihoz hasonló sorozatot, a

³¹² Buzás-Lövei: Zárt erkély 29-32.

³¹³ Balogh 1966 47.

³¹⁴ Sigismundus 241.

³¹⁵ Zsigmond 330, 351.

³¹⁶ *Burg Lauf a.d. Pegnitz. Ein Bauwerk Kaiser Karls IV.* Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern e.V. Forschungen zu Burgen und Schlössern. Sonderband 2. Regensburg, 2006.

³¹⁷ *Schloß Runkelstein - Die Bilderburg.* Ausstellungskatalog. Bozen, 2000.

választófejedelmek és más birodalmi nemesek címereit vonultatva fel (27. ábra). Különösen figyelemre méltó a címerterem, ahol a címereknek ugyanazzal a frízszerűen rendezett sorával, alatta pedig lombornamentikával találkozunk, mint a vajdahunyadi címerfalón. Habár stílárís kapcsolatról nem lehet szó, a koncepció egyértelmű hasonlósága mindenképpen arra utal, hogy már a 14. század utolsó két évtizedében használt kompozícióval állunk szemben.

3.8.5. Stíluskapcsolatok. A karéjos keretelésű címertípus

A vajdahunyadi címerek kapcsán érdemes kitérni azok karéjos keretelésére is, ugyanis a 15. század közepén, különösen Erdélyben, igen divatos díszítőmotívumról van szó. A négyzetből szerkesztett karéjos keret már a 13. századtól használatban volt Európa szerte. Mint címerkeret, a címerekkel együtt jelent meg az építészetben. Magyarországon úgy tűnik a zágrábi székesegyházban fordul elő legkorábban, Nagy Lajos-kori építkezésekkel kapcsolatban (34. ábra).³¹⁸ Ami szembetűnő, az a típus feltűnő gyakorisága Erdélyben a 15. század közepén, különösen Hunyadi építkezéseinek kontextusában. Erdélyben úgy tűnik a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapujának timpanonjában jelenik meg a legkorábban. A timpanon címerei közül az északi a magyar vágásos, a déli a Habsburg magyar és cseh királyi (Albert vagy V. László), a középső Zsigmond birodalmi címerét ábrázolja. Ebben a kompozícióban kétségtelenül Zsigmond címerének jutott a központi szerep: középen helyezkedik el a védőszent szobra alatt, nagyobb méretű, mint a másik kettő, szalagfelirat veszi körül, kerete pedig díszesebb. Itt jelenik meg az a később közkedvelt megoldás, amikor a karéjok belsejét mérműves díszítéssel töltötték ki. Sajnos a kapu utólagos módosítása következtében éppen ezt a címet és a szalagfeliratot áldozták fel. A felirat szerint a címer, és talán a másik kettő is 1442-ben készült. Habár elkészültének dátumát pontosan ismerjük, elég nehezen lehet kontextualizálni, mivel a nyugati kapu a templom építéstörténetének éppen átmeneti fázisában készült: az ún. kassai műhely már elhagyta Kolozsvárt, a Schleynig Gergelynek dolgozó műhely pedig csak ezt követően kezdte meg tevékenységét az 1450-es évek elején. A nyugati kapu kétségtelenül hatással volt ez utóbbi műhelyre, mint arról a Schleynig kápolna zárókövének címere, illetve a hajó több záróköve is tanúskodik. Ezeken is a karéjokon belül megtalálható a mérmű, a típus azonban mégis más, mint amivel a kapu timpanonjában találkozunk. Itt ugyanis már nem a karéjok a dominánsak, hanem a négyzet, amit ezúttal lapjára és nem élére állítottak.

³¹⁸ MagyMűv I 524.

Visszatérve a timpanon címereihez, ez a típus rendszeresen előfordul Hunyadi építkezésein. Legkorábbi megjelenése a vajdahunyadi címerfal, amely alig egy-két évvel a kolozsvári timpanoncímerek után készült. Itt a címerek kimondottan csak négyes karéjba vannak szerkesztve, azonban a sorozat Hunyadi-címere, mintegy kiemelve jelentőségét, négyzetből szerkesztett karéjos kerettel rendelkezik.

A címer valamivel szerényebb típusával találkozunk az 1449-re datálható tövisi ferences kolostortemplom nyugati kapujának timpanonján. A templomot 1442 után kezdte el építeni Hunyadi, azt követően, hogy megszerezte a kihalt Diódi család birtokait, és 1449 körül fejezte be, amint erről nyugati kapujának felirata tanúskodik. A kapu szemöldökgyámos megoldása, de maga a címer és a szalagfelirat jelenléte is a kolozsvári plébániatemplom hatásáról tanúskodik, Vajdahunyaddal semmilyen rokonságot nem mutat. Nem világos milyen szerepe volt építésében annak a brassói Konrád kőfaragómesternek, akinek Hunyadi 1454-ban kis birtokot adományozott. Maga a templom lényegében helyi mester munkájának tekinthető, megfelel annak a színvonalnak, amit például egy olyan mester, mint Konrad lapicida egy tehetősebb kegyúrnak nyújthatott.³¹⁹

A kolozsváriakkal hasonló kvalitásúak viszont ifj. Hunyadi János (Iohannes miles) gyulafehérvári szarkofágjának címerei. A síremlék nem sokkal 1446 után készült, mivel Hunyadi Jánost kormányzónak címezi a felirat.³²⁰ A szarkofág címereit tehát körül-belül fél évtized választja el a plébániatemplom timpanonjának címereitől, a kettő összefüggése azonban kétségtelen (34. ábra). A kettő kapcsolata akkor is fennáll, ha a szarkofág másik, jóval tehetségesebb mester műve. A minőségi különbséget a szarkofág alakos díszje, illetve a plébániatemplom timpanonjának Szent Mihály alakja egyértelműen tükrözi.

A kolozsvári kaputimpanon, illetve Hunyadi építkezéseinek heraldikai díszítése a helyi nemességre is hatással volt. Ennek egyik legérdekesebb emléke a botházai református templom, amely a 15. század közepén a Kakas család birtokában volt.³²¹ A templom bejárata felett itt is ugyanaz a négykaréjos keretelésű címer jelenik meg, mint Kolozsváron, vagy ifj. Hunyadi János szarkofágján. A címer feletti feliratból sajnos nem derül ki készítésének ideje. Kárpótol viszont a címer heraldikai bal oldalán található i vagy l minuszcula, amely ifj. János szarkofágjának a magyar vágásos címere mellett is szerepel. A két faragvány kapcsolata tehát nem vonható kétségbe, azonban figyelembe véve a kvalitásbeli különbséget, inkább azt lehet mondani, hogy ugyanazon mester műhelyében készült, de nem feltétlenül ugyanazon mester műve.

³¹⁹ Lupescu: Tövis 830-843.

³²⁰ Varju Elemér: A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. MM I. 75-97.

³²¹ Benkő Elek: A botházai református templom építési feliratai. Erdélyi Múzeum 56.3-4 (1994): 56-61.

3.8.5. Stíluskapcsolatok. A lombornamentikás kifestés

Habár a címersor értékelését előre bocsátottam, fontos megjegyezni, hogy az lényegében egy tágabb figurális program része. Ugyanis a vajdahunyadi címerfal alsó kétharmadát gazdag lombornamentikás díszítés tölti ki. Értékelése elég nehéz feladat, mivel világi épületekkel kapcsolatos kifestések, vagy világi tematikájú falképek oly csekély számban maradtak meg, hogy ilyen téma felvetése során rendszerint mindegyiket kénytelen felvonultatni a kutatás, annak ellenére, hogy az alapkoncepción túlmenően különösebb összefüggés nem mutatható ki közöttük.³²² Lényegében csak annyit lehet megállapítani, hogy a 15. században Magyarországon is elterjedt a belső tereknek növényi motívumokkal, indákkal és lombokkal való kifestése, amelyet a hangulat fokozása kedvéért rendszerint vadászjelenetekkel, illetve egyéb figurális elemekkel népesítettek be. Noha Vajdahunadon a címerfal nem egészen zárt teret díszített, lényegében itt is az ún. zöld szobák hangulatának felidézéséről van szó. Kimondottan címersorral kombinálva, mint fentebb említettem, a runkelsteini vár 14. század végén épített nyugati szárny címertermében találkozunk vele. Itt a címerek még elhatárolt regiszterben sorakoznak, Vajdahunyadon azonban a lombornamentika már felnyúlik a címerek közé. A tendencia végkifejletét az 1490-es években kifestett csehországi Blatná várának zöld szobájában lehet megfigyelni, ahol a címerek teljesen feloldódtak a lombornamentikában.³²³

Következtetésképpen a vajdahunyadi várról elmondható, hogy a második periódusban már meglehetősen bonyolult tervek alapján épült, a várépítészetben jártas mester művéről van szó. Első sorban az itáliai várépítészet hatásáról tanúskodik, amely azonban keveredett a helyi várépítészet hagyományával. A megőrződött szerény részletek (a Régi kaputorony és a Nebojsza ajtókerete) tanúsága szerint a kőfaragványok egyértelműen helyi műhely termékei. A címerfal szintén tehetséges mester munkája, amit jól bizonyítanak például a Csáki-címer emberfejének portrétisztikus vonásai. Itt már megjelenik az a címerkeret típus, amelynek archetípusa a kolozsvári Szent Mihály-templom kaputimpanonján található. A timpanon épületplasztikai elemeinek hatása azonban nem annyira Vajdahunyadon, mint inkább Hunyadinak egyéb építkezésein mérhető le. Ilyen első sorban a Tövisi egykori ferences

³²² Mikó: Ádám 105-106. A típus összefoglalása: Roland Möller: Aspekte in der Ausgestaltung spätgotischer Burgkapellen, insbesondere durch illusionistische und grünmonochrome Wandmalerei. In: Burg- und Schlosskapellen. Szerk. Hartmut Hofrichter. Stuttgart, 1995. 100-117.

³²³ Gotik in Böhmen 374.

kolostor temploma, különösen ennek nyugati kapuja, de ehhez a körhöz tartozik ifjabb Hunyadi János gyulafehérvári szarkofágja, illetve a botházai templom átépítése. Mindezekből az összefüggésekből az derül ki, hogy a vajdahunyadi vár építése függetlenül zajlott Hunyadi egyéb megrendeléseitől, szorosabb stíluskapcsolat nem létezik közöttük.

Az, amit Hunyadi János az 1440-es években elkezdett, véget nem érő építőteleggé alakította át a várat, amely lélekben gyönyörűséget, a lakhatóság szempontjából lényegében használhatatlanságot jelentett a birtokos család számára. Nem véletlen, hogy Szilágyi Erzsébet 1443-ban Kolozsváron szülte Mátyást.

4. Harmadik periódus

Talán be sem fejeződött az előző periódus terveinek megfelelően a vár kiépítése, amikor Hunyadi teljesen új elvek szerinti tervet dolgoztatott ki. Amint azt Möller helyesen megjegyezte, a törökverő hadvezér „Hunyadot már nem tekinti védhető várnak és további építkezéseivel már a védelmi rendszert is megbontja.”³²⁴ A palotaszárny például a nyugati oldal védelmi rendszerének a teljes elbontását feltételezte, de megszüntette legalább két kerek torony hadi jelentőségét is. Az új koncepció teljes mértékben a vár otthonossá tételével kapcsolatos főúri reprezentáció szellemében fogant.

4.1. A kápolna

A várnak már az előző periódusában volt kápolnája, most viszont új építésére került sor. Nincs kizárva, hogy Hunyadi második búcsút igénylő kérése 1450-ből a várbeli új kápolnára vonatkozik, amely immár Keresztelő Szent János tiszteletére épült.³²⁵ Az sem zárható ki, hogy a korábbi Szűz Mária oltárt is megtartották, mivel a kápolnának két szentségtartó fülkéje van, egy a szentély északi falán, a másik pedig a hajó déli falán. Igaz, ez utóbbinak más funkciója is lehetett, például a leckeoldallal kapcsolatos liturgikus felszerelések őrzése.

A vajdahunyadi várkápolna építése, bizonyos fokú tereprendezést és bontást igényelt. Ebben az esetben nem kellett elbontani a külső várfalat, hanem csak a belsőt, azonban a

³²⁴ Möller: Vajdahunyad 13.

³²⁵ Lukcsics II. 1106. sz.

szentély alatt így is jelentős feltöltésre volt szükség, hogy egy szintbe hozzák a zwingert a vár udvarával. A kápolnát lényegében az északi szárnyhoz, azaz a Nagy loggiához igazították. Kapcsolódását az északi szárnyhoz az is igazolja, hogy a kápolnának az északi szárnyhoz kapcsolódó sarka nincs armírozva.

A kápolna első sorban ajtókeretei miatt sorolható egyértelműen ebbe a periódusba. Főbejárata, illetve karzati és sekrestyeajtaja ugyanahhoz a típushoz tartozik, mint a palota földszinti nagytermének és a csigalépcsőnek az ajtaja (37-38. ábra). A záróköveken itt is megjelenik a négykaréjos keretbe foglalt címer, ez azonban sajátos típust képvisel.³²⁶ A műhely kőfaragóinak kiváló képességéről tanúskodik a karzat felett található Hunyadi-címeres zárókő, amely úgy szerkezeti szempontból, mint a faragás minőségét illetően is egyik legszebb emléke a 15. század közepi épületszobrászatnak. A kompozíció merészségét, illetve bravúrosságát jól tükrözi, hogy a címerpajzs helyett, a zárókőre valójában a nem kevésbé látványos sisakdísz került. E sisakdísz akár a kápolna datálásában is segíthet, amennyiben figyelembe vesszük, hogy Hunyadi 1453-tól használt bővített címerének a sisakdísze mindössze egy hollószárny volt. Mivel azonban a várban található Hunyadi címerek semmilyen lényeges következetességről nem tanúskodnak a szóban forgó címer datáló értékét fenntartással kell kezelni.

A hasonló jellegű kápolnák nem csak a magánáhítattal kapcsolatos gyakorlati előnyökkel szolgáltak, hanem fontos részét képezték a várban kifejeződő főúri reprezentációnak is. Ilyen értelemben már a legkorábbi várkápolnákon feltűntek a kegyúr heraldikai jelvényei, és ez nem volt másképpen Vajdahunyadon sem, ahol a kápolna ajtaján és belső terében körül-belül 10 címer sorakozott (12. ábra).

4.2. A palotaszárny

A hatalmas tömegű, kétszintes palotaszárny Hunyadi új, nagyszabású terveinek egyik legfontosabb összetevője lehetett. A helyválasztás lényegében adott volt: a tornyok által szabdalta külső várfal leghosszabb szabadon maradt szakaszán épült. Ez a Zalasdra tekintő nyugati oldalt jelentette. A várfalhoz sem kívülről, sem belülről nem lehetett csatlakoztatni, így magát a várfalat (várfalakat?) bontották el. A visszabontott várfalra alapozták részben a palota földszinti termének pilléreit, az építmény keleti homlokfala a várudvarból hasított ki

³²⁶ Kétséges a hajó második boltszakaszának Hunyadi címeres zárókőve. Itt úgy tűnik Szilágyi címeres zárókő volt. Lásd a vár leírása c. fejezetnél.

egy keskeny szakaszt, nyugati fala pedig szinte a patak partjáig hatolt. Az alsó terem padlója alatt, a nyugati fal és a meredek szikla között keletkezett üreget, tömlőcnek, vagy akár menedékfolyosónak használhatták. Armírozott sarkaival, gazdagon tagolt ajtó és ablakkereteivel külső megjelenésében is pompás építmény lehetett. Ezt tetőzte be kéthajós földszinti és emeleti nagyterme, kvalitásos faragott záróköveivel, gyámköveivel és pilléreivel, illetve az emeleti nagytermet kiszolgáló csigalépcső-toronnyal. A két szint boltozata úgy tűnik hasonló volt, a záróköveket és a gyámköveket növényi vagy heraldikai ornamentikával díszítették. A palotaszárny önálló egységet alkotott a vár szerkezetében, forgalma sem kapcsolódott korábbi építményekhez. A földszinti termet egyenesen az udvarról, az emeletet pedig szintén az udvarról, a csigalépcsőn keresztül lehetett megközelíteni.

Építési idejének meghatározását szokatlanul sok adat segíti elő, ennek ellenére, Möller révén, több tekintetben is téves elképzelés van még érvényben építéstörténetével kapcsolatban. Először is rendelkezésünkre áll a földszinti terem második pillérfőjének szalagfelirata, amely szerint ezt a művet Hunyadi János kormányzó készítette 1452-ben. Ez alapján kézenfekvő volt az épület befejezését 1452-re datálni. Azonban a földszinti terem két záróköve, illetve a csigalépcső-torony ajtajának timpanonja Hunyadinak besztercei örökös ispáni címerét tartalmazza, amelyet 1453-tól használt a család. A szalagfelirat dátumát tehát nem lehet a teljes épületre vonatkoztatni, hanem esetleg annak csak földszinti nagytermére. Hogy a palota építése már Hunyadi kormányzói éveiben valóban folyamatban volt azt a földszinti terem másik címeres záróköve igazolja, amelyen az általa kibocsátott pénzerméken is szereplő kormányzói címer szerepel. Az építkezés befejezésével kapcsolatban a csigalépcső-torony festett évszáma lehetett volna irányadó, ennek azonban éppen utolsó számjegye olvashatatlan (145_). A csigalépcsőt a bejárati ajtó timpanonján szereplő Hunyadi bővített címere datálja 1453 utánra. Az emeleti palotateremmel összefüggő csigalépcső tehát a harmadik periódus második szakaszára esik.

A palotaszárny elhúzódó építését az alsó terem zárókövei is alátámasztják, ahol Hunyadi kormányzói és besztercei címere is jelen van (16. ábra). Hunyadi pályafutásában e két címer kizárja egymást, tehát különböző korban lettek kifaragva. Formai szempontból is különbözik a két zárókő, mégis ugyanazon műhely munkájának tűnik a két típus, mindössze különböző korszakban faragták őket. Ezt első sorban a kápolna támasztja alá, ahol a karzat alatti boltozati záróköveken szintén hasonló jellegű korongra helyezett címerek találhatók, a kápolna boltozatának viszont már karéjos keretbe szerkesztett címeres zárókövei vannak. Minden bizonnyal a korongos címer a műhely korábbi munkájának tekinthető, a karéjos pedig későbbinek.

Immár felmerül a kérdés, mit keres e két típus egymás mellett az alsó terem boltozatán. Az lett volna kézenfekvő, ha a korábbi típusú zárókövet az 1452 körül elkészült alsó teremmel, a későbbit pedig a felső teremmel tudjuk összefüggésbe hozni. Ez azonban nem biztos, hogy így volt. Lehetséges, hogy eleve így készült az alsó terem boltozata még Hunyadi korában, vagy Mátyás-kori befejezése alkalmával változtatták meg a sorrendet. Annyi biztos, hogy a helyreállítási munkálatok megkezdése előtt az alsó terem boltozatán mindkét típus előfordult.³²⁷

Nem csak a zárókövek tanúskodnak változatosságról, hanem a palota ablakai is. A földszint keleti és nyugati falának, illetve az emelet keleti falának ablakai elég határozottan eltérnek egymástól. Ugyanez a változatosság figyelhető meg az erkélyre vezető nyílásokon és az azokat összekötő folyosók ülőfülkéjén. A nyílások félkörívesek, profiljuk a földszinti terem bejáratának keretével függ össze. Ezzel szemben az ülőfülkék profilja ún. grafikus stílusú, mint a földszinti terem Zalasdra tekintő ablakainak kerete. A földszinti udvari ablakok – a lábazati dob alkalmazása révén – szintén a bejáratú ajtóval rokoníthatók. Az emeleti terem pálcátagos udvari ablakai pedig a csigalépcső kis ablakainak keretére emlékeztetnek. E tagozatok tehát olyan mértékben összefonódnak az épületen, hogy minden formai változatosság ellenére, ugyanazon műhely munkájának tekinthetjük, amely különböző hatás alatt dolgozott.

Ma már egészen biztos, hogy az emeleti nagyteremhez épített zárt erkélysor késői Mátyás-kori építmény. A kérdés az, hogy Hunyadi is tervezett erkélyeket a palotához, vagy ez kimondottan Mátyás-kori tervmódosítás. Mint az előbb említettem, az ülőfülkék profilja, de különösképpen az erkélyekre kivezető nyílások ehhez a periódushoz kapcsolódnak, tehát Hunyadi János mindenképpen tervbe vett valamilyen erkélysort. Ez azonban csak néhány évtizeddel később valósult meg.

4.3. A kerek tornyok módosítása

A vár defenzív jellegének a feladását nem csak az olyan épületek tükrözik, mint a palota, amely a várfal elbontását feltételezte, hanem a Kapisztrán-torony is, amelynek felépítményét lakhatósági szempontok figyelembevételével alakították át.

³²⁷ Schmidt a címereket is lerajzolta. Mindkét típus előfordul a rajzán, ő pedig 1867-ben még csak az alsó terem záróköveit láthatta. Az időközben elkallódott emeleti terem záróköveit Schulcz bontotta ki 1869-ben az ottani osztófalakból.

A torony felépítménye eredetileg a Hímes toronyéhoz hasonlított. Elbontására, illetve másik építésére azért volt szükség, mivel belsejét a lakószárnyak jól fűthető kisebb szobáinak szellemében teljesen átalakították és boltozták. Az új felépítményt szélesebb kiülésű kőgyámokra építették, amely már eleve vastagabb fal, és nagyobb belső tér kialakítására adott lehetőséget. A felmenő falakat nem egészen a gyámkövek pereméről indították, hanem beljebből, keskeny peremet biztosítva a felépítmény külső falát tagoló „támpillérek” számára.

A Kapisztrán-torony átalakításának egyidejűségét a palotával, annak belső építészete igazolja. Itt gondolok első sorban keresztboltozatának háromkaréjos, mérműves keretre helyezett, címeres zárókövére, amely az alsó nagyterem négykaréjos címeres zárókőtípusával függ össze. Megemlíthető továbbá az ablakkeretek tagolása is, amely a csigalépcső ajtajának tagolásával mutat rokonságot. Lábazata alapján a torony díszes kandallója is ehhez a csoporthoz igazodik. Sajátosak viszont a boltozat gyámkövei (aljuk rozettában végződik), oly mértékben, hogy ez a típus sem a földszinti nagyteremben, sem a kápolnában nem fordul elő. A harmadik periódus épületeinek változatos jellegét tehát a Kapisztrán-torony is tükrözi.

A torony átépítése jól fűthető kellemes belső teret eredményezett. A hideg téli hónapokban is megfelelő tartózkodási hely lehetett. Igényes átalakításával minden bizonnyal összhangban levő forgalma egyelőre nem ismert. A palota emeleti nagytermének déli ajtaja 18. századi, de nincs kizárva, hogy a középkorban is volt ott ajtó, amit a 17. századi átalakítások során befalaztak. Valamilyen, talán fedett lépcsőrendszernek kellett itt lennie, mivel a Kapisztrán-torony mellett helyezkedett a Nebojsza torony vészfolyosójára vezető ajtó is.

A keleti tornyot a Kapisztrán-toronyhoz hasonló módon, és vele egy időben alakították át. A felépítményt tartó kőgyámok teljes mértékben megegyeznek, archív fotókon pedig látható, hogy ennek is hasonlóképpen tagolt „támpilléres” felépítménye volt. Boltozata ugyan teljes mértékben rekonstruált, de hitelesnek tűnik, amit még elbontása előtt készült rajzok igazolnak.³²⁸ Gyámok nélküli, hatágú csillagboltozata, amihez keskeny egyszer hornyolt bordát használtak, inkább a következő periódusban épített Új kaputorony erkélyeinek boltozatával rokonítható. Boltozására tehát, nagy valószínűséggel a következő periódusban került sor.

Nem tudni mikor a déli torony eredeti felépítményét is elbontották. Itt azonban egészen más típusú gyámokat használtak az új felépítmény alátámasztására, és nagy

³²⁸ Schulcz és Steindl rajzai a vajdahunyadi vár tervtári gyűjteményében.

valószínűséggel erre későbbi periódusban került sor. Hogy pontosan melyikben, egyelőre nem lehet eldönteni.

4.4. Következtetések

A várnak kétségtelenül legfontosabb építési periódusáról van szó. A munka volumenét és minőségét tekintve ennek a periódusnak a kezdetét a kutatás rendszerint Hunyadi kormányzói kinevezésével hozta összefüggésbe. A vár bővítésével kapcsolatos új tervek kidolgozásának dátumát nem lehet pontosan meghatározni, noha érdekes lett volna tudni, hogy ezek már 1446 előtt elkészültek, vagy csak utána. Annyi azonban biztos, hogy az építkezés Hunyadinak kormányzói éve alatt már folyamatban volt. Ezt támasztja alá az alsó palotaterem szalagfelirata (1452), illetve egyik záróköve, amely Hunyadinak kormányzói címerét ábrázolja. Továbbá a várkápolna számára igényelt második búcsú is erre a periódusra datálja az építményt. Az építkezések befejezésének dátuma is bizonytalan. Az alsó palotaterem későbbi típusához tartozó záróköve Hunyadinak besztercei bővített címerét ábrázolja. Függetlenül attól, hogy ez a típusú zárókő eredetileg az alsó vagy a felső teremhez tartozott, azt bizonyítja, hogy 1453 után még dolgoztak a szárnyon. Nincs kizárva, hogy az építkezés Hunyadi halála után, Mátyás uralkodásának korai éveiben fejeződött be.

Figyelemre méltó, hogy a harmadik periódusban az új szárnyak az északi szárnyhoz, illetve az ehhez csatlakozó Nagy loggiához igazodnak. A hangsúly tehát a vár északi felére esett, déli oldala épült be legutoljára.

4.4.1. A harmadik periódus sajátosságai

A műhely munkáját két sajátos vonás teszi egyedivé, jól meghatározhatóvá, mindazzal szemben, ami Magyarországon a 15. század első felében épült, és egyben bizonyítja, hogy a harmadik periódushoz sorolt épületek valóban összetartóznak. Ilyen értelemben figyelmet érdemelnek az ajtókeretek (37-38. ábra). Magyarországi viszonylatban szokatlan záródással rendelkeznek ugyanis az ajtónyílás két felső sarka lekerekített, és nem szögletes, vagy szemöldök-gyámos, ahogyan abban a korban szokás volt. Ez a sajátos vonás minden vajdahunyadi ajtókereten megfigyelhető: az alsó palotaterem bejáratán, a csigalépcső-torony ajtaján, a kápolna főbejáratán és sekrestyeajtáján. Amennyiben timpanonos ajtókeretekről van

szó, egyenes záródásúak (a kápolna és a csigalépcső-torony bejárata), amennyiben nincs timpanonjuk kis számárhátívben végződnek (a palotaszárny ajtaja és a sekrestyeajtó). Az ajtókeretek profilja is igen modern tagozatelemekből tevődik össze. Ilyen az aszimmetrikus körte- vagy hengertag, azaz a két horony által közrefogott tagozat egyik oldalon keskeny lemezzel. Másik újszerű megoldás a tagozatok lábazati dobja, amelyek két részből állnak: egy gyűrűvel induló kúpos részből és kimondottan a lábazati dobból. Az ajtókeretek tehát egyértelmű kapcsolatot teremtenek a kápolna, az alsó palotaterem és a csigalépcső-torony között.

A műhely másik sajátos terméke a karéjos keretelésű címeres zárókő (16. ábra). Hagyományos módon az ilyen címerkereteket úgy szerkesztették, hogy a háromszög, vagy négyzet egyenes oldalait félkörívvel egészítették ki, így az ívek között megmaradt az alapforma sarka. Vajdahunyadon ez a típus a kápolnában fordul elő. Van azonban ennek egy jóval lendületesebb, látványosabb típusa, amikor az ívek és a szögletes sarkok egybeolvadnak, sőt az íveket belülről mérműelemekkel – többnyire hármassal – egészítik ki, az egész szépen szerkesztett mérmű hatását keltve. Erre helyezték magát a címet. A keret és a címer ez esetben külön síkban van, alulról nézve azonban azt a hatást kelti mintha egy síkban lennének, azaz a keret a címet övezi. Ilyen típusú zárókő fordul elő az alsó palotateremben és a Kapisztrán-toronyban. Továbbá figyelembe véve a torony ablakait és kandallóját, különösen a kandalló lábazatát, a torony átalakítását is egyértelműen ebbe a periódusba lehet sorolni.

A Kapisztrán-torony felépítményét tartó gyámkövek ismétlődnek meg a keleti toronynál, amelynek felépítményét szintén átépítették. Tehát a keleti torony átalakítása is a harmadik periódusba tartozik.

A közös vonások mellett érdemes számba venni az eltéréseket is. A kápolnában, az alsó palotateremben és a Kapisztrán-toronyban például a gyámkövek ugyanazon alaptípushoz tartoznak, a részletek tekintetében azonban eltérnek egymástól. Ugyanez a változatosság figyelhető meg az ablakkereteken, oly mértékben, hogy még ugyanazon építményen belül is eltérnek. Például a földszinti palotaterem keleti és nyugati ablakai nem csak a részletek, hanem az alapkoncepció tekintetében is különböznek, mivel a nyugatiak az ún. grafikus stílushoz tartoznak, a keletiek viszont körtetagozattal rendelkeznek. Még a zárókövek sem egyformák. A palotában minimum két típust lehet elkülöníteni, a kápolnában úgyis szintén.

Az első, ami e műhely stílusával kapcsolatban szembejön az az egységben létező gazdag változatosság. Az egyes építményeket ugyanis kétségbevonhatatlan egységbe fogja néhány jól meghatározható stílári jelenség. Ennek ellenére szinte mindegyik szárny rendelkezik valamilyen erősen sajátos építészeti tagozattal, vagy szerkezettel. Olyan

építőműhely körvonalazódik, amely a magyarországi környezetben meglehetősen idegenszerű formákat honosított meg, de amely minden további nélkül a helyi építészeti formákat is magáévá tette, kísérletezett velük.

4.4.2. A vingárdi templom építése

A Vajdahunyadon dolgozó műhely, az ottani munkálatokkal párhuzamosan, vagy esetleg azok lanyhulásával, az 1450-es évek második felétől, a Hunyadiakkal, pontosabban Szilágyi Erzsébettel rokon Geréb család központi birtokán fejtett ki tevékenységet. Itt a kegyúr, Geréb János új templomot építtetett. A műhelynek ez a műve is arról tanúskodik, mint a vajdahunyadi: a hagyományos formák mellett több új megoldással is találkozunk, amelyek Vajdahunyadon egyáltalán nem fordulnak elő. A két építmény közti egyértelmű kapcsolatot a Kapisztrán-toronyban található címeres zárókő típus bizonyítja, amely a vingárdi templom szentélyének boltozatán fordul elő (35. ábra).

A szentély zárókövei a Hunyadi, Szilágyi és Geréb családok címereit hordozzák, és e három család rokonságát és szoros kapcsolatát fejezi ki. Nincs kizárva, hogy a címerek sorrendje is e kapcsolat fokozatait tükrözi, azaz a sorrendben logika van. Az apszis zárókövén, az oltár felett, vagyis a legelelőkelőbb helyen található az uralkodó címere (Mátyás), közvetlenül mellette – vagyis egy virtuális második helyen – a kegyúr címere, utána a Szilágyi címer, mivel a Gerébek velük voltak rokonságban, végül pedig a Hunyadi-címer zárja a sort. A Gerébek és a Szilágyiak kapcsolatát fejezi ki a sekrestye heraldikai programja is, ahol az egyik címeres zárókő a Geréb, a másik a Szilágyi címet ábrázolja.

A vingárdi templom építése tehát ugyanazon műhelyhez köthető, amelyik Vajdahunyadon is dolgozott. A kettő szoros kapcsolata azért fontos, mivel a műhely munkáját hosszabb folyamatában ismerhetjük meg, illetve ismereteink kiegészülnek mindazokkal az egyéb szerkezeti és formai elemekkel, amelyekkel a műhely stílusa erdélyi tartózkodása alatt gazdagodott.

A karéjos zárókőtípuson túlmenően a lekerekített sarkú ajtókeret szintén megtalálható Vingárdon, a templom nyugati kapuján. Sajnos, a talán szintén címerrel díszített timpanonja nem maradt meg. A vajdahunyadi ajtókeretekkel való egyértelmű rokonságon túlmenően azonban itt egy új jelenséggel is találkozunk: a profiláthatással. Ez jelenik meg a szentély homlokíveinél is. Vajdahunyadon tagozatáthatással ebben a periódusban csak az ablakkereteken találkozunk (az emeleti palotaterem udvari, és a csigalépcső-torony ablaka).

Vingárdon már a kapukon, a falíveken és a szentélyben található ülőfülkén szerepel, vagyis a műhely stílusának szerves részévé vált.

A hasonlóságok tekintetében a Vajdahunyad és Vingárd közti kapcsolatot egyéb jelenségek is alátámasztják. A vingárdi templom szentélyének bordái a gyámkő felett falpillérbe egyesülnek és ez támaszkodik a gyámkőre, ahogyan ez az alsó palotateremben is megfigyelhető. A gyámkövek tekintetében a vingárdiak legjobb párhuzama a Kapisztrán-toronyban található. Profiljuk a horony után körtetaggal folytatódik, alatta pedig a növényi ornamentikás szakasz következik. A gyámkövek alsó záródása azonban eltér, mivel a vajdahunyadiak rozettában végződnek, a vingárdiak azonban a gyámkő poligonális szerkezetét folytatják tovább tölcészerűen.

Figyelemre méltóak a két épület közti egyértelmű eltérések is. Például a templom déli kapuja meglehetősen sajátos szerkezetű kerettel rendelkezik, semmilyen vajdahunyadi előképe nincs. Valószínűleg ez is a műhely saját fejlesztése, mint amilyen a hasonlóan bravúros tervezésű szentély ülőfülkéje (szegmensíves, profiláthatásal). Ez teljesen eltér a vajdahunyadi kápolnában és erkélysonon található grafikus stílusú ülőfülkéktől. A vingárdi templomnak még van egy hagyománnyal szakító vonása. A sekrestye homlokívei, nem sokkal a gyámok felett ívesen megtörnek. Ilyen jellegű homlokívek a kolozsvári Szent Mihály-templom Schleynig kápolnájában figyelhetők meg, amely az 1460-as években épült. A kolozsvári plébániatemplom más tekintetben is a vingárdinak előképe lehetett: ez utóbbi nyugati homlokzatán a kolozsvárihoz hasonló karéjos keretbe helyezett címer található, körülötte szalagfelirattal. A felirat szerint a templomot Geréb János fejezte be 1462-ben.

A vajdahunyadi és vingárdi építkezéseket figyelembe véve csak megismételni lehet azt, amit kimondottan a vajdahunyadi építkezések kapcsán már következtetni lehetett: a műhely folytonosan próbálkozott újszerű megoldásokkal, stílusa pedig határozottan egyre kiforrottabb, látványosabb lett. A két építmény összehasonlításából az is kiderül, hogy a vingárdi templom elsődlegesen a Kapisztrán-toronnyal mutat rokonságot, vagyis a torony a műhely vajdahunyadi tevékenységének utolsó szakaszában lett átalakítva.

4.4.3. Stíluskapcsolatok. A vajdahunyadi ajtókeret típus

Vajdahunyad és Vingárd egy jól képzett építőműhely tevékenységét igazolja Erdélyben az 1440-es évek közepétől az 1460-as évekig. A műhely stílusának legnagyobb

eredetiséget az említett ajtókeretek kölcsönöznek. Talán ez lenne a műhelynek az a specifikus terméke, amely segíthet stílusa eredetének meghatározásában.

A szálak úgy tűnik Franciaországba vezetnek. Meglehetősen nehéz kimondottan a 15. század első felében, közepén épített párhuzamokat találni, mivel a világi építészetet illetően a nagy építkezések hulláma már a 14. század vége felé lejárt, a következő pedig a 15. század közepe után kezdődött. A 15. század közepéről azonban már van néhány biztos támpont. Hasonló típusú ajtókeretek találhatók például a Nicolas Rolin burgund kancellár által Beauneban alapított ispotályon (37. ábra).³²⁹ Az ispotály alapítására 1443-ban került sor, és 1452-ben már az első beteget fogadta, tehát lényegében a vajdahunyadi várral párhuzamosan épült. Az udvarra tekintő földszinti és emeleti ajtók – ebben az esetben az ablakok is – a vajdahunyadi alsó palotaterem ajtajával, illetve a kápolna sekrestyeajtójával mutatnak rokonságot. Szintén ehhez a körhöz tartoznak a kancellár Autunben épített palotájának ajtói, ablakai.³³⁰ Ez a sajátos ívtípus, különösen a lekerekített két felső sarok a 15. század második felében igen elterjedt volt Franciaországban. Gyökerei a 14. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza, és első sorban Merész Fülöp burgund herceg erős németalföldi hatásról tanúskodó építkezésein figyelhető meg. Ilyen tekintetben kulcsfontosságúak lettek volna a dijoni hercegi palota épületplasztikai részletei, azonban a rezidenciából mára sajnos csak impozáns tornya, a talán budai Csonka toronnyal rokonítható Tour de Bar maradt meg. Noha egy korábbi udvarház átépítése révén jött létre, lényegében teljesen új építménynek lehet tekinteni a Germolles-i kastélyt, amelyet a burgund herceg 1363 után alakított át felesége, Flandriai Margit számára. Itt már megjelenik az a kosárárvas záródású ajtó, lábazati dobban végződő tagozatokkal, amelyből kifejlődött a szóban forgó kerettípus.³³¹ A Lajos, orleansi herceg által építtetett, a 14. század végén befejezett Saumur-i kastély csigalépcső tornyának már a vajdahunyadiakra emlékeztető ajtó típusa van: lekerekített sarkok, egyenes záródás, középen enyhe számárhátív. Ez a típus fordul elő az említett Beaune-i ispotályon is. A 15. század közepétől, az alapforma ugyan megmarad, de gazdag épületplasztikai elemekkel egészítették ki, és a francia flamboyant világi építészet kedvelt kerettípusa maradt a 16. század elejéig. A számos példa közül figyelemre méltó a bourgesi 15. századi líceum lépcsőtorny ajtaja, a párizsi Hôtel de Cluny udvari ajtaja, vagy a saumuri Hôtel de Ville ajtókeretei.³³²

³²⁹ Pierre Jugie: La construction de l'Hôtel-Dieu de Beaune, 1443 - vers 1500. In: Rolin 101-110.

³³⁰ André Strasberg: L'hôtel autunois de Nicolas Rolin. In: Rolin 111-116.

³³¹ De Winter: Burgundy 105-107.

³³² További példák és tipológia: Jacques Baudouin: La sculpture flamboyante en Rouergue Languedoc. Nonette, 2003. 65; La ville de Cluny et ses maisons XIe – XVe siècles. Szerk. Pierre Garrigou Grandchamp, Michael Jones, Gwyn Meirion-Jones, Jean-Denis Salvègue. Paris, 1997. 185-189; Uwe Albrecht: Der Adelssitz in Mittelalter. München-Berlin: 1995. 79 skk.

Érdeemes megemlíteni egy másik 15. század közepén épült városi palotát, amely részben szintén rokonítható Vajdahunyaddal. Jacques Coer, VII. Károly kincstartójának bourgesi rezidenciájáról van szó, amely 1443-tól épült, amíg 1451-ben kegyvesztett nem lett a királyi udvarban. A palota csigalépcsőjének ajtaja, nem csak a lekerekített sarkok tekintetében hasonlít a vajdahunyadi csigalépcső ajtajára, hanem a kettő teljes szerkezete is meggyezik: kétoldalt fiatornyok, a profilok lábazata, faragott timpanon (38. ábra). A palota földszinti nagytermének ajtaja is figyelemre méltó, ahol a már ismert formákon túlmenően keretének hornyában ugyanolyan részben növényi ornamentikájú, részben pedig figurális jelenetek sorakoznak, mint amelyen a vajdahunyadi csigalépcső ajtajának hornyában is látható. Jacques Coer támogatta a bourgesi székesegyház sekrestyéjének is az építését, amelynek ajtaján díszesebb kompozíció keretében, ugyanezek az alapformák figyelhetők meg.³³³

4.4.4. Stíluskapcsolatok. A csigalépcső-torony ajtajának timpanonja

Az eddigi művészettörténeti kutatás sajnálatos módon kevés figyelmet szentelt a vajdahunyadi csigalépcső-torony díszes udvari bejáratának timpanonjában található Hunyadi-címerére, amely a 15. század közepi magyar művészet egyik legszebb emléke úgy a kompozíció, mint a kivitelezés tekintetében (39. ábra). Címertartó angyalok Zsigmond korában jelentek meg különféle heraldikai ábrázolások kontextusában, a vajdahunyadi faragvány szempontjából azonban figyelemre méltó párhuzam lehet Pálóci György esztergomi érseknek az 1430-as években készült breviáriuma.³³⁴ Pálóci érseki címerének nem csak címertartó angyalai, hanem karéjos kerete is előre vetíti a vajdahunyadi kompozíciót. Ehhez még közelebb áll Mátyás király első nagypecsétje, amelyen a címerek, a vajdahunyadihoz hasonlóan, karéjos keretbe vannak foglalva, a karéjok találkozásánál levéldíszsel. A két szélső angyal testtartása megegyezik a vajdahunyadi címertartó angyalokéval. Nincs kizárva, hogy a vajdahunyadi ajtótimpanon címere és a nagypecsét címere között konkrétan összefüggés létezett, amelyben a timpanon prototípus szerepet játszhatott.

Elképzelhető, hogy a magyarországi előzményektől függetlenül a Vajdahunyadon dolgozó műhely Franciaországból hozta magával ezt a kompozíciót, ahol a 14. század második felétől adatolt. Előfordul például a Vincennes-i kastély kápolnájának

³³³ Jean Faviere: *Le Palais Jacques Cœur*. Paris, 1992.

³³⁴ Sigismundus 418-419.

sekrestyeajtán, amelynek timpanonján három angyal tartja a Valois-címert (39. ábra).³³⁵ A sekrestyeajtó a Vincennes-i kápolna azon periódusához tartozik, amely VI. Károly uralkodása alatt épült 1400 körül. A három címertartó angyal jelenléte azért is érdekes, mivel azt a kompozíciót idézi fel, amely Mátyás-király említett nagypecsétjén látható.

4.4.5. Stíluskapcsolatok. A Valois-címer

Eddig a kutatás nem szentelt figyelmet a földszinti nagyterem azon zárókövének, amely Valois-címert ábrázol (39. ábra). Jogosan merül fel a kérdés, hogy mit keres a címer Hunyadi János várának heraldikai programjában. Mivel a felső terem zárókövei nem maradtak meg, azt ma már nem lehet eldönteni, hogy még voltak-e hasonló uralkodói címerek, vagy sem. Ezt egyelőre semmi nem igazolja. Hogy miért éppen a francia uralkodói dinasztia címerét ábrázolták több lehetséges válasz is kínálkozik. Az eddig felsorolt párhuzamok alapján, meglehetősen egyértelmű, hogy Hunyadi János második építkezése során francia eredetű műhelyt/mestert foglalkoztatott Vajdahunyadon. Elképzelhető, hogy ennek hatására került a címer alkalmazásra. Másik kézenfekvő lehetőség, hogy a címer Hunyadinak francia orientáltságú politikáját tükrözi. Ilyen azonban nem igazán létezett, vagy legalább is nem tudunk róla. Mindössze Jó Fülöp burgund herceg táplálta folytonosan a törökellenes harc tüzét. Hunyadi a várnai csatát követően, találkozott is a burgund flotta vezérével, Waleran de Wavrinnel, aki a Dunán felhajózva próbálta meg némi dicsőséggel honorálni urának jelentős anyagi befektetését ebbe a hadjáratba. Erre azonban 1445 szeptemberében került sor, a Valois-címeres zárókövet pedig Hunyadinak kormányzói címerével ellátott társa datálja. A Valois-címer vajdahunyadi szereplése egyelőre tehát nyitott kérdés marad, de konkrét értelmétől függetlenül francia kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

4.4.6. Stíluskapcsolatok. A kandalló

A francia világi építészethez való kötődést támasztja alá a Kapisztrán-toronyban található, magyarországi viszonylatban korábban egyedülálló kandalló is. A kandalló talán egyik legfontosabb része volt a lakott helyiségeknek, nem csak funkcionális, hanem a reprezentáció szempontjából is. Merész Fülöp burgund herceg például, amikor Argilly-i

³³⁵ Heinrichs-Schreiber: Vincennes abb. 14.

várába kandallót akart építeni, Creil királyi várba küldte a várnagyot egy mester kíséretében, hogy tanulmányozzák az ottani kandallót, amely megnyerte a tetszését.³³⁶ A magyarországi környezetben sajátos vajdahunyadi kandalló tehát mindenképpen figyelmet érdemel. Hasonló jellegű kandallók legkorábbi példái szintén Franciaország területéről ismertek. A 14. század második felében készült a Vincennes-i vár északi tornyában található kandalló (40. ábra).³³⁷ Hasonló jellegű, csak jóval kvalitásosabb az 1390-es évek elején, a burgund hercegek Germolles-i kastélyába tervezett kandalló, amely Sluter műhelyében készült.³³⁸ A részben elpusztult Chinon várának impozáns kandallója, valamivel későbbi, VII. Károlynak a 15. század második negyedében folytatott építkezéseivel függ össze. Rolin kancellár építkezései ez esetben is mérvadóak, mivel autuni palotájában hasonló jellegű kandallóval találkozunk.³³⁹

4.4.7. Stíluskapcsolatok. A kápolnakarzat mellvédje

A vajdahunyadi műhely stílusával kapcsolatban szót kell ejteni a kápolna karzatának mellvédjéről is. Mérműves díszítése túllép a korábbi hasonló jellegű mellvédek mérműves kitöltésén, ahol az egyes mérműelemek egymás mellé sorakoztatva ismétlődnek. Vajdahunyadon a mellvéd mérműelemei már egymásba ívelnek, azaz nem szakaszosságot, hanem folytonosságot tükröznek. Hasonló mérműves díszítésű mellvéd látható az állítólag Saint Bertin-i kolostortemplomot ábrázoló, Simon Marmionnak tulajdonított, Szent Omár oltárának retabulumán (41. ábra).³⁴⁰ A 14. században épült templomot sajnos a francia forradalom idején elpusztították, építéstörténete részleteiben nem ismert. Talán nem véletlen ez a párhuzam, függetlenül attól, hogy konkrétan a templom mellvédjéről, vagy a festő szerkesztéséről van szó, amely szintén francia, illetve németalföldi gyökerekre utal.

4.4.8. Stíluskapcsolatok. A karéjos keretű címerek

³³⁶ De Winter: Burgundy 104.

³³⁷ Heinrichs-Schreiber: Vincennes abb. 20.

³³⁸ De Winter: Burgundy 112.

³³⁹ André Strasberg: L'hôtel autunois de Nicolas Rolin. In: Rolin 116.

³⁴⁰ Walter Prevenier, Wim Blockmans: The Burgundian Netherlands. Cambridge, 1986. 119. ábra.

Az alsó palotateremben és a Kapisztrán-toronyban található karéjos keretű címeres zárókövek a Vajdahunyadon dolgozó műhelynek egyik legsajátosabb termékét képezik. Mint említettem ez esetben a keret már valóságos mérműszerű kompozíció. Első sorban arról a típusról van szó amelyik a Kapisztrán-toronyban, illetve Vingárdon a szentélyben található (35. ábra). Ez úgy tűnik Felső Magyarország nyugati részein jelent meg először (36. ábra). Ilyen például a pozsonyi dóm Zsigmond-kápolnájának boltozati záróköve, illetve a nagyszombati Szent Miklós plébániatemplom hajóboltozatának címersora. Mindkettő lényegében egykorú, Zsigmond négyosztatú magyar és cseh királyi címere datálja őket. Valamivel problematikusabbak a szintén pozsonyi Szent János-kápolna boltozatának zárókövei, mivel tipológiai szempontjából egyértelműen ebbe a sorozatba illeszkednek, azonban a kápolnát rendszerint az 1360-as évekre szokták datálni.³⁴¹ Az alkápolna tipikus Anjou-kori címerével szemben azonban, a felső kápolna karéjos címerai egészen más típusról tanúskodnak, a kettőt nem lehet ugyanazon periódusba sorolni. A kápolna építésének befejezésével kapcsolatos kérdés tehát továbbra is nyitott marad. Az is elképzelhető, hogy újraboltozták, és így kerültek elhelyezése a jelenlegi zárókövek. A három épület zárókövét nem csak a címerkeret vonja ugyanazon tipológiába, hanem az a tény is, hogy mindegyik függő zárókő. A sorozat tehát a pozsonyi és a nagyszombati zárókövekkel veszi kezdetét (1430-as évek). Utánuk legközelebb Vajdahunyadon jelenik meg a típus az 1440-es évek második felében, majd a következő évtizedben Vingárdon. A felvidéki és erdélyi csoport között annyi a különbség, hogy itt nem függő záróköveken vannak a címerek, illetve hogy ez utóbbiak esetében a címerkeretek ívét mérmű tölti ki.

4.4.9 Összegzés

A harmadik periódus bő egy évtizedet felölelő építkezéseinek menetét nehéz pontosan nyomon követni, de minden bizonnyal részben párhuzamosan építették az új szárnyakat. Az egyszerűbb zárókőformák a kápolnán tűnnek fel, illetve figyelembe véve a kápolna 1450-ben kelt búcsúlevelét, minden bizonnyal ez készült el a leghamarabb. A palotaszárny alsó termén a korai zárókövek mellett megjelennek a késői, karéjos-mérműves típusúak is, amelyeket a Hunyadi bővített címere datál. Ennek három karéjos típusával találkozunk a Kapisztrán-toronyban, ahol egyben a leglátványosabb bordatípust is alkalmazták. E két utóbbi építmény tehát, a csigalépcső-toronnyal együtt már 1453 után készült el. Az sincs kizárva, hogy

³⁴¹ Sigismundus 118-121.

Hunyadi halála után Szilágyi Erzsébet vette kézbe ennek az ügynek az igazgatását. Möller a teljes Mátyás-kori építkezést Szilágyi Erzsébetnek tulajdonította, ezt azonban hamarosan Balogh Jolán kétségbe vonta. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy Hunyadi halála után nem állt le az építkezés, az 1450-es évek végén elképzelhető, hogy özvegye foglalkozott az építkezések adminisztrációjával.³⁴² Szilágyi Erzsébet intézkedett többek között a Vajdahunyad melletti bojtori ferences kolostor építésének ügyében is.³⁴³ Pusztán spekulatív jelleggel feltételezni lehet, hogy ekkor érvényesült jobban a Szilágyi-féle heraldikai program, és került fel a Szilágyi-címer olyan központi helyre, mint a Kapisztrán-torony záróköve.

A Hunyadi János korábbi építkezései következtében született vár összképe tehát e harmadik periódusban bizonyos mértékben módosult. Ez nem annyira a vár arculatát befolyásolta, mint inkább a belsőt, különösen az udvari homlokzatok harmóniáját. Az itáliai várak belső udvara rendszerint teljes beépítettségű, az udvari homlokzatok minden oldalon egyformák, vagyis szimmetriára, szabályosságra törekedtek. Az Alpoktól északra épült várak azonban erősen additív jellegűek, azaz különböző, nem egyforma méretű épülettömegek vannak egymás mellé helyezve. Ez nem csak a különböző periódusokban megvalósított építmények egymás mellé helyezése következtében alakult így, hanem szándékos tervezésről van szó. Ha figyelembe vesszük a legtöbb 15. századi franciaországi kastélyt, amelyek egy periódusban épültek, láthatjuk, hogy a homlokzatot szándékosan törték meg a különféle építmények tömegével. Ennek fontos részét képezte a palotaszárny, a kápolna és a magas csigalépcső-torony. Sőt többnyire nem állt szándékukban zárt belső udvar létrehozása sem. Hunyadi János második vajdahunyadi építkezése következtében ilyen típusú udvar jött létre, ahol a kápolna és a palotaszárny mellett a csigalépcső is szerephez jutott. Így tehát külsejében a vár nagyjából megőrizte itáliai jellegét, a belső udvar tekintetében azonban már a francia rezidenciák udvarát követte. Zsigmond király avignoni tartózkodása idején állítólag látképet rendelt a pápai palotáról.³⁴⁴ Ez az eset is jól tükrözi, hogy a rezidenciák kiépítése során, az egyes szárnyak gyakorlati szerepén túlmenően milyen jelentős szerepet tulajdonítottak az egész építmény végleges összképének.

Mindent összevetve, úgy tűnik, hogy Hunyadi János, második építkezése során francia orientáltságú műhelyt vagy mestert foglalkoztatott. Hogy honnan érkeztek egyelőre nem sikerült pontosan meghatározni, de az említett példák lényegében a Valois dinasztia különböző ágainak (uralkodói, Orleansi, Berryi, Burgundi) udvari építészetével kapcsolatosak. Nem érkezhettek Franciaországból egyenesen Vajdahunyadra, mivel elég erős

³⁴² Möller: Vajdahunyad 16; Balogh 1943 78.

³⁴³ Entz: Erdély építésze 499-500.

³⁴⁴ Marosi: Avignon 13-14.

helyi hatás érvényesült munkájukon, vagyis már huzamosabb ideje tartózkodtak, illetve dolgoztak Magyarországon. A kapcsolatok Pozsony irányába mutatnak, oda ahol Zsigmond uralkodásának utolsó éveiben új királyi rezidencia épült. A vajdahunyadi építkezés pozsonyi kapcsolatait nem csak a dóm, hanem a vár esetében is ki lehet mutatni. Eddig elkerülte a kutatók figyelmét az az ajtókeret, amely a csigalépcső-toronyból az emeleti palotaterembe vezet (23. ábra). Szegmensíves záródása és a keret profiljának tagozatai a pozsonyi vár kapujával rokonítják. Közismert tény, hogy Zsigmond Franciaországból hozott/érkezett mestereket is foglalkoztatott budai és pozsonyi építkezéseinél.³⁴⁵ Mivel az uralkodó halálát követően ezek a munkálatok leálltak, illetve a következő évtizedekben királyi építkezés nem igazán létezett, jogosan feltételezte a kutatás, hogy a mestereket részben az udvari építészet szerepét átvállaló arisztokrácia foglalkoztatta. Ez a feltételezés úgy tűnik Vajdahunyad esetében immár konkrét bizonyítást nyert. Hunyadi János minden bizonnyal a Zsigmond építkezéseivel kapcsolatban Magyarországra érkezett, francia hatás alatt dolgozó szakembereket foglalkoztatott, Vajdahunyadot pedig jogosan tekinthetjük a Zsigmond és Mátyás király udvari építészetét összekötő láncszemnek.

A vajdahunyadi építkezések ebben a periódusban erősebben hatottak Hunyadi egyéb építkezéseire, mint a második periódusban. Tövisen, a templom befejezését követően épült meg a kolostor, ahol már olyan új megoldásokkal találkozunk, mint a csillagboltozat (sekrestye). A káptalanteremben nemrégiben feltárt gyámkövek például, a vajdahunyadi Kapisztrán-torony gyámköveinek típusát követik. Jelenleg Tövisen található egy címeres oszlopfő, amelynek provenienciája sajnos nem ismert, de feltételezhetően a diódi várból került ide. A várat Hunyadi János építette valamikor kormányzósága idején, első említése 1453-ból való. Az oszlopfő, két oldalán címerekkel a vajdahunyadi alsó palotaterem hasonló címeres oszlopfőjének típusába illeszkedik (42. ábra).³⁴⁶ Hunyadi János építkezéseit tehát nem lehet egységesnek tekinteni, abban a formában, ahogyan eddig a szakirodalomban szerepelt. Első lépésben, amely megfelel a második vajdahunyadi periódusnak, a vár és Tövis között nem mutatható ki semmilyen kapcsolat. A tövisi kolostor temploma lényegében a kolozsvári Szent Mihály-templom stíluskörébe tartozik. Ugyanez a helyzet érvényes nagyjából a harmadik vajdahunyadi periódusra is. Ifjabb Hunyadi János síremléke és talán a tövisi sekrestye csillagboltozata továbbra is a kolozsvári kőfaragóműhely stílusáról tanúskodik, azonban egyre nagyobb teret hódít az új vajdahunyadi műhely. Hatása érezhető a tövisi kolostor káptalantermén, illetve az ő munkájuk a vingárdi templom. Hunyadi építkezéseit

³⁴⁵ Marosi: Avignon 11-27; Sigismundus 246.

³⁴⁶ Lupescu: Tövis 840.

tehát messzemenően nem szabad egységesnek tekinteni. Most, hogy a vajdahunyadi stílusrétegek körvonalazódni látszanak, talán könnyebb lesz Hunyadinak egyéb építkezéseiről is nyilatkozni.

5. Negyedik periódus

A negyedik periódus lényegében a vár Mátyás-kori építéstörténetét foglalja magába. Ezzel kapcsolatban máris felmerül a kérdés, hogy Mátyás vagy Szilágyi Erzsébet építkezéseiről van-e szó. A szakirodalomban hol az anyát, hol a fiát jelölték meg, mint az építkezések kezdeményezője. Szilágyi Erzsébet neve első sorban Möller révén került előtérbe, de Balogh Jolán néhány évtizeddel később erősen megkérdőjelezte szerepét, és egyértelműen Mátyásnak tulajdonította az építkezéseket.³⁴⁷ Mivel Hunyadi János halála után az építkezés nem úgy tűnik, hogy egyből leállt volna Vajdahunyadon, minden bizonnyal Erzsébetre hárult a férje által kezdeményezett munkálatok lezárása. Azonban miután Mátyás hatalma megszilárdult, minden jel arra utal, hogy a vajdahunyadi építkezéseket Mátyásnak kell tulajdonítani. A Hunyadi család uradalmából ugyanis pontosan el lettek különítve azok a birtokok, amelyek Erzsébet, illetve Mátyás tulajdonában maradtak, és mindkét esetben saját tisztviselőkkel igazgatták azokat. Vajdahunyadon Mátyás király várnagyaival találkozunk, tehát a király birtokában maradt.³⁴⁸

Mátyás uralkodása alatt több kisebb-nagyobb építkezésre került sor. Átépítették az Új kaputornyot, a Mátyás-loggia alsó árkádjait beablakozták, a felső árkádokat falképekkel díszítették, keleti végét zárt erkéllyel egészítették ki. Ezen erkély mellé egy másikat is építettek, amely az Aranyházhoz csatlakozott. A legnagyobb építkezésre a palotaszárny emeletén került sor, ahol megépült az erkélysor.

5.1. Az Új kaputorony és az északi szárny zárt erkélyei

A Mátyás-kori építkezések első sorban az eddig hanyagoltabb nyugati homlokzat kiépítését célozták meg. Ezzel szemben a keleti oldal, ahol a Régi kaputorony is található, háttérbe szorult. Az új homlokzat ünnepélyességét jelentős mértékben növelte az Új

³⁴⁷ Balogh 1943 78.

³⁴⁸ Lupescu: Domeniul 13.

kaputorony. Feltételezhetően egy régebbi kaputorony átépítéséről van szó, aminek következtében második emelettel bővült, a nagyobb igényességről tanúskodó első emeletet pedig két zárt erkéllyel egészítették ki. Az erkélyek meglehetősen visszafogott díszítésűek, nem annyira bravúrosak, mint például a siklósi vár zárt erkélye. Ennek ellenére kvalitásos építményről van szó: csillagboltozatosak, gyámos könyöklővel és mérműves-címerdíszes parapettel rendelkeznek. Bajoni inventáriuma szerint közvetlenül a kapu felett az 1480-as évszám volt olvasható.³⁴⁹ A kaputorony építészeti részletei összhangban vannak ezzel az évszámmal, így nagy valószínűséggel a torony átépítésére a hetvenes évek végén került sor.

A kaputorony erkélyeinek típusába tartozik a Mátyás-loggia emeleti folyosójának keleti végébe épített erkély is (32. ábra). Első sorban a kaputorony északi erkélyével mutat rokonságot. Parapetje, illetve az ablakok típusa és stílusa is a kaputorony erkélyeivel egyezik. Tőle északra, az Aranyház kiegészítéseként, másik erkély is épült. Ez úgy típusát, mint részleteit tekintve egészen más konstrukció. Háromszögletes, két oldallapját gazdagon profilált ablak töri át, felette pedig mérművel díszített meredek vimperga található. Másik sajátossága, hogy a vimperga indításának magasságában gyámszerű tagozatok ugranak a homlokzat síkja elé, amelyekre Schulcz vízköpőket helyezett. Bizonyos részletei a visegrádi palota udvari díszerkélyét idézik fel.³⁵⁰ Így például a visegrádi erkély emeleti fiókerkélye is háromszögletes, továbbá az emeleti nagyablakok oromzata feletti falszakaszt mérműves díszítés borítja, ahogyan ez a vajdahunyadin is előfordul. Igaz ez utóbbi megoldás valójában Zsigmond kora óta dokumentált Magyarországon.³⁵¹

Lehetséges, hogy a háromszögletes erkélyt a mellette található négyzetes erkély miatt építették háromszögletesre (33. ábra). Ugyanis ha ezt is négyzetesre építik, a két erkély szomszédos oldala takarta volna egymást. Ezt azért is érdemes volt kikerülni, mivel a négyzetes erkély másik oldalának kilátását a kápolna takarta. Így a másik oldalra a legjobban háromszögletes erkély kínálkozott. Amennyiben ez a feltételezés igaz, úgy a Mátyás-kori vajdahunyadi építkezések egyetlen relatív kronológiai sorrendjét lehet adatolni, vagyis a négyszögletes erkély és vele együtt az Új kaputorony a háromszögletes erkély elkészülte előtt épült.

Az Új kaputorony építését követően került sor a hídvédrtornyok végleges formájának is a kialakítására. Ezeknek egy része minden bizonnyal már korábban is állt, az Új kaputorony elődjét képező toronnyal összefüggésben. Keletkezésüknek még relatív kronológiáját is lehetetlen meghatározni, mivel több rendben erősen restaurálták őket.

³⁴⁹ Arányi: Vajda-Hunyad 41.

³⁵⁰ Buzás-Lövei: Zárt erkély 19-26.

³⁵¹ Például előfordul a pozsonyi vár kaputornyán.

5.2. A palotaszárny erkélysora

A vajdahunyadi vár talán legkarakteresebb építményéről van szó. A négy erkély és az őket összekötő folyosók, úgy a belső térhatás, mint a külső homlokzat látványos kivitelezése tekintetében páratlanul szép emléke a későközépkori magyarországi építészetnek. Habár a historizáló restaurálások rendszerint látványosabbá tették középkori műemlékeinket, ebben az esetben éppen fordítva történt: barbár kezek rengeteget tompítottak az eredeti homlokzat plasztikai és szerkezeti finomságain.

Az erkélysort a kutatás a közelmúltig következetesen Hunyadi János építkezéseivel hozta összefüggésbe. Ezt Buzás Gergely vonta jogosan kétségbe az erkély címerei alapján.³⁵² Az erkély eredeti heraldikai programjából 15 boltozati és 7 külső címer ismert. Mátyás király hasonló jellegű heraldikai programot felvonultató megrendeléseinek sorába illeszkedik ezen alkotás is. A Hunyadi és Szilágyi címeren kívül a Szécsi, Perényi, Vitovec, Alsólendvai Bánfi és Kinizsi címereket lehet beazonosítani. Többnyire mind olyan családok, amelyek folytonosan képviselve voltak a főméltóságok táborában, így az erkély építésének dátuma a címerek alapján csak kis mértékben szűkíthető. Egyedül Kinizsi címere segít bizonyos mértékben, mivel ő az 1480-as évek legelejétől lett az alsó részek főkapitánya és került az országos főméltóságok sorába. Még az a címer tudná esetleg leszűkíteni ezt az intervallumot, amely egyik erkély ablakának két címert ábrázoló ívmezejében látható: négyosztatú pajzs első és negyedik mezejében három vágás, második és harmadik mezeje rutázott (20. ábra). A címert egyelőre nem sikerült beazonosítani, mint ahogy két lilomos címert sem: az egyik hármashalmon helyezkedik el, a másik felett pedig korona van.³⁵³ Az azonosítható főméltóságok:

Kinizsi Pál (+1494) 1479-től temesi ispán majd az alsó részek főkapitánya és mint ilyen országos főméltóság viselője.

Szécsi Miklós lovászmester (+1494)

Perényi István tárnokmester (+1487)

Vitovec Vilmos asztalnokmester +1496 után (János 1468-ban halt meg)

Alsólendvai Bánfi Miklós ajtonállómester (+ 1501)

³⁵² Buzás: Későközépkori építészet 137-138.

³⁵³ Szerdahelyi Danics Pál szörényi bán címerében csak lilium található (MagyMűv II 1854/7. ábra).

Az erkélysor boltozati és homlokzati címerei azt a fontos következtetés levonását is lehetővé teszik, hogy az erkélyeknek nem csak a boltozata, hanem felmenő falai is Mátyás-koriak. A harmadik periódusban dolgozó műhely stílusa az erkélyekre kivezető ajtónyílásokig követhető nyomon, vagyis az erkélyek építését már akkor figyelembe vették. Kivitelezésükre azonban Mátyás korában került sor. Első lépésben elkészültek a felmenő falak, majd pedig a boltozatok. Kinizsi címere két alkalommal fordul elő a boltozaton, vagyis az erkélyeket alig Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében fejezték be.

Az erkélyeknek nem csak építési idejét kell újraértelmezni, hanem helyét is a késő gótikus építészetben. Ez az építmény Gerevich Lászlónak, a budavári Zsigmond-palota (akkoriban még Friss palotának tekintett) rekonstrukciója révén került különösképpen előtérbe. A budavári palota homlokzatát a vajdahunyadi vár mintájára erkélysorral rekonstruálta, és így vált e két építmény „a 15. századi magyarországi építészet tartópillérévé.” A budavári és vajdahunyadi palotaszárnyakra épülő konstrukció azonban fokozatosan romba dőlt. Először Marosi Ernő hívta fel a figyelmet a két építmény stílári különbségére, és csak a homlokzattagolás tekintetében fogadta el az összefüggést.³⁵⁴ Buzás Gergely és Székér György rekonstrukciói az 1990-es években már a Zsigmond-palota erkélysorát is elvetették.³⁵⁵ Még a Buda-Visegrád tengely létezésének fénykorában vonták ebbe a körbe az esztergomi érseki palota nagytermének épületét is, amelynek valóban voltak homlokzati erkélyei. A vajdahunyadi és esztergomi palotaerkélyek kapcsolata azonban elég kérdéses. A koncepció ugyan mutat némi rokonságot, azonban az erkélyek eltérő típust képviselnek.³⁵⁶

A vajdahunyadi erkélyeknek, pontosabban az őket összekötő folyosóknak még van egy fontos sajátossága, amire eddig nem derült fény. Úgy tűnik, hogy minden második erkély függő zárókövel rendelkezett. A függő zárókövek akkoriban már több évtizedes múltra tekintettek vissza Magyarországon, ilyen kontextusban azonban nem ismertek. Típusának meghatározásában sajnos a Wiener Bauhütte rajzaira vagyunk utalva, mivel csak a zárókövek címere őrződött meg (21. ábra). A rajzok tanúsága szerint a Kassáról és Pannonhalmáról ismert lebegő bordás megoldásról van szó. Datálása az 1480-as évekre szintén megegyezik a Pannonhalmi kolostornál végzett átalakítások dátumával.³⁵⁷ Ebben az esetben azonban csak szerkezeti egyezésről van szó, mivel stílus szempontjából eltérés van a pannonhalmi és a

³⁵⁴ Marosi: Buda és Vajdahunyad 306-307.

³⁵⁵ Buzás-Végh: Zsigmond-palota 124-131; Feld-Szekér: Zsigmond-palota 248-257.

³⁵⁶ Vukov: Vármúzeum 98-160. Azzal a pontosítással, hogy az újabb, eddig publikálatlan kutatások kissé módosították Vukov elképzeléseit az erkélyekről.

³⁵⁷ Papp: Pannonhalma 259.

vajdahunyadi konzolok között. Ezt legjobban a vajdahunyadi erkélysor megmaradt néhány eredeti gyámköve igazolja, amelyek inkább a visegrádi palotakápolna és kerengő konzolaival mutatnak rokonságot. Ezek egyszerűbb változata, kannelúrozott hagymaformájú záródással.³⁵⁸

5.3. A Mátyás-loggia Mátyás-kori átalakítása

Mátyás uralkodása alatt a Mátyás-loggia több módosításon esett keresztül: földszinti árkádjait beablakozták, az emeleti árkádok belső falát újabb falképekkel díszítették, az emeleti folyosó keleti végébe pedig zárt erkélyt építettek. Kronológiai sorrendet sajnos nem lehet ezek között felállítani. Talán a zárt erkély építésére került sor korábban, amint erről fentebb beszámoltam.

A földszinti három ablakról a Wiener Bauhütte készítettetett felmérést (25. ábra). Nem sokkal azután Steindl másolattal helyettesítette az eredeti kereteket, amelyeket végül az 1960-as években emeltek ki. Az eredeti kereteknek alig maradt meg néhány töredéke, a Steindl-féle másolatok azonban jobban képviselve vannak a vár kőtárában. Összehasonlítva az eredetiekkel lényegében jó másolatoknak lehet őket minősíteni, azonban ha a kőfaragómunka finomabb vonásait akarjuk megvizsgálni – például a középső ablak címereit – akkor mindenképpen csak az eredeti faragványokat szabad figyelembe venni.

A három ablak nem csak a kivitelezés, hanem a kompozíció szempontjából is remekmű. A két szélső ablak megegyezik, a középső méreteiben és díszítésében kiemeltebb, megtörve ezáltal az ablaksor monotóniáját. A középső ablak több sajátos vonással is rendelkezik: mindkét szarkövén egy-egy címer található (Hunyadi, illetve Szilágyi-címer), az ablak mindkét szárnya külön számárhátívet leíró pálcátagos lezárással rendelkezik, a szemöldökközből pedig vízköpöszerűen zerge ugrik elő. Tehát több specifikus eleme is van az ablakkeretnek, azonban mérvadó párhuzamok hiányában egyelőre páratlanul áll a magyarországi építészetben.

Nincs kizárva, hogy a három ablak elhelyezésének pillanatában módosították az emeleti árkádok korlátját is. Az korai korlát, vagy mellvédfal nem ismert, ezt azonban egy adott pillanatban bábos korláttal váltották fel. Ebből sajnos csak egy baluszter orsójának kis

³⁵⁸ LAHU 2 379-391. kép.

töredéke került elő, amely nem teszi lehetővé az eredeti korlát rekonstrukcióját, mindössze annyit igazol, hogy ilyennel számolni kell.

5.4. A Mátyás-loggia alakos falképei

Szintén Mátyás korában fejezték be a loggia földszinti és emeleti folyosóinak a kifestését. Ezek közül mindössze az emeleti árkádok falképei őrződtek meg, amelyek a Hunyadi János-kori címerfalat egészítették ki (28. ábra). A földszint kifestéséből sajnos semmi nem maradt meg.

Az emeleti terem falképeit Arányi és Schulcz tárta fel több rendben az 1860-as évek második felében. Lényegében három egységre lehet őket bontani: az egyik a harmadik periódusnál tárgyalt címerfal, a másik egy szerényebb kvalitású vadászjelenet az első árkád felett, a harmadik pedig a második-negyedik ív feletti alakos falképsorozat.³⁵⁹

Az árkádok feletti, architektonikus keretbe szerkesztett páros alakos jelenetek jóval nagyobb szerephez jutottak a kutatástörténetben, mint a többi falkép, és szenvedélyes viták forrása lett. Rómer Flóris még a lovagi irodalommal hozta összefüggésbe őket, és ezen a véleményen volt Genthon István is. A Hunyadi kultusz központi műemlékének kontextusában azonban ez túl szerény értelmezésnek bizonyult ahhoz, hogy átütő sikert arasson. Messzemenően a legnagyobb sikere Möller István interpretációjának volt, aki a Hunyadi család eredetét magyarázza bele az egyes jelenetekbe. Balogh Jolán ezt az elképzelést azon egyszerű oknál fogva vetette el, hogy a falképet balról jobbra kell olvasni és nem fordítva, ahogyan ezt Möller tette. Az első pilléren ábrázolt fiatal fiú, Balogh értelmezésében így is megmaradt Corvin Jánosnak. Ezt a feltételezést fejlesztette tovább Szmodisné Eszláry Éva, aki egybevetve a történeti adatokkal 1479-1482 közé datálta az alakos falképeket.³⁶⁰

Az ilyen kettős, rendszerint nő-férfi párosítású kompozíció a 14. század második felétől meglehetősen elterjedt volt Európában. Balogh Jolán már korábban felhívta a figyelmet a runkelsteini szintén architekturális íves környezetbe helyezett alakokra (14. század vége). Hasonló páros jeleneteket láthatunk a Montefeltrok urbinói várában, a legkorábbi kifestés

³⁵⁹ Balogh Jolán mindössze két csoportra osztotta őket. A címerfalat a korai Mátyás korba, az árkádok feletti ábrázolásokat a kései Mátyás korba datálta: Balogh 1985 271-272.

³⁶⁰ Rómer: Falképek 146-149; Genthon: Erdély művészete 14; Möller: Vajdahunyad 20-23; Balogh 1985 271-272; Szmodisné: Falestészet 103.

részeként, de a kompozíció franciaországi párhuzamaként megemlíthető Jacques Coer 15. század közepi bourgesi házának egyik kandallója is, ahol szintén ablakokba helyezett párok udvari játékokban lelik örömüket (29. ábra). Ez a példa rávilágít a hasonló jellegű kompozíciók tematikájára is. Első sorban a lovagi irodalomból vett pillanatképekről, udvari játékokról, vagy szerelmi kapcsolatok kifejezéséről van szó, amit vadászjelenetekkel is ki szoktak egészíteni. Tehát olyan jelenetek kerültek bemutatásra, amelyek az arisztokrácia életének kellemes oldalát domborították ki, „relaxációs témák” voltak.

A vajdahunyadi freskóknak kétségtelenül voltak magyarországi párhuzamai, de mivel a legnagyobb pusztulást éppen a világi építészet falképei szenvedték el, ezek nem maradtak meg. Kárpótolnak viszont a nagyobb számban megőrződött dísznyergek, amelyek csontlemezzel borításának domborművei tökéletesen felidéznek azt a világot, amelyet a vajdahunyadihoz hasonló falképek is tükröztek. Hogy a konkrét analógiák talaján maradjunk érdemes figyelembe venni az Albert királynak tulajdonított nyereg ülésének hátsó oldalát, ahol egy nőnek ékköves gyűrűt nyújtó férfialak látható, szinte tökéletes párhuzamaként a vajdahunyadi második jelenetnek.³⁶¹ A nyergen különben megtaláljuk mindazt, ami a vajdahunyadi falképek körítése: baziliskuszok, vademberek, majmok, gazdag lombornamentika, címer (ez Vajdahunyadon az ívek belső oldalán, történetesen itt is éppen az országos címer). Sőt figyelemre méltó, hogy a mondatszalagok a nyergen is éppen olyan hangsúlyt kapnak, mint a vajdahunyadi falképeken. A vajdahunyadi alakos falképek tehát úgy a kompozíció, mint a témaválasztás tekintetében tökéletesen illenek a 15. századi udvari dívat légkörébe, és nem valamilyen rendkívüli családtörténeti képregénnyel állunk szemben. Készítésének idejével kapcsolatban lényegében nincs biztos támpontunk. A feltételezett Corvin János ábrázolás miatt az 1470-es évek végére, vagy az 1480-as évekre szokták datálni. Figyelembe véve az árkádok pilléreinek díszítését, amelyeket reneszánsz jellegű korongok törnek meg, minden bizonnyal helyes a falképeket Mátyás uralkodásának utolsó évtizedére keltezni.³⁶²

A Mátyás-loggia Mátyás-kori módosítása és díszítése több szakaszban történt. A végeredmény lényegében gótikus építmény lett, azonban érezhető a reneszánsz udvari építészet hatása is. Ilyen állapotban örökölte meg a 19. század. Ezt követően több rendben „restaurálták”, kezdetben azért, hogy gótikus, majd pedig azért, hogy reneszánsz jellegét fokozzák, és ez utóbbi állapotában áll ma is.

³⁶¹ Sigismundus 4.72. tétel.

³⁶² Balogh 1966 201.

5.5. A vár külső kifestése

A középkori vár külső és udvari homlokzata is festve volt. A 19. század közepén ez még elég nagy felületen volt látható, azonban a későbbi helyreállítások többet ártottak neki, mint az addig eltelt három évszázad. A legjobban Arányi Lajos dokumentálta őket, aki könyvében színes reprodukciót is publikált néhány mustráról (43. ábra).³⁶³

A mustrák széles skálájával találkozunk itt, azaz nem monoton díszítésről van szó. Nem csak az egyes épületrészeket festették különböző minták felhasználásával, hanem ugyanazon építmény esetében is több mustrát használtak. Ez a legjobban a Hímes tornyon figyelhető meg, ahol külön mustrát alkalmaztak a torony törzse, a gyámok és a torony felépítménye esetében. A Hímes torony őrzött meg néhány olyan sajátos ábrázolást is, mint a szakállapuska lőrések, illetve a zárt erkély. Mivel a torony belseje tömör volt, nem látták el rendes lőrésekkel, így a képi ábrázolás eszközével keltették védelmi vagy reprezentációs funkciójának illúzióját.

Arra, hogy nem csak a külső, hanem az udvari homlokzatok is festve voltak a Régi kaputorony enged következtetni, amelynek mind a négy oldala festve volt.

A homlokzatok festése úgy tűnik egy periódusban történt. Mivel az Aranyház keleti oldalán is előfordul, az eddigi kutatás rendszerint Mátyás korába datálta. Az Aranyház azonban már Hunyadi János korában megépült, így ez az érv többé nem tartható. A kifestésre akár Hunyadi János korában is sor kerülhetett, mivel kivétel nélkül olyan építményeken lehet megfigyelni, amelyek Hunyadi idejében épültek: a három kerek torony (a Kapisztrán-torony kivételével), a tornyokat összekötő várfalon és a Régi kaputornyon. A kifestés datálása egyelőre nyitott kérdés marad, az azonban biztos, hogy középkori eredetű.

5.6. Következtetések

Mátyás uralkodása alatt tehát több rendben is építkeztek a váron. Nincs kizárva, hogy az itt felsoroltakon kívül egyéb beavatkozásokra is sor került, amelyek nyomát a későbbi építkezések, illetve a helyreállítási munkálatok törölték el. Az építkezések azonosításán túlmenően jóval nehezebb ezeket kronológiai sorrendbe szedni. Azért nehéz, mert bizonyos

³⁶³ Arányi: Vajda-Hunyad XIII. tábla.

részletek tekintetében Vajdahunyadon már hagyományosnak mondható stíluselemekkel találkozunk, más részletek pedig annyira specifikusak, hogy lehetetlen két Mátyás-kori beavatkozást párosítani (kivétel az Új kaputorony és a Mátyás-loggia négyzetes zárt erkélye).

Hagyományosnak mondható első sorban az ablakkeretek profiltagolása. Ezeken a harmadik periódusból már ismert lábazatos, vagy lábazat nélküli aszimmetrikus pálca, illetve körtetagozatok ismétlődnek, amelyek Mátyás korában különben is már nagyon elterjedt formáknak számítottak. Azonban egyik kereten sem jelentkeznek azok a speciális tagozati elemek, amelyek a visegrádi palota utcai díszerkélyén, a székesfehérvári prépostsági templomban, a pesti belvárosi templom oratóriumi ajtaján és több budavári ajtókereten figyelhető meg (félkörte, vagy ék alakú tagozati elemek). Lényegében a harmadik periódusban alkalmazott profilmegoldások ismétlődnek a negyedik periódusban is.

Az építkezések másik közös vonása a címerhasználat. Minden Mátyás-kori vajdahunyadi építkezésen következetesen ott vannak a címerek, még a falképek esetében is, az emeleti árkádívek belső oldalán. Továbbra is a Hunyadi és Szilágyi-címer dominál, azonban a palotaszárny erkélySORA igazi fejedelmi heraldikai programot vonultatott fel.

Utolsó közös vonásként megemlíthető a gyámos ablakkönyöklők következetes használata. Különösebb összefüggések azonosítására azonban ezek sem használhatók, mivel mindegyik alkalommal más és más típusú gyámokat faragtak. A vajdahunyadi vár tehát az ilyen konzolok széles skáláját vonultatja fel és kétségtelenül itt található a magyarországi építészet legkvalitásosabb gyámos ablakkönyöklői. Budáról, Visegrádról, Székesfehérvárról, Solymos várából és Mátyás, illetve a kor számos más épületeiről (Somló vára, Trencsén) megannyi konzolos ablakkönyöklőket ismerünk, azonban mindegyik saját tervezésű, és nem lehet érdemi következtetések levonására is alkalmas tipológiai sorrendbe helyezni őket. Ezek ugyanarról a változatosságról tanúskodnak, mint maguk a vajdahunyadi példák, egyértelmű összefüggések kimutatására nem alkalmasak.

A fenti adatok azt sugallják, hogy Mátyás korában, ugyan apróbb lépésben de szinte folytonosan dolgoztak Vajdahunyadon. A vár továbbra is a minőségi kivitelezésű épületek, szerkezetek és részletek letéteményese maradt. Nincs kizárva, hogy miután Mátyás a várat 1482-ben Corvin Jánosnak adományozta, újabb lendületet vettek az építkezések. Erre az évtizedre tehető minden bizonnyal az erkélySORA építése és az emeleti árkádos folyosó kifestésének a befejezése.

A középkori építkezések lezárásaképpen minimális módosításokkal Mátyás halálát követően is számolni kell. Ennek ma már mindössze egyetlen emléke maradt meg, éspedig a Kis loggiáról a csigalépcső-toronyra nyíló ajtó (44. ábra). A roppant gazdagon tagolt profil

mellett az ajtószemöldök pártadísze hívja magára a figyelmet, amilyen a kolozsvári plébánia egyik ajtaján, illetve a berethalmi templom sekrestyeajtaján figyelhető meg. Másik sajátossága, hogy az ajtókeret profilelemei nem szokványos lábazattal rendelkeznek, hanem hasábszerű lábazatban végződnek. Az ajtó minden szempontból eltér attól, ami Vajdahunyadon korábban előfordult. Valamikor 1500 körül, vagy a 16. század elején készülhetett.

KÖVETKEZTETÉSEK

Több mint fél évezredes létezése során a vajdahunyadi vár igen változatos szerepet töltött be. Hunyadi János alatt a többi nemességet felülmúlni akaró arisztokrata kegyúr státuszát volt hivatott tükrözni. Mátyás király alatt a királyi építkezések kisöccse lett, majd örökös ispánságra emelve Corvin János legitimitását erősítette. Az erdélyi fejedelemség korában, szinte átokszerűen, végzetes sorsú családok tulajdonát képezte. A 18. század elejétől kisstílu hivatalnokok prédája lett, és egy végzetes tűvészre volt szükség ahhoz, hogy a nemzet felfigyeljen rá. Így került a 19. század közepétől az érdeklődés középpontjába. Jóhiszemű műemlékpártolók, majd restaurátorok, a mesés királyi vadászkastély szerepét osztották ki neki, és csak a pénzhiány akadályozta meg, hogy az eredeti műemléket nem kompromittálták véglegesen. Így is tragikusan fejeződött be a vár első „helyreállítása”, amin Möller István, vagy az 1960-as évek restaurálása már keveset tudott javítani.

A vajdahunyadi vár azon kiváltságos műemlékek sorába tartozik, amelyek helyreállításának költségeit mindvégig az állam fedezte. Sőt, a magyar műemlékvédelemnek ez volt az első állami műemlék-helyreállítása.

A korai szakaszban Schmidt tanítványai váltogatták egymást Vajdahunyadon: Schulcz Ferenc, Steindl Imre, Schulek Frigyes. Habár Schulcz és Steindl vajdahunyadi szereplését, különösen egy tendenciózus beszámoló következtében, rendszerint szembe szokták állítani, valójában ugyanazok voltak a célkitűzéseik és a munkamódszerük is, mindössze az ügy iránt való elkötelezettségük különbözött. Mindketten teljes ajtó- és ablakkereteket, illetve erkélyeket helyettesítettek másolatokkal, az eredeti részletek újrahasznosítása nélkül. A királyi vadászkastélyra vonatkozó terveik már a naivság határát súroló merészségről tanúskodnak, sőt Steindl ez esetben valamivel reálisabb álláspontra helyezkedett. Khuen Antallal együtt elég radikális purista szemléletet képviseltek, túllicítálva Schmidt módszerét, és inkább a Henszlmann által közvetített Viollet-le-Duc szemléletéhez közelítettek. Nem csoda, hogy Schmidt nem volt megelégedve munkájukkal, túl merésznek tartva őket.

Möller tevékenysége új korszakot jelentett a vár restaurálás-történetében. Megpróbálta konzerválni mindazt, ami még eredeti volt, és eltüntetni az elődei által alaptalanul emelet válaszfalakat, dekorációkat stb. Többnyire minden korszak építészeti hagyatékát tiszteletben tartotta. Lényegében azonban ekkor komoly építészeti beavatkozásra már nem került sor.

Sokkal lényegesebb volt az 1950-60-as években végzett helyreállítás. Ez a vár minden szárnyára kiterjedt. Nagyon sok tapogatózás és bizonytalanság közepette végeredményben

elég jó munkát végeztek. Mindössze a Mátyás-loggia és a falképek restaurálása esetében történtek káros beavatkozások. A korábbi helyreállítások során túlgótizált loggiát például sikerült klasszikus reneszánsz művé átalakítani. Ha megpróbálnánk felsorolni azokat a periódusokat, amelyek alapjaiban határozták meg a vár arculatát, akkor a Hunyadi- és a Bethlen-korszak mellett ezt a helyreállítást kell megemlíteni.

Nehéz százalékban kifejezni mennyi az eredeti és mennyi a restaurált részlet a váron. Mindössze a Régi kaputorony maradt kevésbé érintett. Ezen túlmenően minden ajtó- és ablakkeretet, boltozatot, falakat stb. megmozgattak vagy kicseréltek. A másolatok rendszerint hitelesnek tekinthetők, legalább is ez derül ki, ha összehasonlítjuk őket Arányi vagy a Wiener Bauhütte rajzaival, jobb esetben az eredeti faragványokkal. Igaz, ez a helyzet csak a geometrikus formákra (pl. profilok) vonatkozik. Amennyiben épületszobrászati részek másolatáról van szó (pl. címerek), ezek egyértelműen különböznek az eredetitől, még akkor is ha a különbségek minimálisak. Az eredeti kőfaragványok és másolatok mellett számolni kell olyan új faragványokkal, amelyek semmilyen középkori előzménnyel nem rendelkeznek. Sok esetben olyan jó, és ma már megkopott munkákról van szó, hogy szinte lehetetlen megkülönböztetni őket az előző két kategóriától. Ez esetben a korai rajzok, a leírások, vagy a beszámolók segítenek fényt deríteni újszerűségekre. Minden esetet tehát külön kellett tanulmányozni, annak érdekében, hogy el lehessen dönteni hitelességük fokát. Erősen restaurált állapotának ellenére, a számos rajzi dokumentáció, meg az írott források figyelembevételével tűrhető mennyiségű információval rendelkezünk, hogy véleményt lehessen mondani a vár építéstörténetéről.

A vár építéstörténete olyan periódussal kezdődik, amely mindmáig tisztázatlan. Annyi biztos, hogy Hunyadi János építkezéseit megelőzően, számolni kell egy korai erődítéssel, de ennek sem építője, sem keletkezésének ideje nem ismert, sőt szerkezetéről is roppant keveset tudunk. E „rejtélyes periódusról” még az írott források is hallgatnak, így nem csoda, hogy Engel Pál tagadta a korai vár létezését. Vajdahunyd ispánsági vára nem messze helyezkedett tőle, délebbre, a Szent Péter-hegyen. A megyének is nevet adó ispánsági vár a benne talált, eddig még publikálatlan leletek alapján, a 13. században is használatban volt. Amennyiben a későbbi vár első periódusát a 13. század második felére datáljuk, tisztázni kell viszonyát a korai ispáni várral is. Hasonló jellegű, egyszerűbb szerkezetű várakat a 14. század első felére is lehet datálni, azonban egyre jobban közeledve a 15. századhoz, egyre kisebb a valószínűsége, hogy ilyen későn épült volna az első periódus vára. Vajdahunyd különben a

14. században már teljesen elveszítette központi szerepét, amelyet fokozatosan Déva vett át. Tehát egy esetleges kő vár építésének a kontextusa is hiányzik Vajdahunyadon.

Vár létezése nem szerepel Zsigmond király 1409-ben kelt adománylevelében sem, amikor Vajdahunyad a Hunyadiak birtokába került. Akkor még kimondottan csak Vajdahunyadot kapták meg, és nem egy több tucat faluból álló birtokot, amint ezt korábban feltételezték. Vajk, majd különösen Hunyadi János növelte ezt az uradalmat a szomszéd birtokok bekebelezésével, mígnem Hunyad megyében létrehozták a legnagyobb váruradalmat. Első sorban telepítésekkel és román kenézi birtokok megszerzésével növekedett az uradalom, a kenézek pedig mostantól már kimondottan csak Hátszeg vidékére szorultak vissza.

Hunyadi János egész pályafutása arról tanúskodik, hogy meglehetősen erőszakos, makacs ember volt, aki érvényesülése és terveinek kivitelezése érdekében nem válogatott az eszközökben. Az volt a szerencse, hogy tervei rendszerint a magyar királyság érdekeit szolgálták, vagy legalább is így tűnik a mai ember számára, akinek szemléletét a hazafiságról alkotott modern szemlélet óhatatlanul befolyásolja. Az azonban sokat elárul természetéről és a bárókkal való viszonyáról, hogy az idő múlásával egyre kevesebb báró vonult bandériumával hadjárataiba, mígnem 1456-ban teljesen cserbenhagyták. Az ellenséges táborába tartozó arisztokrácia nem etnikai hovatartozása miatt nézte le, hanem azért mert családja eredetileg nem tartozott a magyar előkelők közé. Lényegében egy *homo novus*-ról van szó, aki bizonyítani akart. Talán emiatt is próbált meg túlcitálni az arisztokrácián, többek között a családi birtokának központjában épített várral. Így nem csoda, hogy hadvezéri képességeivel egyenesen arányos a vajdahunyadi rezidencia is, amely társadalmi státuszát volt hivatott tükrözni. Rendkívüli karrierje rendkívüli építészeti emlékekkel párosult.

A korai várat első lépésben olyan erődítménnyé építette át, amely hatalmat és erőt sugárzott. Magas falak, tornyok, kaputornyok, hangsúlyos védőpártázat egy gyakorlatilag védhetetlen helyre épült váron. Mindezt még olyan impozáns külső védmű egészítette ki, mint a Nebojsza. Védhetőségét azonban mégsem szabad alábecsülni, mivel már nem a hagyományos védelemre volt megtervezve, hanem figyelembe vette a tüzfegyverek használatának előnyeit is. Vajdahunyad, ebben a fázisban, egyike volt Magyarországnak legkorábbi ilyen típusú várainak. Szakállaspuska és hármás lőréseivel, a tornyok belső kialakításával előre mutatott, míg magas, keskeny tornyaival, várfalával a múltba kapaszkodott. Kétségtelenül szemléletes terméke volt ennek az átmeneti korszaknak. A hagyományosnak nevezhető részek mellett az ehhez a periódushoz kapcsolódó kőfaragómunka is egyértelműen helyi műhely munkájának tekinthető. Ezzel szemben az új vonások, és különösen íves-gyámsoros védőpártázata mintha Itália felé mutatna. Hogy az

esetleges itáliai hatás valamely építész révén érvényesült, vagy Hunyadinak ottani tartózkodásának a lecsapódása, egyéb források hiányában lehetetlen eldönteni.

A vár erősítésével ellentétben jóval csekélyebbek az ismereteink a belső szárnyakat illetően. Tudunk egy kápolna létezéséről, illetve a címerfalnak köszönhetően az északi szárny emeletének az építését is ezzel a periódussal lehet összefüggésbe hozni. A legfontosabb kérdések természetesen a címersorozat kapcsán merülnek fel, amelyet I. Ulászló címere datál. Valóban I. Ulászló uralkodásának korában készült? Ha igen, akkor mit keres a királyi reprezentáció ezen eszköze főnemesi környezetben? Könnyebb dolgunk lenne az értelmezés terén, ha a sorozat Hunyadi kormányzói kinevezését követően készült volna. Magyarországi környezetben szokatlan jelenségről van szó, legalább is ilyen jellegű címersor létezése a főnemesi építkezések kontextusában egyelőre nem adatolt. Az kétségtelen, hogy Hunyadival szembenálló arisztokrata családok is képviselve vannak a sorozatban, azaz a politikai hatalomgyakorlás adott szituációját rögzíthette valamikor az 1440-es években.

Möller határozta meg azt a mindmáig érvényes összefüggést, miszerint Hunyadi első építkezése kormányzói megválasztása előtt valósult meg, majd kormányzósága alatt megváltoztatta a vár kiépítésével kapcsolatos elképzeléseit. Hogy kimondottan az 1446. év jelentett volna fordulópontot a vár építéstörténetében elég bizonytalan, az azonban biztos, hogy a vár harmadik építési periódusa, vagyis Hunyadi János második építkezése a kormányzói és azt követő évekkel esik egybe. Ezt az újonnan épült szárnyakon alkalmazott heraldikai program támasztja alá, ahol előfordul úgy az 1446-tól használt kormányzói, mint az 1453-tól használt bővített címere.

Hunyadi második építkezése egyértelműen kompromittálta a vár erősítését annak érdekében, hogy helyt teremtsen az újonnan tervezet két legfontosabb építmény, a kápolna és a palota számára. A nemesi várépítészetben első sorban Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt tapasztalt jelenség tetőzéséről van szó, amikor a várakat nagytermekkel, tömegükben is elkülönülő kápolnákkal, erkélyekkel, ülőfülkés ablakokkal, gazdag heraldikai programmal bővítették, díszítették. Részben Nagy Lajos és Zsigmond udvari építkezéseinek a hatásáról, részben pedig a magyar arisztokrácia Zsigmond oldalán tett európai körutak során tapasztalt élmények gyakorlatba ültetéséről van szó. Ez a tendencia kétségtelenül a vajdahunyadi váron tapasztalható teljes pompájában, amely Hunyadi kormányzói méltóságából is fakadóan már-már súrolja az udvari reprezentáció határát.

A kápolna és a palotaszárny építése minden bizonnyal párhuzamosan történt, de a kápolna befejezésére hamarabb került sor. A palota építése jobban elhúzódott, és végső soron be sem fejeződött még közvetlenül Hunyadi halála után sem, mivel az erkélysor alig Mátyás

király uralkodásának utolsó évtizedében készült el. A harmadik periódusban nem csak a várfalakat törték át az új épületek kedvéért, hanem két tornyot is átalakítottak (keleti torony és Kapisztrán-torony), megszüntetve eredeti rendeltetésüket. 1453 után készült el a palotaszárny emeleti nagytermét kiszolgáló csigalépcső-torony is. A Vajdahunyadon dolgozó műhely, az ottani munkálatokkal párhuzamosan, vagy rögtön azután, a Hunyadiakkal rokon Geréb család vingárdi birtokán épített templomot (befejezve 1462 körül), így ennek a műhelynek közel két évtizedes erdélyi működésével kell számolni.

E műhely stílusa több rétegre bontható. Vannak olyan specifikus vonásai, amelyek teljesen idegenszerűek Magyarországon (ajtókeret és kandalló típus). Kutatásaim jelenlegi állása szerint ezek eredete Franciaország 14. század második felébe nyúló világi építészetére vezethető vissza. Másik összetevője Zsigmond pozsonyi építkezéseinek körével mutat rokonságot (karéjos címerek, ablakkeretek, szegmensíves ajtókeret). Vannak határozottan egyedi tervezésű alkotásaik is annak tanúbizonyságaként, hogy e műhely fokozottan nyitott volt a helyi hatások előtt, és folytonosan próbálkozott újszerű megoldásokkal. Mindezeket egybevetve első lépésben arról a francia eredetű stílusirányzatról lehet szó, amelyet nem annyira építészeti emlékek, mint inkább írott források alapján feltételezett eddig a kutatás. Nincs kizárva, hogy Zsigmond uralkodásának végén érkezett mesterek hatása érvényesült. Mivel a következő periódusban az udvari építkezéseket utánozó arisztokrata mecénások adhattak megbízásokat e munka nélkül maradt mesterek egy részének, feltételezhetően egy ilyen társaság került Vajdahunyadra is. Stílusukon erős helyi hatás észlelhető, vagyis minden bizonnyal nem egyenesen Franciaországból Vajdahunyadra telepített műhelyről van szó, hanem olyanról, amely már bizonyos időt töltött Magyarországon.

A vár építésével párhuzamosan Hunyadi egyéb építkezéseiről, megrendeléseiről is tudunk. Közülük a legkorábbi és legfontosabb a tövisi ferences kolostor, amelyet nem sokkal vajdai kinevezését követően alapított. Hasonló jellegű lehetett a valamivel később épült bojtori kolostor, amely sajnos nem maradt meg. A tövisi kolostor temploma, különösen címeres, feliratos, szemöldökgyámos kapuja a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapujának hatásáról tanúskodik. Ennek legkorábbi részei 1442-ben készültek, mai formáját azonban valamivel később, a templom nyugati karzatának építése során nyerte. Ehhez a körhöz tartozik a már kormányzói éveiben, öccse számára készítettett gyulafehérvári szarkofág is. A síremlék abban a műhelyben készült, amely a Kakas család számára építette a botházai templomot. Más építkezéseket is kapcsolatba hozott a kutatás Hunyadi nevével, azonban az összefüggés erősen kérdéses (Szentimre), vagy bizonyíthatatlan (Déva). Vajdahunyad várának második periódusa nem függ össze ezekkel az építkezésekkel. Mindössze a címensor egyik

karéjos keretelése mutat némi rokonságot a kolozsvári plébániatemplom nyugati kapujának címereivel.

Hunyadi építkezései kapcsán eddig egyáltalán nem esett szó a gyulafehérvári székesegyházról. Ennek az az oka, hogy olyan részek köthetők Hunyadi Jánosnak itt kifejtett mecénatúrájához, amelyeket stíluskritikai alapon elég nehéz értékelni és összefüggésbe hozni más építkezésekkel. Hunyadi szerepvállalását a székesegyház építésében azonban nehéz lenne megkérdőjelezni, hiszen még vajdai kinevezésének legelején ezt választotta temetkezési helyül, döntését pedig később sem változtatta meg. Entz Géza szerint Hunyadi korában készült a nyugati kapu feletti nagyméretű ablak, a főhajó északi csúcsíves ablaka, illetve a déli torony két legfelső emelete.³⁶⁴ A nyugati és északi ablak olyan egyszerű formát képvisel, hogy merészség lenne bárkinek is attribúálni. A déli toronyról elképzelhető, hogy építkeztek rajta Hunyadi korában. Itt azonban pontosítani kell Entz periodizációját, mivel a toronynak a felső négy párkánya, vagyis három emelet épült ugyanabban a periódusban. E párkányok arról a 15. század első felében, közepén, mérművel díszített párkányok közkedveltségéről tanúskodnak, amilyenek például a kolozsvári Szent Mihály-templomon is sorakoznak. Elképzelhető, tehát hogy éppen Hunyadi támogatta a gyulafehérvári déli torony befejezését, de ez túl kevés ahhoz, hogy összefüggésbe lehessen hozni más építkezéseivel.

A harmadik periódusban dolgozó műhely jóval nagyobb hatásúnak bizonyult. A tövisi kolostortemplommal szemben, a kolostor építése 1449 után is folytatódott. Káptalantermének gyámkövei a vajdahunyadi vár Kapisztrán-toronyának gyámköveivel vannak összefüggésben. Hasonlóképpen, a feltételezhetően diódi várból származó címeres pillérfő a vajdahunyadi vár alsó nagyteremének pillérfőivel rokonítható. Kimondottan a vajdahunyadi műhely munkája a vingárdi templom, amely a műhely látványosan jobbuló stílusáról tanúskodik. A felsorolt adatok tehát azt bizonyítják, hogy helytelen lenne Hunyadi összes építkezését egységesnek tekinteni, vagy az egészt Konrád brassói kőfaragóval összefüggésbe hozni. Építkezéseinek minimum két nagyobb műhely hatása mutatható ki. A korábbi az, amelyik a kolozsvári plébániatemplomnál a kassai orientáltságú műhelyt váltotta fel, és többek között a nyugati kaput is kivitelezte. A másik francia orientáltságú, és Zsigmond késői építkezéseinek hatása alatt dolgozott. Főművük a vajdahunyadi vár harmadik periódusa és a vingárdi templom.

A vajdahunyadi vár eddig tárgyalt első három periódusa elég egyértelműen elkülönült egymástól. Nem csak műhelyváltásról, hanem koncepcióváltásról is szó van, azaz a periódusokra való hivatkozás indokolt. Jóval bonyolultabb a helyzet Hunyadi János halálát követően. Az építkezések lendülete minden bizonnyal 1456 után is tartott, amikor Szilágyi

³⁶⁴ Entz: Erdély építészete 108.

Erzsébet igazgatta a családi birtokokat. Királlyá választását követően, Mátyás részben folytatta, részben tovább fejlesztette a vár átalakítását. Az erkélysor kivételével, ezek az építkezések valamivel kisebb horderejűek voltak, és inkább a vár arculatának ünnepélyességét fokozták. Különösen szembetűnő a zárt erkélyek nagy száma és a gazdag heraldikai program. A Mátyás alatt épült részek azonban a stílus szempontjából nem tekinthetők egységesnek, más-más műhely termékei, és különböző időben épültek. Sorrendet, periódusokat és kronológiai keretet szabni ezeknek azonban szinte lehetetlen. Bizonyos bővítésekről vannak feltételezéseink mikor készültek, de ez nem elegendő egy-egy periódus definíciójához. Éppen ezért lettek egy fejezet alatt, Mátyás építkezéseinek jegyében tárgyalva. A Mátyás korára vonatkozó építési periódus fogalma tehát különbözik a korábbi építkezésekre használt periódus fogalmától.

Mátyás építkezéseinek szembetűnő tendenciája a vár főhomlokzatának a felcserélése volt. Míg a korábbi korszakban a főhomlokzat szerepét a monumentálisabb Régi kaputoronnyal rendelkező keleti oldal jelentette, a hangsúly most áttevődött a nyugati oldalra. A díszes, és maga nemében egyedülálló erkélysor mindenképpen ezt vonta maga után, amit kiegészített a magas, zárt erkélyekkel ellátott Új kaputorony és a mellette sorakozó hídvédőtornyok.

A középkori építkezések részeként Corvin János és Brandenburgi György korában is lehet számolni bizonyos átalakításokkal, ezek azonban jóval szerényebbek voltak, és gyakorlati célokat szolgáltak. Ilyen például a Kis loggiáról a csigalépcső-toronyra nyíló ajtó, amelyet pártázatos szemöldökköve 1500 körülre datál.

Végül felmerül a kérdés, hogy az ország peremvidékén álló vár, távol Hunyadi János és Mátyás gyakori útvonalaitól, illetve az országos notabilitások szemétől, miért lett kiépítve ilyen igényes formában? Magától kínálkozik a reprezentációs igényeket hangsúlyozó válasz, azonban újabb kérdés merül fel a reprezentáció propagálásával kapcsolatban, hiszen azok, akinek esetleg szólt a vár vizuális üzenete aligha jártak Vajdahunyadon. Hogy a reprezentáció fontos szerepet játszott aligha lehet kétségbe vonni. Amikor Mátyás alkalomadtán birtokokat adományozott Szilágyi Erzsébetnek, rendszerint kihangsúlyozta, hogy tette ezt többek között azért, hogy anyja társadalmi helyzetéhez méltó udvartartást legyen képes fenntartani, mivel ezzel a királyi méltóságára is jó fényt vet. Erről lehetett szó néhány Corvin Jánosnak adományozott vár esetében is, amelyeket átépítettett annak érdekében, hogy a trónörökös méltóságának megfelelő állapotba kerüljenek (Árva, Solymos). Ilyen értelemben élénkült fel a vajdahunyadi vár átépítése, amikor is az 1480-as években befejezték az erkélysort. A vár ekkor már Corvin János hunyadi örökös ispánságának a központja volt.

Ami pedig a reprezentációs szerep érvényesülését illeti, a közvetlen vizuális élményen túlmenően a szóbeszéd játszotta a legfontosabb szerepet. Azaz nem volt mindegy, hogy a vár milyen formában épül be a köztudatba. Éppen ezért, ha a periférián is helyezkedett, ugyanúgy kellett gondoskodni róla, mintha állandóan szem előtt lett volna. Milyen más csatornán keresztül értesülhetett Thuróczy a vár nagyszerűségéről, ha nem ezen, ugyanis kevés a valószínűsége, hogy személyesen fordult meg Vajdahunyadon: „Mondják ugyanis, hogy Zsigmond királyt e vitéz apjának híre-neve vette rá, hogy őt Havasalföld vidékéről a saját országába hozza és országának lakosává tegye, továbbá, hogy örök birtokként méltóképpen megajándékozza Hunyad erődítményével, ahol most nemes és nézni is gyönyörűséges vár emelkedik.”³⁶⁵

³⁶⁵ Thuróczy János. A magyarok krónikája. Fordította Horváth János. Budapest, 1986. 263.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Anghel: Fortificații	Gheorghe Anghel: <i>Fortificațiile medievale de piatră din secolele XIII-XVI</i> . Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1986.
Arányi: Vajda-Hunyad	Arányi Lajos: <i>Vajda-Hunyad vára. 1452. 1681. 1866. Szóban és Képen</i> . Pozsony, 1867.
Bágyuj: Vajdahunyad	Bágyuj Lajos: Vajdahunyad várának restaurálása 1965-1968. <i>Korunk</i> 32 (1973): 1608-1617.
Balogh 1939	Balogh Jolán: A későgótika és a korrenaissance művészete. In: <i>Magyar Művelődéstörténet</i> . Szerk. Domanovszky Sándor. 2. kötet. Budapest, 1939.
Balogh 1943	Balogh Jolán: <i>Az erdélyi renaissance</i> . I. kötet. Kolozsvár, 1943.
Balogh 1966	Balogh Jolán: <i>A művészet Mátyás király udvarában</i> . I. kötet. Budapest, 1966.
Balogh 1985	Balogh Jolán: <i>Mátyás király és a művészet</i> . Budapest, 1985.
Bogdan: Contribuții	Bogdan, Alexandru: Contribuții arheologice la cunoașterea evoluției castelului Corvineștilor de la Hunedoara. <i>Buletinul Monumentelor Istorice</i> 39 (1970): 18-25.
Buzás-Végh: Zsigmond-palota	Buzás Gergely - Végh András: Adalékok a budai királyi várban álló Zsigmond-palota homlokzat rekonstrukciójához. <i>Castrum Bene</i> , 2 (1990), 124-131.
Buzás: Későgótikus építészet	Buzás Gergely: A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a későgótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. <i>Arhitectura religioasă medievală în Transilvania (Középkori egyházi építészet Erdélyben)</i> . Szerk. Kiss Imola, Szócs Péter Levente. Satu Mare 1999. 135-151.
Buzás-Lővei: Zárt erkély	Buzás Gergely – Lővei Pál: <i>A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye</i> . Visegrád, 2001.
CNH	Réthy László: <i>Corpus nummorum Hungariae</i> . II. kötet. Budapest, 1907.
Csoma: Heraldika	Csoma József.: <i>A magyar heraldika korszakai</i> . Budapest, 1913.
Engel: Archontológia	Engel Pál: <i>Magyarország világi archontológiája 1301-1457</i> . I-II. kötet. Budapest, 1996.
Entz: Erdély építésze	Entz Géza: <i>Erdély építésze a 14-16. században</i> . Kolozsvár, 1996.

Feld-Szekér: Zsigmond-palota	Feld István - Szekér György: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi bejáratának rekonstrukciójához. <i>Műemlékvédelem</i> 35.4 (1991): 248-257.
Feld: Gyula	Feld István: A gyulai vár a középkorban. In: <i>A középkori Dél-Alföld és Szer.</i> Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 257-280.
Feld: Ozora	Feld István: Az ozorai várkastély története. <i>Műemlékvédelem</i> 47 (2003): 1-13.
Forster: Műemlékek védelme	Forster Gyula: A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítása óta 1867-1902. <i>Magyarország Műemlékei.</i> Szerk. Forster Gyula. I. kötet. Budapest, 1905. 3-59.
Forster: Hunyadi	Forster Gyula: Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. <i>Magyarország Műemlékei.</i> Szerk. Forster Gyula. IV. kötet. Budapest, 1915. 149-244.
Genthon: Erdély művészete	Genthon István: „Erdély művészete.” <i>Történeti Erdély.</i> Budapest, 1936. (freskók)
Gerevich: Buda	Gerevich László: <i>A budai vár feltárása.</i> Budapest, 1966.
Gerő: Vajdahunyd	Gerő László: Hunyadi János vajdahunyadi vára. <i>Műemlékvédelem</i> 1 (1957): 81-92.
Gerő: Budai vár	Gerő László: <i>A helyreállított budai vár.</i> Budapest, 1980. 208-217.
Gotik in Böhmen	<i>Gotik in Böhmen.</i> Szerk. Karl M. Swoboda. München, 1969.
Heinrichs-Schreiber: Vincennes	Ulrike Heinrichs-Schreiber: <i>Vincennes und die Höfische skulptur. Die Bildhauerkunst im Paris 1360-1420.</i> Berlin, 1997.
Hessky: Székely Bertalan	Hessky Orsolya: Székely Bertalan meg nem valósult freskóvázlatai. A vajdahunyadi tervek. A Halászbástya tervei. In: Székely Bertalan (1835-1910) kiállítása. Szerk. Nagy Ildikó. Budapest, 1999. 59-64.
Historizmus	<i>A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.</i> Szerk. Zádor Anna. Budapest, 1993.
HTRTÉ	A Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve.
Kenderesi: Vajdahunyd	Kenderesi Ferenc: Vajdahunyadi vár. <i>Árpádia</i> 1 (1833): 53-69.
Kenderesi: Vajda-Hunyad	Kenderesi Ferenc: Vajd-Hunyadi vár épületének belső elrendelése. <i>Tudományos Gyűjtemény</i> 5 (1830): 25-55.

Kenderesi: Leírás	Kenderesi Ferenc: Vajda Hunyadi vár külső tekintetben és ennek történeti leírása az újabb időkig. <i>Tudományos Gyűjtemény</i> 15.7 (1831): 25-44.
Keserü: Várabrázolások	Keserü Katalin: Várabrázolások. Táj és történelem a historizmus festészetében Magyarországon. In: <i>Historizmus</i> 223-241.
Kovács: Reneszánsz	Kovács András: <i>Késő reneszánsz építészet Erdélyben</i> . Budapest-Kolozsvár, 2003.
LAHU 2	Buzás Gergely: <i>Visegrád. Királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota</i> (Lapidarium Hungaricum 2). Budapest, 1990.
Lukcsics: Pápák oklevelei	Lukcsics Pál: <i>XV. századi pápák oklevelei</i> . I-II. kötet. Budapest, 1938.
Lupescu: Tövis	Lupescu Radu: A tövisi ferences kolostor középkori történetének és építéstörténetének néhány kérdése. <i>Református Szemle</i> 96.6 (2003): 830-843.
Lupescu: Domeniul	Lupescu Radu: Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor. <i>Mediaevalia Transilvanica</i> 5-6 (2001-2002): 8-34.
Lupescu: Mátyás-loggia	Lupescu Radu: Műemlékvédelmi szemléletök érvényesülése a vajdahunyadi vár ún. Mátyás-loggia homlokzatának helyreállítása során. In: <i>Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára</i> . Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kolozsvár, 2003. 331-342.
Lupescu: Hunyadi	Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. <i>Századok</i> 139 (2005): 385-420.
MagyMűv	<i>Magyarországi művészet 1300-1470 körül</i> . Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987, I, p. 567-568, 683-685, fig. 3/670, 682, II, fig., 33, 1643-1653.
Marosi: Buda és Vajdahunyad	Marosi Ernő: Buda és Vajdahunyad. A 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. <i>Építés- és Építészettudomány</i> 15 (1983): 293-310.
Marosi: Avignon	Marosi Ernő: Zsigmond király Avignonban. <i>Ars Hungarica</i> 12 (1984): 11-27.
Mikó: Ádámos	Mikó Árpád: Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526), és a famennyezet rekonstrukciója (1985). <i>Művészettörténeti Értesítő</i> 36 (1987): 86-118.
MM	<i>Magyarország Műemlékei</i> . Szerk. Forster Gyula. I-IV. kötet. Budapest, 1905-1915.

Möller: Vajdahunyad	Möller István: A vajda-hunyadi vár építési korai. <i>Magyarország műemlékei</i> . Szerk. Forster Gyula. III. kötet. Budapest, 1913. 77-104.
Möller: Erdély	Möller István: Erdély nevezetesebb műemlékei. <i>História</i> 1928. 78-96.
Műemlékvédelem korszakai	<i>A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok</i> . Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Budapest, 1996.
Papp: Pannonhalma	Papp Szilárd: Késő gótikus építkezések Pannonhalmán. <i>Mons Sacer 996-1996</i> . Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 237-272.
Papp: Királyi építkezések	Papp Szilárd: <i>A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480-1515</i> . Budapest, 2005.
Pataki: Domeniul	Pataki Iosif: <i>Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea</i> . Bucuresti, 1973.
Pesty: Krassó	Pesty Frigyes: <i>Krassó vármegye története</i> . II-IV. kötet. Budapest, 1882-1884.
Rolin	<i>La splendeur des Rolin. Un mécénat privé à la cour de Bourgogne</i> . Szerk. Brigitte Maurice-Chabard. Paris, 1999.
Rómer: Falképek	Rómer Flóris: <i>Régi falképek Magyarországon</i> . Budapest, 1874.
Rusu: Ioan de Hunedoara	Adrian Andrei Rusu: <i>Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui</i> . Cluj-Napoca, 1999.
Schmidt: Stamburg	Wilhelm Schmidt: <i>Die Stamburg der Hunyade in Siebenbürgen</i> . Hermannstadt, 1865.
Schulcz: Vajda-Hunyad	Schulcz Ferenc: Vajda-Hunyad váráról. <i>Századok</i> 1869: 429-438.
Schulcz-Ángyán: Vajda-Hunyad	Schulcz József – Ángyán György: <i>A vajda-hunyadi vár restaurálásának története. Különös tekintettel az ott történt károk és visszaélésekre!</i> . Pécs, 1876.
Sisa 2000	Sisa József: Vajdahunyad várának 19. századi restaurálásáról. <i>Ars Hungarica</i> 28.1 (2000): 97-108.
Sisa 2002	Sisa József: Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School. <i>The Journal of the Society of Architectural Historians</i> . 61.2 (2002): 170-187.
Sisa 2004	Sisa József: Vajdahunyad – ein Musterbeispiel der Burgenrestaurierung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. <i>Burgen und Schlösser</i> 45.3 (2004): 143-147.

Szmodisné: Falestészet	Szmodisné Eszláry Éva: Világi ábrázolások a magyarországi későgótikus falfestészetben. <i>A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve</i> . Budapest, 1991. 103-106.
Sigismundus	<i>Sigismundus rex et imperator</i> . Szerk. Takács Imre. Budapest-Luxembourg, 2006.
Teleki: Hunyadiak	Teleki József: <i>A Hunyadiak kora Magyarországon</i> . 1-4, 10-12. köt. Pest. 1852-1854.
Vătășianu: Castelul Corvinilor	Virgil Vătășianu: Castelul Corvinilor din Hunedoara. <i>Boabe de Grâu</i> 4 (1933): 420-431.
Vătășianu: Arta feudală	Virgil Vatasianu: <i>Istoria artei feudale în Țările Române</i> . I. kötet. București, 1959.
Velescu: Hunedoara	Oliver Velescu: <i>Castelul de la Hunedoara</i> . București, 1961.
Vukov: Kételyek	Vukov Konstantin: Kételyek a vajdahunyadi vár lovagtermének helyreállításáról. <i>Műemlékvédelem</i> 32 (1988): 1-7.
Vukov: Vármúzeum	Vukov Konstantin: Az Esztergomi Vármúzeum Vitéz János korabeli rekonstrukciós programja. <i>Vitéz János Emlékkönyv. Esztergom Évlapjai - Annales Strigonienses</i> , 1990. 98-160.
De Winter: Burgundy	Patrick M. De Winter: Castles and Town Residences of Philip the Bold, Duke of Burgundy (1364-1404). <i>Artibus et Historiae</i> 4.8 (1983): 95-118.
Zsigmond	<i>Művészet Zsigmond király korában (1387-1437)</i> . Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Budapest, 1987.

Intézmények

DMI	Direcția Monumentelor Istorice (Műemlékek Igazgatósága). Bukarest.
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Budapest.
MNITr	Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei. Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum. Kolozsvár.

A vár helyiségei sorszám szerint

1-11	Huszárvár
12-13	híd
14	udvar, várpiac
15	kapualj
16	tömlőc
17	Németek háza (Bajoni), Hídvédbástya (Möller)
18	Kínzóbástya
19	Lovagterem (Möller), Országház (Bajoni)
20	kis házacska
21	Udvarbírák háza
22	belső kőház
23	Káposztás pince (Bajoni), kapualj
24	Nagy tornác
25	Öreg konyha
26	Fehér bástya
27	Sütőház pitvara
28	Sütőház szobája
29	Számtartóház pitvara, Kútház
30	Számtartóház szobája
31	Kapitányok háza pitvara
32	Kapitányok háza szobája
33	vasas kőházacska
34	kápolna
35	sekrestye
36	vasas kőházacska
37	alsó pince külső portikusza
38	Kulcsár háza
39	alsó pince
40	felső pince
41	csigalépcső
42	középső pitvar, szeglet szoba
43	szeglet kőház
44	padlás
45	kőház, palota
46	kőház, szeglet szoba
47-55	erkélysor
56	Asszony háza
57	Úr háza
58	Ebédlő nagy palota
59	grádics
60	Prefektusok háza pitvara
61	Prefektusok háza szobája
62	belső boltos ház
63	Pohárnokok háza (Bajoni), Kapisztrán-torony (Möller), nyugati torony
64	Szabók háza pitvara
65	Szabók háza szobája

66	belső ház
67	Pusztta bástya
68	Németek háza
69	Fehér bástya
70	Nagy tornác
71	kémény
72	ház
73	Katonák háza
74	Fehér bástya
75	Nagy palota
76	Stukatúrás szoba
77	folyosó
78	Buzogány ház, Úr háza, keleti torony
79	Asszony háza, kőház
80	Hosszú folyosó (Bajoni), Mátyás-loggia (Möller), Nagy loggia (Lupescu)
81	Kis tornác, Kis loggia (Lupescu)
82	Lépcsőház (Lupescu)
83	Aranyház
84a	Tárház
84b	Régi sütőház
85	Hímes torony, Buzogánytorony, északi torony
86	Barátok háza, padlás
87-90	Nebojsza
91	Széles tornác (Bajoni), Mátyás-loggia (Möller), Nagy loggia (Lupescu)
92	külső Sáfárház
93	belső Sáfárház
94	kápolna kórusa
95	Doboló bástya
96	Municiósbástya
97	Janka-tornya (Arányi), déli torony
98	Zwinger (Arányi), Medveárok (Möller)
99	malom
100	konyha alatti börtönök
101	árok
102	Stendl-tornác (Lupescu)

A vár helyiségei abc sorrendben

Aranyház: 83
Asszony háza (kápolna): 79
Asszony háza (palotaszárny): 56
Barátok háza: 86
Bethlen-szárny: 25, 27-32, 40, 72, 75-77
Buzogány ház (Bajoni), Úr háza (Bajoni), keleti torony: 78
Buzogánytorony, Hímes torony, északi torony: 85
Cirkáló bástya, Fehér bástya: 26, 69, 74
Csigalépcső: 41
Déli szárny, Zólyomi-szárny: 21-22, 60-62, 64-66
Déli torony, Janka-tornya (Arányi): 97
Doboló bástya: 95
Ebédlő nagy palota: 58
Erkélysor: 47-55
Északi szárny: 35-39, 80, 82-83, 86, 91-92
Északi torony, Hímes torony, Buzogánytorony: 85
Fehér bástya: 26, 69, 74
Híd: 12-13
Hídvédbástya (Möller), Németek háza (Bajoni): 17
Hídvédtoronyok (Lupescu): 17-18, 84a-b, 93
Hímes torony, Buzogánytorony, északi torony: 85
Hosszú folyosó (Bajoni), Mátyás-loggia (Möller), Nagy loggia (Lupescu): 80
Huszárvár: 1-11
Janka-tornya (Arányi), déli torony: 97
Kapisztrán-torony (Möller), nyugati torony, Pohárnokok háza (Bajoni): 63
Kapitányok háza pitvara: 31
Kapitányok háza szobája: 32
Kápolna: 34, 79, 94
Káposztás pince (Bajoni), kapualj: 23
Kapualj (Régi kaputorony): 23
Kapualj (Új kaputorony): 15
Katonák háza: 73
Keleti torony, Buzogány ház (Bajoni), Úr háza (Bajoni): 78
Kínzóbástya: 18
Kis loggia (Lupescu): 81
Kis tornác: 81
Kulcsár háza: 38
Kútház: 29
Lépcsőház (Lupescu): 82
Liliumtorony (Arányi), Régi kaputorony (Möller): 23, 68, 73
Lovagterem (Möller), Országház (Bajoni): 19
Malom: 99
Mátyás-loggia (Möller): 80, 91
Medveárok (Möller), Zwinger (Arányi): 98
Municiós bástya: 96
Nagy palota: 75
Nagy tornác: 24, 70

Nebojsza: 87-90
Németek háza (Bajoni), Hídvédbástya (Möller): 17
Németek háza (Régi kaputorony): 68
Nyugati torony, Pohárnokok háza (Bajoni), Kapisztrán-torony (Möller): 63
Országház (Bajoni), Lovagterem (Möller): 19
Öreg konyha: 25
Palotaszárny: 19, 44, 56-58
Piac, várpiac, udvar: 14
Pince (alsó), külső portikusz: 37
Pince (alsó): 39
Pince (felső): 40
Pohárnokok háza (Bajoni), Kapisztrán-torony (Möller), nyugati torony: 63
Prefektusok háza pitvara: 60
Prefektusok háza szobája: 61
Pusztá bástya: 67
Régi kaputorony (Möller), Liliomtorony (Arányi): 23, 68, 73
Régi sütőház: 84b
Sáfárház (belső): 93
Sáfárház (külső): 92
Sekrestye: 35
Steindl-tornác (Lupescu): 102
Stukatúrák szoba: 76
Sütőház pitvara: 27
Sütőház szobája: 28
Szabók háza pitvara: 64
Szabók háza szobája: 65
Számartóház pitvara: 29
Számartóház szobája: 30
Szeglet szoba: 42, 46
Széles tornác (Bajoni), Mátyás-loggia (Möller), Nagy loggia (Lupescu): 91
Tárház: 84a
Tömlöc: 16
Udvar, várpiac: 14
Udvarbírák háza: 21
Új kaputorony (Möller): 15, 43, 45
Úr háza (Bajoni), Buzogány ház (Bajoni), keleti torony: 78
Úr háza (palotaszárny): 57
Zólyomi-szárny, déli szárny: 21-22, 60-62, 64-66
Zwinger (Arányi), Medveárok (Möller): 98